

AKADEEMIA

Eesti iseseisvumise astmed	Hillar Randalu
Maaseaduse aastapäeval	Kaarel Liidak
Eesti inimökoloogilisest seisundist	Tiina Raitviir
Karl Marx	Bertrand Russell
Utopia ja filosoofia	Vootele Vaska
Luulet	Laur Tamm
Kangelane ja ühiskond	Paavo Kivine
«Ainult»	Leo Anvelt
Füüsikute mõtlemisviisidest	Henn Soonpää
Verbaalne suhtlemine	Roman Jakobson
Eesti keele tekkimise lugu	Huno Rätsep
Piiblitemaatika eesti heliloomingus	Hugo Lepnurm

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS: Ain Kaalep (peatoimetaja), Hando Runnel (peatoimetaja asetäitja), Indrek Ude (vastutav sekretär), Olaf Langsepp (universalialia), Mart Orav (humaniora), Jaan Isotamm (socialia), Toomas Kiho (naturalia), Tunne Kelam (toimetaja Tallinnas), Triin Kaalep (keeletimetaja), Lea Malin (tehniline toimetaja), Kristin Haljasorg (korrektor), Tiiu Jõgi (masinakirjutaja).

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laotud trükikojas «Vaba Maa». Laduda antud 1. VIII 1989. Trükkida antud 25. IX 1989. 60×88^{1/16}. Kiri: literaturnaja. Oissetrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 12,3. Trükisarv 14 000. Tellimus nr. 1322. H. Heidemanni nim. trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Академия», журнал Союза писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Tartu. На эстонском языке.

© АКАДЕМИА 1989

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 7

Eesti iseseisvumise astmed	<i>Hillar Randalu</i> . . .	1363
Väikerahvaste poliitilisest ökoloogiast	<i>Jaanus Kiili</i>	1369
Maaseaduse aastapäeval	<i>Kaarel Liidak</i>	1374
Eesti inimökoloogilisest seisundist	<i>Tiina Raitviir</i>	1390
Mõtisklusi riikide ja etnoste piiride tähtsusest	<i>Abel Miroglio</i>	1416
	<i>Tõlkinud Andres Raudsepp</i>	
Karl Marx	<i>Bertrand Russell</i> . . .	1430
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Utopia ja filosoofia	<i>Vootele Vaska</i>	1441
Kärbsed ja kirikud	<i>Hando Runnel</i>	1450
Luulet	<i>Laur Tamm</i>	1458
Kangelane ja ühiskond	<i>Paavo Kivine</i>	1466

«Ainult»	<i>Leo Anvelt</i>	1477
Tähelepanekuid füüsikute mõtlemisviisidest	<i>Henn Soonpää</i>	1481
Verbaalne suhtlemine	<i>Roman Jakobson</i> <i>Tõlkinud Ilmar Anvelt</i>	1487
Eesti keele tekkimise lugu	<i>Huno Rätsep</i>	1503
Piiblitemaatika eesti heliloomingus	<i>Hugo Lepnurm</i>	1525
<i>Arvustus:</i>		
Elmar Järvesoo. Dotsent Jaan Mets: Biography with an English Summary. Toronto, Üliõpilasselts «Liivika» kirjastus, 1988. 196 lk.	<i>Jaan Lepajõe</i>	1533
Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X 1985—1987. Toimetanud Leelo Andrén, David Papp, Enno Penno, Ago Vallas. Stockholm, 1988. 194 lk.	<i>Margus Laidre</i>	1535
Editorial note. Summaries		1543
От редакции. Резюме		1548
Gustave Flaubert inimesena. Essee. III	<i>Ilmar Vene</i>	1553

EESTI ISESEISVUMISE ASTMED

Hillar Randalu

*Ja nõnda on lugu ka Eestis
ja nõnda on elu kiik:
ükskord — kui terve mõte —
ükskord on Eesti riik.*

Juhan Liiv

Küllap on iga inimene iseseisvusest maal unistanud oma riigist, et olla iseenda peremees. Seda on teinud nii Lydia Koidula kui Juhan Liiv. Aga millal jõuti Eesti maal unistusest tegudeni ja millal oli iseseisva Eesti sünnipäev? Selle üle on hiljem palju vaieldud ja piike murtud. Oma raamatus «Oiguskord»¹ kirjutab A.-T. Kliimann, et Eesti on läbi teinud mitu iseseisvuse astet ning tõestab seda sama teose kahekümne kahel leheküljel (161...182). Teatavasti oli vaidlus selle üle, kas Eesti Vabariigi sünnipäevaks tuleb lugeda 28. november 1917 või 24. veebruar 1918, eriti äge kolmekümnendatel aastatel. Paljudest selle küsimuse kohta ilmunud publikatsioonidest nimetaksime järgnevalt näitena ainult kolme: A.-T. Kliimann. Lineamenti di diritto costituzionale estone. Roma, 1933; A. Piip. Estlands Weg zur neuen Verfassung. Tartu, 1936; R. Eliaser. Kas 28. november või 24. veebruar. — «Akadeemia» nr 3, 1938. lk 178 jj.

¹ Artur-Tõeleid Kliimann. Oiguskord. Tartu, Akadeemiline Kooperatiiv, 1939, lk 182. Edaspidised viited sellele raamatule antakse teksti sees sulgudes leheküljenumbriaga.

Et probleem on ilmselt aktuaalne ka tänapäeval, tutvume temaga lähemalt. A.-T. Kliimanni arvates oli Eesti Vabariigi sünd koguni kolmeastmeline.

Eelnevalt aga mõni sõna sellest, kuidas õigusteadlased neid huvitava riigi sünniaja kindlaks teevad. See toimub retrospektiivselt, tagasi vaadates. Et iga riigi õiguskord moodustub õigusest, mis sisaldub tema põhikorra aktis ja viimasest õiguskontinuiteedi printsiibil arendatud õigusnormistikest, tuleb kehtivast õigussüsteemist lähtudes järjepidevalt tagasi minna kuni järjepidevuse katkemiseni (161). Samas juhib Kliimann ühtlasi tähelepanu sellele, et 1937. a. nn vaikiva oleku ajal Konstantin Pätsi initsiatiivil kehtestatud põhiseadus oli illegaalne, sest see kehtestati, ilma et seadust oleks rahvale heakskiitmiseks esitatud, nagu seda nõudis varem kehtinud menetluskord. Viimane *passus* ei olnud aga järjepidevuse katkestajaks, sest üleminekuaja valitsus oli legitiimne ja tegutses üldiselt legaliteedi raames (162). Eesti Vabariigi õiguskorra kontinuiteedi lõpp tuleb alles siis, kui meie «vabatahtlikult ja omal soovil astusime» Nõukogude Liitu.

A.-T. Kliimann vaatleb Eesti Vabariigi sünniaja küsimust nii vana traditsioonilise õigusteooria kui ka normativistliku argumentatsiooni kohaselt. Vana ehk traditsioonilise vaate järgi koosneb riik kui «eriline agregaat» (nagu Kliimann teda nimetab) kolmest erilaadsest elemendist: maast, rahvast ja kõrgemast võimust. Kui maa ja rahvas on olemas ning on tekkinud võim, millest kõrgemat selle maa ja rahva üle ei ole olemas, siis on tekkinud riik. Detailsemalt käsitleb Kliimann normativistlikku riigisünni-teooriat. Siis selgubki meie iseseisvumise astmeline struktuur.

1. Eesti iseseisvumise aste-astmeline protsess algas juba Veebruarirevolutsiooniga. Olulist osa etendasid seejuures uus maaomavalitsuse korraldus ja eesti rahvusliikude väeosade moodustamine. Eesti esimeseks riigi-

aktiks ja ühtlasi riigi normatiivseks sünniaktiks on 1917. a 28. novembri «Otsus kõrgeimast võimust» (162). Tegemist on otsusega 1917. a juulis kokku tulnud Ajutiselt Eesti Maanõukogult, kes pidi haldama uut haldusühikut, mis peale Eestimaa kubermangu haaras ka Liivimaa kubermangu põhjapoolsed maakonnad ning mille piirid seega ühtisid eesti rahvusterviku maa-ala piiriga.

Vene Ajutise Valitsuse dekreet Põhja- ja Lõuna-Eesti liitmise kohta omistas uuele haldusühikule üsna avara autonoomia: eestlased ise võisid korraldada oma maa maksundust, asutada ameteid ja asutusi jne. Kogukondlik Eesti kubermang oli seega iseseisev poliitiline ühik juba enne riiklikku iseseisvumist. Uue haldusühiku kõrgeimaks esinduskoguks oli Maanõukogu, kes astus oma esimeseks istungiks kokku 14. juulil 1917. Edasi arenesid sündmused aga kiiresti.

Kui Vene pealinnas õõl vastu 8. novembrit (26. oktoobrit) kukutati Ajutine Valitsus, siis kutsuti Tallinnas kokku Maanõukogu erakorralisele istungile. Oli valminud kindel soov anda kogukondlikule Eestimaaale riiklik kuju, katkestada riigiõiguslikud seosed Vene riigiga ja luua uue riigi normatiivne alus. See toimus Maanõukogu 1917. a 28. novembri «Otsusega kõrgeimast võimust», mis Eesti kubermangu senise maa-ala muutis Eesti riigi territooriumiks, senine kodakondne rahvas sai aga automaatselt riigirahvaks.

Eesti esimese eelkonstitutsioonilise aktina on 1917. a 28. novembri «Otsus kõrgeimast võimust» sisuga, mis on tavaline kõigile taoliste aktidele: kes on riigi kõrgeimad võimuorganid, milline on nende omavaheline võimuvahekord, mis on nende võimu aluseks.

Otsuses on sõna-sõnalt kirja pandud:

Kuna Venemaal riikline võim üleüldise korralageduse ja üksikute rühmade vastastikuse võitluse läbi täielikult on hävitatud ja keskvoim puudub, kelle määruste alla kõik riigiosad heidaksid, tunnistab Ajutine Eesti Maa-

Eesti iseseisvumise astmed

nõukogu, kui seaduspärane demokraatliselt valitud maa ja rahva esitus Eestis, oma kohuseks Eestimaal kaitseks Venemaal järjest kasvava korralageduse ja kodusõja hädaohtlike tagajärgede vastu ja Eesti rahvuspoliitilise tuleviku kindlustamiseks järgmist välja kuulutada:

1. Eesti Maanõukogu tunnistab ennast ainsaks kõrgema võimu kandjaks, kelle määruste ja korralduste järele kõikidel Eestimaal tuleb käia, kuni Maanõukogu poolt demokraatilise valimisseaduse põhjal viibimata kokku kutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub, et Eestimaa riiklist korda kindlaks määrates maal lõpliku seadusandlist ja valitsuslist võimu luua.

2. Igasugused määrused, käsud ja dekreedid, tulganad kelle poolt tahes, on Eestimaal kuni Eesti Asutava Kogu kokku astumiseni maksvad ainuüksi siis, kui Eesti Maanõukogu nemad välja on kuulutanud, kuna vastasel korral neid mitte ei tule täita.

3. Seks ajaks, kui Eesti Maanõukogu mitte koos ei ole, antakse Maanõukogu juhatusele ja Vanemate-kogule ühes Maavalitsusega, kui Eestimaa kõrgema võimu esitajale, õigus rutulikku määrusi ja käskusid Eestimaa elu korraldamiseks välja kuulutada ja maksuma panna, kuni Maanõukogu kokku astudes nende määruste kohta oma otsuse annab.

Raske on A.-T. Kliimannile vastu vaielda selles, et Eesti riigi esimeseks eelkonstitutsiooniks on 28. novembri otsus. Kui poleks olnud 28. novembri otsust, mille Maanõukogu võttis vastu samal päeval, mil ta «laiali aeti» — just pärast seda, kui ta «tunnistab ennast ainsaks kõrgema võimu kandjaks, kelle määruste ja korralduste järele kõikidel Eestimaal tuleb käia», siis poleks olnud ka Päästekomiteed, 1918. a 24. veebruari manifesti ega Ajutist Valitsust, s. o. kõike seda, mis moodustab meie iseseisvumise teise astme. Tunnistades enda Eestimaal kõrgeimaks võimuks, katkestas Maanõukogu omavoliliselt

õiguskorra kontinuiteedi Venemaaga ja muutus ise Eestimaa riigivõimu kandjaks. Oli sündinud Eesti riik — ehkki veel mittetäielikul kujul.

2. Ajavahemikku 28. novembrist 1917 kuni 24. veebruarini 1918 iseloomustab A.-T. Kliimann «riigiõigusliku kodusõjana». Et säilitada rahu, katkestas Maanõukogu ajutiselt ise oma tegevuse (177). Kuid 19. veebruaril 1918 tungisid Saksa invasiooniväed mandrile. Samal päeval otsustas Maanõukogu, kes juba varem oli leidnud, et «Eesti küsimus tuleb teha rahvusvaheliseks» (179), oma võimu delegeerida erilisele Päästekomiteele. 24. veebruaril moodustab Päästekomitee esimese Eesti Ajutise Valitsuse ja samal päeval ilmutatakse ka «**Manifest kõigile Eestimaa rahvastele**». Kuigi manifestis Eestimaa «kuulutatakse tänasest päevast peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks», ei ole manifest mitte loov, nn konstitutiivne riigiakt, vaid ainult deklaratiivne akt. Tema sisu on konstitutiivne üksnes nendes osades, milles ta 1917. a 28. novembri otsust muudab või täiendab. Et 24. veebruari manifestiga määratakse kindlaks Eesti riigi valitsemise ja haldamise põhimõtted, piiritletakse selle riigi pindala, korraldatakse riigi kõrgemad organid ja reguleeritakse riigi ja rahva vahetõrget, siis on «Manifest...» Eesti riigi teine eelkonstitutsioon.

3. 1918. a 24. veebruari «Manifest kõigile Eestimaa rahvastele» on oluline samm edasi Eesti iseseisvumise teel, kuid ta ei lahenda Eesti sõltuvuse küsimust lõplikul kujul (181). Eesti Vabariigi iseseisvuse sünni kolmas ja viimane aste toimub alles 1919. a juulis. 24. veebruarist 1918 eksisteerib Eesti kui iseseisev unitaarne riik. Lahetiseks jääb aga tema võimalus mõnda riikide liitu astuda — küll iseseisvana, kuid siis saada juba sõltuvaks sellest liidust. Et Eesti Vabariik seda ei teinud, selgus 4. juulil 1919. Siis, kui fikseeriti «**Eesti Vabariigi ajutine**

Eesti iseseisvumise astmed

valitsemise kord», s. o kehtestati akt, millest nähtub, et Eesti on iseseisev ja sõltumatu riik (182).

- Niisiis: 28. november 1917 — Eesti on riik,
24. veebruar 1918 — Eesti on iseseisev riik,
4. juuli 1919 — Eesti on iseseisev ja sõltu-
matu riik.

Tuline kahju muidugi, et see iseseisev ja sõltumatu riik nii lühikest aega kestis. Kas tuleb ta veel tagasi? Usume. On ju palju õpetlikku ka nüüd selles samm-sammulises riigiõiguslikus edasiminekus.

VÄIKERAHVASTE POLIITILISEST ÖKOLOOGIAST

Jaanus Kiili

Aastatuhandete jooksul on Läänemere idakaldal kõrvuti elanud soome-ugri ja balti hõimud oma tavade ja elukorraldusega. Aastasadade jooksul on lisandunud germaanlaste ja slaavlaste järeltulijaid. See kõik on kujundanud omapärase etnokoosluse, kus erinevate rahvuste arvuline osakaal ning ühiskondlik-poliitiline osatähtsus on aegade jooksul muutunud, ja seda üsna suurtes piirides. Samas on kõigil siinsetel rahvastel, nii suurtel kui väikestel, olnud oma suhe ümbritsevasse keskkonda, oma maailmanägemus, mida käsitleb etnoökoloogia. Et aga kõrvuti elavate rahvuste vahel kujunevad alati teatud suhted, majanduslikud ja poliitilised vahekorrad, siis on meil ka täielik alus rääkida poliitilisest etnoökoloogiast.

Rahvust peetakse liigi *Homo sapiens* eksisteerimise vormiks ning selles mõttes on ta võrreldav loomapopulatsiooniga, s. o mingil kindlal territooriumil elavate teatud bioloogilise liigi isendite kogumiga. Eestlased koos oma hõimlastega kuuluvad nn eksistentsete, metsaökosüsteemi loomulikult kuuluvate etnoste hulka. Neid iseloomustab spetsialiseerumine, kindla ökoloogilise niši (elu- ja tööpaiga) hõivamine ja suhteliselt aeglane paljunemine. Läbi aegade on nende kõrval elanud ka intensiivselt paljunevad, oma asuala laiendada püüdvad «noored», nn suktsessioonilised etnosed (slaavlasted, germaanlasted). Esimese rühma rahvusi iseloomustab suhteliselt

stabiilne, ilma suuremate kõikumisteta arvukus, teisi aga, vastupidi, arvukuse ebastabiilsus, asustusala pindala kõikumine. Kui esimese rühma etnosi võib võrrelda kiskjatega, siis teisi — närilistega.

Slaavlaste-germaanlaste surve all on soome-ugri rahvastest Läänemere ääres säilinud ainult eestlased ja soomlased ning needki teistest hõimurahvastest eraldatult. Isoleeritud aladel püsivate rahvuste tulevik sõltub aga nende asuala suurusest ja terviklikkusest, ümbritsevate rahvuste suurusest, samuti võõraste sisserändest, nende ajalooliselt kujunenud omavahelistest suhetest. Suurte ja väikeste rahvuste suhteid oma naabritega tuleks vaadelda eraldi. Seejuures on oluline naabrite tänane arvukus, ajaloolise arengu hetkesuund — rahvusvahelise autoriteedi tähtsuse kasvamine või vähenemine. Muidugi on viimase küsimuse lahendamisel oluline, milliste kriteeriumide alusel rahvuse suurust määratakse, kas liikmete arvu või tema teaduse-tehnika-kultuuri saavutuste ja nende rahvusvahelise tuntuse-tunnustatuse alusel. Viimase aja arengud näitavad, et kaasaegne ajalooline suurus seondub siiski rohkem viimaste näitajatega.

Kui vaatleme kahe suure rahva omavahelisi suhteid, siis võime rääkida nende võistlusest, konkurentsist, samal ajal suhted täna suure-autoriteetse ja eile võimsa rahva vahel on tunduvalt keerulisemad: allajääja ei taha ju kunagi tunnistada oma allakäiku, ajalooareenilt taandumist. Suure rahva suhted väikese rahvaga sõltuvad suurrahva seesmistest väärtustest, tema psüühikast: on suuri rahvaid, kes näevad oma «püha» missiooni väikestele rahvustele kultuuri toomises, oma hetkekultuuri suuremas või väiksemas jõuga peale surumises. Tulemus on tihti hoopis kurb — suure rahva kultuuri omaks ei suudeta võtta, oma väikerahva kultuur aga hävib hoopis.

Ka väikeste rahvuste omavahelised suhted sisaldavad nii konkurentsi kui ka koostöö-sümbioosi elemente. Esi- mesel juhul käib rahumeelne võistlus, kumma rahva tea-

dus, kultuur, sport jne jne on kangem, edukam, autori- teetsem. Koostöosuhted väikerahvaste vahel avalduvad aga eelkõige konkurentsivõitluses suurrahvastega, tihti ajaloo käigus «vaenlase» värvi omandanud rahvastega.

Geopoliitikast lähtuvalt on Eestimaad püütud suur- rahvaste ja nende hääletorude poolt kuulutada küll slaavi, küll germaani huvisfääri kuuluvaks. Siiski näib õigus olevat ja ka jäävat neile (Johannes Gabriel Granö, Edgar Kant), kes peavad Eestit läbi aegade Baltoskan- diasse kuuluvaks, Põhja-Euroopas olnud Ida ja Lääne vaheliseks puhveralaks.

Eestimaad polegi aegade jooksul pidevalt kuulunud ühelegi «suurperemehele», ei slaavlastele, ei germaan- lastele. Ikka on siin ülemvõim vaheldunud, kuid eestla- sed olid ja jäid. Kas nüüd ähvardab siis assimileerumine, hävimine? Kuidas kaitsta oma rahvuskultuuri? On ju Eestis vastu võetud suveräänsusdeklaratsioon, keelesa- dus, valmimas kodakondsusseadus, uus konstitutsioon. Kuid siiski jääb küsimus — kas sellest on küllalt? Kas väikerahvas ei peaks ise oma kultuuri aktiivsemalt kaitsma, propageerima oma saavutusi laias maailmas, võistleva oma suurte ja väikeste naabritega? Kokkuvõtlikult — **eestlased väikerahvana peaksid oma põlisel asualal tege- lema aktiivse kultuuriekspansiooniga; olema õppimisvõime- line, kaasaegsete arengutendentsidega kohanev rah- vus pidevalt muutuvates Läänemere rannamaa tuulistes oludes.** Mereäärne rahvas peab oskama ujuda ka tormisel merel! Kas mitte kohanemisvõimetus, jäikus muutuvates oludes pole olnud meie soome-ugri hõimukaaslaste rah- vusliku allakäigu põhjuseks!?

Omaette probleemiks on kaasaegsete väikerahvuste kultuuride paikondlik omapära ja selle seos loodusliku keskkonnaga. Täheledatakse ju tänapäeval pidevat rah- vuskultuuride erinevuste tasandumist, massikultuuri ele- mentide avaldumist erinevate rahvuste riietuses, olmes. Selles mõttes on kõige konservatiivsemad rahvuslikud kombad ja traditsioonid, olemasolev rahvuslik enese-

teadvus. Eestis esinevad piirkondlikud etnograafilised eripärad Põhja- ja Lõuna-Eesti vahel. Kui Lõuna-Eesti on tüüpiline haja-asustusega, talude süsteemiga maa-ala, siis Põhja-Eestis on ülekaalus kompaktsem küla-asustus, mis on läbi aegade olnud vastuvõtlikum teiste rahvaste kultuurimõjudele. See põhja-lõuna jaotus püsib ka tänapäeval — Eestimaa muust osast eristub omaette ala, kus on nähtav Soome TV ning domineerivad erineva suurusega asumid. Esineb aga otsene seos asulate suuruse ja neis elavate muust rahvusest eestimaalaste hulga vahel — mida suurem linn, seda rohkem on sissesõitnuid. Eesti põhjaosale vastandub endiselt isepäisem, individualistlikum Lõuna-Eesti, mis valikuliselt võtab vastu Põhjast, Läänest ja Idast tulevat ning liidab seda olemasolevale kohalikule kultuurile. Võime väita — **Eesti rahvusliku kultuuri paikkondlik omapära ja sellest tulev arengupotentsiaal on säilinud tänaseni ning see lubab optimistlikult vaadata ka järgmisse aastatuhandesse.**

Viimasel ajal äratavad üha kasvavat huvi ka suurte ja väikeste rahvuste, «paiksete» ja «rändavate» rahvaste erinevused elustrateegias ja mõttemaailmas. Põhiline näib olevat seotud individualismi-karjalisuse vastandlikkusega: «paiksele» rahvale on oluline üksikindiviidiisiksuse õiguskaitse ja inimõigused, «rändrahval» taandub õigus aga sageli ainult grupi- või kriminaalõigusele. See tõttu on ka Nõukogude Liidu põhja-(metsavööndi)rahvad keerulises olukorras — nende mõttemaailm on lõuna poolt pärit stepirahvastele sageli arusaamatu.

Suurte rikaste ja väikeste, sageli vaesemate rahvuste suhted on keerulised ja mitmepalgelised. Suuremate «abi» on tihti viinud väikerahvaid katastroofile. Eriti tõenäoline on see siis, kui kokkupuutuvate etnoste kultuurilismajanduslik arengutase on väga erinev. Väikerahva «ajud» tõmmatakse ära tööle suure rahva heaks, sageli oma õdede-vendade, oma rahvuskultuuri arengu kahjuks. Majanduslik abi võib aga kujuneda poolkolonialistlikuks röövmajanduseks. Oma maa loodusrikkuste välismaale

müümisel, välisvaluuta teenimise-hankimise tuhinas võidakse «Lapi targale» maha müüa ka oma «rahva tarkuse-raamat», oma suveräänsus, see miski, mida väikerahvas võib-olla enam kunagi tagasi ei saa. Siit saab selgeks, milline vastutus lasub väikerahvaste juhtidel, kui suurt peremehetunnet on vaja raskete otsuste vastuvõtmisel ajaloo pöördemomentidel. Siiski jääb alati paikse rahva kõrgeim otsustuskriteerium — elada kasvõi kurvaltki edasi oma kodus, mitte minna kodutuna, oma hõimuta rändama laia maailma. Sealt ei saa oma maa ja rahva heaks midagi teha!

MAASEADUSE AASTAPÄEVAL

Kaarel Liidak

Vabadussõja võiduga võitis eestlane omale vabaduse ja maa. Need olid eesti rahva igivanad ihaldused. Nende puuduse all kannatasid valusalt ja varisesid mulla alla eestlaste sajad inimpõlved. Kuid lootus ei vaibunud. Läänud sajandi keskel olude sunnil antud talurahva seadused julgustasid ja tiivustasid eesti rahvast visalt edasi püüdma ja uskuma lootuste täitumise koitu. Vabadussõtta mindi nende lootuste tähistega — vabadust ja maad! Neid võitma ja kaitsma. Võideldi ja võideti, ega anta enam käest. See kohustus jääb järeltulejatele põlvest põlve: ei anta enam käest! Vabadussõjas langenute mälestussambad ja mälestustahvlid kalmistuil, kirikute juures ja kirikutes üle kodumaa tuletagu meele ikka tulevastele põlvedele seda vandetootust, seda kohustavat vereohvrit. Nende mälestusmärkide juurde tuldagu kokku, nende korrashoiu ja kaunistamisega näidatagu igale möödaminejale, et ohvrid ja töotus on meeles, on südameis.

Asutava Kogu valimistel 1919. a. kevadel ei huvitanud miski muu küsimus rahvast nii, kui maa-küsimus. Valimistel võitsid need juhid ja erakonnad, kes kõige selgemalt välja ütlesid, mida nad kaitsta tahavad — maa rahvale! Maailmavaatelistelt suurmaapidamist pooldajad sotsialistidki olid sunnitud jätma oma teooria

K. Liideman. Kas tunned maad. Tallinn, Kirjastus-Ohisus «Agro-
noom», 1935, lk 160—166.

ja nõudma sedasama — maa jagamist maatahtjaile. See pärast võttis ka Asutav Kogu omaks tähtsamaks tööks maaseaduse väljatöötamise, mis võeti vastu 10. oktoobril 1919. ning astus jõusse viieteistkümne aasta eest 25. oktoobril, väljakuulutamisega «Riigi Teatajas».*

Ju Asutavas Kogus ja veel enam hiljem on palju targutatud maaseaduse puudustest; ning on palju kannatada saanud need, kelle käest maa võõrandati. See on kõik õige — oli puudusi, oli kannatajaid. Kuid ükski suur pööre ajaloos ei sünni nendeta. Sai siis olla teisiti seal, kus hukkumise äärel seisev rahvas, võideldes vabaduse ja sajandeid rinnus kantud õiguse eest omale maale, lõi uue riigi. Elu ja varandus olid kõigil kaalul, varisesid elud ja varandused. Sündmustik peale 1917. a. seadis ette küsimuse, kas teie või meie. Nüüd oli paraku hiljaks jäädud järelandmistega ja kokkulepetega. Selleks oli varem küllalt aega ja võimalusi, kuid siis neile ei mõeldud, oldi uhked ja kindlad oma võimule. Nüüd aga oli alanud võitlus, kus kaardile oli pandud kõik.

Neil aegul, kus vaheldus siin maal õnn, vaheldusid võim ja valitsejad, said kõik võimsad näidata, mida keegi ihaldas ja kavatses. Näitasid kommunistid, näitasid saksa okupatsiooni jõud — ja näitas ka eesti rahvas. See, mida tahtsid esimesed ja mida nad teostasid oma kodus, ei olnud meie rahva iseloomu ja ihalduste kohane: eestlane tahab olla oma maal, oma talus peremees; mitte aga ühiskonna mõisa teomees. Okupatsiooni võimude ja nende sõprade ning landesväärlaste plaanid avaldusid samuti: ka nemad tunnistasid maade võõrandamist, kuid sootuks teiseks, eesti rahvale hukatuslikuks otstarbeks, nimelt maa koloniseerimiseks saksa rahvaga. Paari inimpõlve järele pidime meie olema nende kavade järele kadunud, ümberrahvustatud, nagu see sündis varem leedulastega Ida-Preisil. Kus tervel rahval on surm suu ees, seal tohib ta olla ka hoolimatu kaitserelvade valikul.

* Maaseaduse teksti vt käesoleva numbri lk 1384—1388. *Toim.*

Põrkasid teravalt kokku kaks õigustunnet, nende ja meie oma. Mõistame inimlikult neid, kes pärisid maa oma isadelt, mõistame, et nad tundsid endil vormilist õigust sellele maale. Kuid miks ei mõista nad siis meid, kellel oli sügavas hinges teadmine, et maa on olnud ikka meie, et see on meie esivanematelt kunagi võetud ülekohtuga, väevõimuga, mille vastu on ikka võideldud, millele vastu on hakatud, millega mitte kunagi lepitud. Meie ja meie maa üle kaubeldi võõraste kuningate ja keisritega, meilt ei küsitud kunagi. Meid tehti kaubaobjektiks, kuidas saime siis tunnistada sellisel teel omandatud õigusi tõe õigusteks! Meie õigus on vanem, on põline, loomulik õigus — selle maksmapanekuks või lõplikuks kaotamiseks seadiski nüüd viimaks ajaloo saatus kõik kaalulê. Algas võitlus tõeliselt rahva elu ja surma peale: kas jääda püsima, või kaduda! — muud valikut ei olnud.

Kuid ajalugu oli meile seekord armuline. Näinud selgelt kõiki vaenlaste kurje kavatsusi meie ja meie maa suhtes ning kasutades momenti, kus eesti mees sai ennast jälle sirgu ajada, mindi raskele sõja-teele, võideldi ja võideti. Sõda kohustas ja võit võimaldas luua rahva vabadusel põhjenev oma riik ja anda eestlasele kätte tema põline oma maa, kandma oma-riigi mõtet.

Et meie maaseadus sai küllalt järsk ja radikaalne, seda põhjustas maanälg ja aeg, eriti enamlaste seljagune kihutus, nagu võitleks Eesti vägi mõisnike maa eest, teiseks landesvääri õel pääletung, kus langenute taskust leiti volikirju maasaamiseks meie maal. Seda sel ajal, kui eesti maainimene kannatas teravalt maapuudust.

*

Maaseaduse vastased kollitasid julgeid seaduseandjaid küll suurriikide vahelesegamisega, küll näljaga. Kui ju mõisad olid armetumas seisukorras, mis pidi siis saama, kui need tükeldada ja algajate kätte anda! Kuid ei tulnud seda ega teist. Maareformi teostasid segamatult kõik uued riigid, kes pehmemalt, kes järsumalt, olude

ja oma rahva ajaloo õpetuste ning kannatuste kohaselt. Saksa vabariik ei jäänud püsima vahest just seepärast, et seal ei juletud teostada maareformi. Ja praeguse diktaatori Hitleri üheks ustud lubaduseks, millega ta maa-rahva võitis oma poole, oli töötatud maareform, mis seal aga on seni jäänud teostamata ning jääbki vististi teostamata. Maa sai seal küll ka uue seaduse, kuid see kujunes talupojale seisuse-orjuse seaduseks.

Meie maaseadust täiendati ja parandati aastate jooksul ning sellele jätkuks seltsis praegune asundustegevus. On otsustatud mõõdukas tasumaksmine end. omanikele; põline rent on asendatud omanduseks-ostuga, mis on eestlasele loomukohasem; vähemaid maatükke saanud on püütud aidata juurdelõigetega; asunikke on toetatud riiklikkude laenudega hoonestamiseks ja majapidamise sisseadmiseks. Riik tegi kõik võimaliku, et Vabadussõjas võidelnud palja kätega maale asudes oleks saanud selle täisperemeheks, kes oleks suuteline seda ka ajakohaselt harima.

Rüütlimõisade ja muudest maaseadusega võõrandatud maadest moodustatud fondi kogus 2.346.494 ha maad; talude maad oli enne maareformi 1.761.015 ha.

Sellest fondist, peale metsa eraldamise riigimetsaks, on saanud maad ümmarguselt 73.000 üksust, nendest on 41.000 täiesti uut; 7000 väikekohta muudeti juurdelõigete abil elujõulisteks. Olgu selgituseks öeldud, et kogu talundite arv üle 1 ha maaga on meil 134.000. Peale selle on linnade ja alevite ümbruses 20.000 perekonda varustatud eluasemekohtadega — nende jõudne kasv sai võimalikuks ainult maaseaduse tõttu (Tartu, Nõmme j. t.). Ühtekokku aidati maaseadusega 332.000 inimest, see on ligi kolmandikku Eesti rahvast.

Maaseadusele järgnenud ülesehitamisest annab kujuka pildi uute kohtade hoonestamine. Uued eluhood, uue oma kodu on saanud 35.000 talundit, peale selle majapidamise hooned. Kui võtame teadmiseks, et terves Tallinnas on kokku 32.500 korterit, siis saame pildi sel-

Maaseaduse aastapäeval

lest tööst: on ehitatud mõne aastaga maale laiali paisatult terve uus Tallinn. Kas sellise suure töö juures ei ole mõned puudusedki vabandatavad?

Maaseadusega muudeti Eesti järsult puht väikemaapidajate riigiks, mille tulemused on nüüd viieteistkümne aasta järele ilmsed. Näljaga ähvardajad eksisid — oleme jõudnud isegi teistele näljastele oma vilja müüa, muudest toodetest rääkimata. Innukalt asusid uued põllumehed võitlusliinilt tööle omal maal, kerkisid mõisaväljadele uued majad, kasvas karja hulk, sõja ajal pooleldi sööti jäänud mõisapõllud lainetasid taas vilja all; ei suutnud murda uudse-põllumehe visadust ka rida looduslikult väga halbu aastaid, ega ka enneolematu raske majanduskriis. Mis oleks võinud saada ses kriisis suurmaapidamistest, eriti nüüdsel ajal? Nüüd on aga mitmed asundustalud meie parimate hulgas ja kõik seisavad kindlalt. Just oma tööjõuga ja vähese kapitaliga töötav väikemaapidamine ongi sitkem sellisele kriisile vastu panema; ta suudab tõmbuda endasse, tõmmata kokku osa tarvitamist, kui vaja, aga kokku ei lange. Ning riigielu põnevatel käärimisaeagadel on püsivam ja kindlam kants just sama väikemaapidaja omas talus, mitte aga kodutu mõisa palgatööline. Kindluse loomine Eestile oli maareformi siht ja saavutus.

Elu teostas omasoodu valikut, mõnigi uus talu on vahetanud nende aastate jooksul pidajat, kus maale sobimatum on aset andnud jõulisemale. Ükski asunik ei ehitanud oma elamut ratastele, nagu seda vastase kuri pilge soovitas, kõigil oli kindel usk ehitada seda püsivale vundamendile põlisel eesti maal.

On liigselt rõhutatud asunike «saamahimu», mis nõudvat kõike ikka riigilt. Et riik aitas asunikke jalule ja nad ise oma nõudmistega juhtisid tähelepanu sinna, kus abi oli kõige hädavajalisem, see oli meie vabadusvõitluse ja omariiklusmõtte ning maaseaduse paratamatu loogiline järeldus. Maa anti mõisatööliste, peamiselt aga vabadussõjalastele ja sõjas langenute perekondadele,

kes tulid pea tühjade kätega lagedale mõisaväljale. Tulid korraga massiliselt, pidid asustama korraga ligi poole Eesti haritavast maast. See polnud ju endiste üksikute eesti asunikude kohaleasumine, kus kümnete aastate jooksul ka kümned tuhanded visamaid eesti maatamehi rändas maapuudusel siit Venemaale, et oma kogutud kopikatega seal pikkade aastate töö ja kannatusega rajada uut kodu. Ei, siin oli nüüd kõik teiseti. Vene riigi lagunemine, sõjad ja rekvisitsioonid ei jätnud peale maa pea midagi järele, millega oleks võinud omal käel alustada, — liiatigi alustada korraga tervel kolmandikul rahvast! Polnud raha, polnud inventari, polnud karja ega hobuseid küllalt.

Või olid siis uued asunikud üksi kärsitud ootamisega, mil saaks jalule? Riik, rahvamajandus ise ju ei jõudnud nii kaua kannatada. Maa pidi rahvast toitma ja katma, linna ja maad ennast, riik vajab välisvaluutat, milleks oli vaja müüa põllumajandussaadusi; maailmaturg oli selleks hästi soodus. Vaadake meie rahaministrite eelarve-kõnesid kõigil noil aastatel, kuidas nad rõõmuga ette kandsid, kuivõrd meie põllumajandustoodete väljavedu on jälle tõusnud, kuidas nad hellitasid lootusi veel suuremale tõusule, kuidas riik soovis näha põllumajanduse põhjalikumaks, intensiivsemaks muutmist. Riik ei saanudki oodata, mil asunik omal jõul saab jalule, ta pidi hoogu andma, et ehitamise ja sisseseadmise ebatootvatest töödest ja kuludest kiiremalt üle saadaks, et karjal oleks laut, kus see kasvada saaks, et viljal oleks ulualune, et talul oleks tarviline inventar ja et talupere ise saaks tervena ja tugevana põllul töötada. Ta pidi hoogu andma nii asunikule kui vanale pere-mehele, et rohkem piima saaks ümbertöötatud võiks, et piima- ja viljajätetega saaks kasvatada peekonit, et lina oleks rohkem välja vedada, et uusi maid saaks üles haritud karjasööda soetamiseks jne. Ka riigi prestiiž oli kaalul, oli vaja pareerida vaenuliste elementide laimupropagandat välismail, nagu oleksid eestlased maal kõik

Maaseaduse aastapäeval

lõhkunud, hävitanud, varemteks muutnud — vihasi sakslaste vastu — ja kõik minevat nüüd nende saamatutes kätes, mõisnike juhtimiseta, hirmsasti tagurpidi. Riik ei tohtinud lubada mitte üksi tagurpidiminekut, ei, ka seisakut mitte. Oli tarvis anda hoogu, edendada, virgutada. Kõigeiks selleks anti laenu, et aga põllumees, nii vana kui vastne, töötaks, toodaks. Siit tuleb otsida põllumajanduse toetamise sügavat põhjust. Muidugi, ka põllumees oli näilistest väljavaadetest kaasa haaratud ja püüdis leida vahendeid, mille abil neid väljavaateid kiiremalt kasutada.

Loomulikult pidi selline toetav aktsioon paljudele mõjuma oma-algatust halvavalt, oma-abile tugenemist asendama lootusega riigi-abile, teatud mõistete segiminekut noorpõllumehe, selle järele ka vanatalunikus. Kuid see on paratamatu reaktsioon, mis on mõõduv. Pealegi ei saa seda üldistada ega tohi lapsikult liialdada selle etteheitel — nagu oleks maareformi ülesehitav töö olnud mingi sotsiaalne hoolekanne. Vahepeal on majanduslikud olud muutunud, riigi forsseeriv püüd on vaibunud ja asunik on saanud enam-vähem kindlamale jalale, ta pole enam asunik, ja nüüd hakkab kogu elu kohanema uutele kriisist lähtuvatele oludele, mis näivad kujunevat stabiilseteks. Tõusuaja meeled on kadumas ühes tõusuaja oludega. Põllumehe hinge põhjast ajab end jälle püsti õige maa vaim — visa, töökas, enda jõule tugenev ja lootev.

Nüüd on hakanud vaikiv maa ise rääkima, ja räägib kõigile põllumeestele ühist keelt, tunnistades neid kõiki ühiseks maaharijate perekse. Siin kostab läbi juba see vana C. R. Jakobsoni hüüe: «ise» olgu mees! Maa on tervelt tema harija käes ja korraldatud, on käimas veel viimsed kohendamised ses korraldustöös. Põllumehele, kes peab olema ise omaette mees, nõuab maa visat, väsimatut tööd, oskust ja armastust maa vastu. Riigi kohustuseks jääb aga edasi meie talu välise võistlusvõime hoidmine oma korraldustega, et meie põllumehe

töö võõraste võistlejate kunstlikkudele relvadele alla ei jääks.

Maareformiga loodi alus eesti põllumehe tõelisele mehe-meelele. Ühes mõisadega on kadunud eesti rahva majanduslikult ja vaimselt kõige armetum kiht — moonaka seisus. See tõsiasi, koos suure hulga uute iseseisvate eestlastest-peremeeste sünniga, on eesti rahvale vahest kõige suurem saavutus, vaimne võit. Neist vabade peremeeste uutest kümnetest tuhandetest kasvab müürina kandvat jõudu vabale Eestile, ning moonaka-seisuse kaotamisega lõigati läbi need sandid sooned, mille kaudu imbus eestlase verre musta orjameelsuse mürki. Mõeldagu sellele rahvuslikule saavutusele tõsiselt, mis see kaalub.

Rahva kätte tagasivõetud maa on põlise, sitke, vaba ja uhke maavaimu kandja, selle vaimu tugevnemises ja selgunemises on meie tuleviku ülesanne. Harida ja kaitsta oma maad, seda järjest vee küüsisid juurde võita, kauniks ja viljakandvaks muuta, harida ja kasida endas vaba eesti peremehe vaimu, — selles on võidetud Vabadussõja ja maaseaduse käsklus eesti põllumehele.

1934.

KAAREL LIIDAK EESTI RAHVUSLIKU IDEOLOOGIA ARENDAJANA

Kaarel Liidak (Karl Liideman) sündis 31. oktoobril 1889. aastal Sindis. Oppis Sindi ministeeriumikoolis, Valmiera (Volmari) õpetajate seminaris ja sooritas 1911. aastal küpsuseksami Pärnu gümnaasiumi juures. Samal aastal astus ta Moskva Peetri Põllumajandusakadeemiasse, mille lõpetas 1917. aastal diplomeeritud agronoomina (see vastas Tartu Ülikooli *magister agronomiae* kraadile). Seejärel töötas Kaarel Liidak Turkmeenias katsejaamas ja opteerus 1920. aastal Eestisse. Kodumaal asus ta Põhja-Eesti Põllutöökeskooli õppejõu kohale. Aastatel 1924—1929 organiseeris ja juhatas Kuusiku katsejaama. Seal siirdus ta Tallinna Talumajanduse Nõuandebüroo juhatajaks ja asus 1935. aastal Põllutöoministeeriumi Põllumajandusosakonna direktori ametikohale. Aastatel 1933—1937 luges K. Liidak Tartu Ülikooli põllumajandusteaduskonna üliõpilastele ühiskondlikku agronoomiat (valikainena). Pärast 1940. aastat töötas Kaarel Liidak põllumajandussaaduste kokkuostukeskuse juha-

Maaseaduse aastapäeval

tajana, Saksa okupatsiooni ajal valiti ta Tartu Ülikooli agraarpoliitika ja ühistegevuse professoriks (1942—1944). Akadeemilisest tööst tuli loobuda 1944. a aprillis, mil teda kui Eesti Vabariigi Rahvuskomitee esimeest asus jälitama *Gestapo*. Otto Tiefsi valitsuse põllutöoministrina jäi Kaarel Liidak Eestisse, kus suri põrandaalusena 1946. aastal Abja haiglas ning maeti Karksi surnuaiale.

Kaarel Liidak oli asjatundlik põllumajandusteadlane. Kolmekümnendatel aastatel Eesti Vabariigi agraarprogrammi koostades kujunes ta iseseisvusaegse põllumeeskonna ideoloogiliseks suunajaks.

Eesti talupoegade esimese agraarprogrammi põhimõtted esitas C. R. Jakobson oma rohkearvulistes kõnedes ja kirjatöodes. Käesoleva sajandi algul formuleeris juba konkreetsema agraarprogrammi Aleksander Eisenschmidt (1912). Selle programmi maailmavaateliseks vundamendiks olid Jaan Tõnissoni rahvuslikud ideed. Ka Eisenschmidt ei saanud varajase surma tõttu (1914. a) oma agraarprogrammi viimistleda. Pealegi takistas selle elluviimist alanud maailmasõda.

Hoopis uus olukord kujunes Eestis pärast Vabadussõda ja maareformi. See põhjustas ka sügavaid muutusi põllumeeskonna maailmavaates. Tol ajajärgul elas ju kolmveerand eesti rahvast maal ja tegeles põllutöoga. Seetõttu võib väita, et rahvusliku ideoloogia peamiseks (või vähemalt tähtsaks) koostisosaks oli talurahva elutunnetus.

Eesti Vabariigi agraarprogrammi töötas välja peamiselt Kaarel Liidak, osalesid Theodor Pool, August Reinart jt agronoome-majandusmehi. See agraarprogramm on C. R. Jakobsoni ja Aleksander Eisenschmidt programmi arendus iseseisva Eesti oludes. Erilist tähelepanu väärivad Kaarel Liidaku rohkearvulised kõned ja artiklid põllumeeskonna maailmavaate — maaideoloogia — kujundamiseks. Tema trüki avaldatud tööd on koondatud raamatutesse «Kas tunned maad» (1935) ning «Suunad ja kavad» (1939).

Kaarel Liidak peab rahvuslikku ideoloogiat Eesti Vabariigi poliitika juhtideeks. Selle aluseks on riigi sotsiaalne struktuur ning maa ja ruum. Eestit seob maailmaprobleemidega eelkõige eluruum Läänemere kaldal. Artiklis «Eesti rahvuslikust ideoloogiast» kirjutab Kaarel Liidak: «On selge et eestlus püsib vaid nii kaua, kui Eesti maa on eesti põllumehe käes...» Selle põhimõtte eest olid võidelnud C. R. Jakobson, Jaan Tõnisson ja paljud teised. Et ka tulevikus oleks eestlane oma maa peremees, tuleb noort põlvkonda nende põhimõtete vaimus kasvatada. Teiseks on väga oluline, et eesti talu oleks majanduslikult võistlusvõimeline ja võimaldaks inimväärset elamist.

Tähtsaimaks ülesandeks kultuuri alal peab Kaarel Liidak rahvuslikel traditsioonidel põhineva maailmavaate arendamist ja rahvuse õilistamist. Tema sõnutsi on rahvuskultuuri kõige kõrgem

aste — «juured mullas». Kas pole ta selle ütlusega koguni meie esimeseks «juurteotsijaks»?

Kaarel Liidak kahetseb, et eesti rahva sotsiaalses struktuuris puudub maa-aadel. Selle ideelised ülesanded tuleb jätta haritlaskonna täita. Siit rahvuskultuuriline ülesanne — «eesti rahvuse siseimine suursugustamine». Selle kohta võttis sõna A. H. Tammsaare (1934), kes kahtles, kas haritlaskond ilma majanduslike eelisteta hakkab aadli missiooni täitma. Tema sõnusti ei tundnud kogu Lääne kultuur kõrgemat hüve kui varandus. Ka eesti üliõpilaskond rühkis sihikindlalt ja teadlikult majanduslike hüvede vallutamisele ja püüdis seejärel rahvusliku ideoloogiaga oma kättevoidetud seisukohti kindlustada. Need kirjaniku mõtted on õige pessimistlikud, kuid suurelt osalt õiged.

Kaarel Liidak näeb rahvuskultuuri põhikomponentide (keel, rahvaluule, rahvakunst ja põllumajandus) arenduskohana maad. Allakirjutanu arvab, et maa (resp. looduskeskkonna) ja vaimse kultuuri suhted avalduvad kolmel tasandil. Esiteks on looduskeskkond vaimukultuuri materiaalne ja geneetiline baas. On ju inimene oma arengu ja geneetilise struktuuri poolest (väga oluline andekuse tegur) looduskeskkonna produkt. Teisel tasandil võime kultuuriloo-vust vaadelda looduslikus mänguruumis, kus teda inspireerib eelkõige looduse ülevus ja kokkukuuluvustunne temaga. Kolmandaks tasandiks on kultuuriloomingu tagasiside loodusele. Selle mõõdu-puaks on inimese lugupidav suhtumine ümbritsevasse looduskeskkonda. Raske on kujutleda, et aktiivsesse loodushoidu lülituks inimene, kes loodusega väga vähe kontakteerub.

Oli aeg, mil linlane võis maaelanikku kadestada, et too võib ärgata kukelaulust ja käokukkumisest, töötada suhteliselt puhtas õhus rohelisel maastikul ja süüa värsket toitu. Nüüdseks on see aeg seljataha jäänud. Valitsevad põllu- ja inimvaenulikud suurmasinad. Kakskümmend aastat töötanud traktorist on oma kõrvu nii palju nüristanud, et ei kuulegi enam lõokese laulu. Ja kui palju on ta oma raske masinaga maad surnuks tallanud! Põllumehe toit pole enam niigi värsket kui linnamehel ja toiduaineid ei jätku isegi nende tootjatele. Seega on põllumees mitmesuguste võõrdumuse-nähtuste kammitsas. Suure hiline misega hakatakse mõistma, millist kahju töö talupidamise hävitamine. Otsitakse abi uustalude rajamisest ja mitmesuguste ühistute asutamisest. Paraku on vanameelsed sellele teele veeretanud palju kive.

Näib, et eesti rahva püsijäämise olulisemaid tegureid on korrastatud põllumajandus ja paljude perekondade looduslähedane elu. Kõige valusamalt annab end tunda liigne materialism, aadete inflatsioon, elumõtteotsingute alahindamine.

Jaan Lepajõe

MAASEADUS

I Vöörandatav maa ja inventar.

§ 1. Riikliku maa-tagavara loomiseks vöörandatakse riigi omanduseks kõik Eesti Vabariigi piirides olevad mõisad ja maad, mis Balti Eraseaduse (1864 a väljaanne) § 597 tähendatud, ühes kõigi nende päraltolemiste ja kõlvulise põllumajandusliku inventariga, olgu viimane mõisa omaniku, pidaja või rentniku päralt.

Märkus 1: Vöörandamise alla ei kuulu: 1) linnade, heategevate ja teaduslike asutuste, maakondade ja valdade päralt olevad mõisad ja maad; 2) maatükid (Landstellen, Balti Eraseaduse § 597 punkt 5), kui nad ei ole rüütlimõisate omanikkude päralt; 3) surnuaiad, kirikute ja kloostrite alune pind ühes tarviliku õuemaaga; 4) mõisarentnikkude päralt olev ühe mõisa inventar, kui nimetatud rentnikud enne 11. novembrit 1918 a rendilepingu põhjal mõisat ise tegelikult pidasid ja kui nad ei ole rüütlimõisa omanikud; 5) kirikumõisate ja maade pidajate inventar.

Märkus 2: Endistelt vöörandatava maa pidajatelt, kui nad maad harimiseks saavad, jäetakse uue majapidamise sisseseadmiseks tarvilik elav ja eluta inventar vöörandamata.

§ 2. Vöörandatavad maad ja inventar lähevad üle Eesti Vabariigi omanduseks selle seaduse jõusseastumise päevast alates ja vastutavad nende eest pidajad kui ilma volituseta vööraste asjade ajajad («negotiorum gestores», Balti Eraseadus § 4423—4463) kuni varanduse üleandamiseni Põllutöoministeeriumile.

II Vöörandatava varandusega ühendatud õigused ja kohustused.

§ 3. Kõik vöörandatava varandusega ühendatud õigused ja eesõigused lähevad senistelt omanikkudelt üle Eesti Vabariigile, kohustused aga allpool, § 4—9 tähendatud määral.

§ 4. Vöörandatava maa osade kohta tehtud kinnistamata müüglepingud tunnistatakse maksvusetuks, kui nad on tehtud peale 12. juuli 1917 a ilma seadusliku kinnistamisloata.

§ 5. Kõik vöörandatava maa peale tehtud a) rendilepingud, b) metsa- ja maapõue-varanduste kasutamise lepingud kaotavad maksvuse.

Märkus: Põllutöoministeeriumil on õigus neid lepinguid uuendada.

§ 6. Vöörandatavat maad koormavad a) asjalised servituudid (Balti Eraseaduse § 1103, 1864 a väljaanne) jäävad jõusse niipalju

Asutava Kogu poolt 10. oktoobril 1919 vastu võetud. Riigi Teataja, nr 79/80, 25. X 1919, seadus nr 156.

kui nad maa tarvitamist ja jagamist ei takista; b) isiklikud servi-
tuudid (§ 1199—1250, sealsamas) tunnustatakse lõppenuks.

§ 7. Võõrandatavat maad koormavad reaalkohustused (§ 1297—
1321, sealsamas) riigi- ja omavalitsuse-asutuste heaks jäävad maksmä;
reaalkohustused seisuslike asutuste, kirikute ja eraisikute heaks
kaotatakse.

§ 8. Müügi ja jagamise keelud, tagasiostu-õigus (§ 1613 seal-
samas) ja sugukonna fideikomissi-õigused (§ 2535 ja järgmised
sealsamas) kaotatakse ja tunnustatakse tühjaks kõik seaduse mää-
rused, kohustused ja lepingud, mis takistavad võõrandatava maa
riigistamist, tarvitamist või jagamist.

§ 9. Selle seaduse § 5—8 tähendatud lepingute ja kohustuste
ennetähtajalise lõpetamise eest tarbekorral tasu maksmise ja selle
tasu suuruse määramine lahendatakse sellekohases eriseaduses.

III Võõrandatava maa ja inventari eest makstav tasu.

§ 10. § 1 tähendatud võõrandatava maa eest tasu maksmine ja
vastaval korral tasu suuruse kui ka ilma tasuta võõrandatavate
maaliikide kindlaksmääramine lahendatakse sellekohases eriseaduses.

§ 11. Elava inventari eest tasu määramisel võetakse aluseks
1914 a turuhind.

§ 12. Eluta inventari alushinnaks võetakse inventari hind sellest
ajast, mil asi omandatud. Kui inventar vananenud, siis arvatakse
tema hinnast vastav vananemisprotsent maha.

§ 13. Inventari hindamist toimetavad komisjonid, kes koos
seisavad:

- a) Põllutöoministeeriumi esindajast esimehena,
- b) Maakonnavalitsuse esindajast ja
- c) Vallanõukogu esindajast.

Hindamise juurde võib omanik saata oma esindaja.

Peale selle võivad komisjon ja hinnatava inventari omanik eks-
perte juurde kutsuda.

§ 14. Võõrandatava varanduse hindamise komisjoni otsuste üle
võib edasi kaevata hindamiseeskirjade rikkumise korral Hindamise
peakomisjonile, kes koos seisab: kohtuministri, põllutöoministri ja
Riigikontrolli esindajast ning kahest Vabariigi Valitsuse poolt nime-
tatud liikmest.

IV Riikliku maatajavara tarvitamine.

§ 15. Riigimaid antakse tarvitada sellekohaste eriseaduste alusel:

- a) põliselt (pärandatavalt) põllumajapidamiseks väikemajapida-
mistena või kõrvaltöõharuna peetavate käsitöölise-, kalameeste-,

Maaseadus

maatöölise- ja aiapidamise maakohtadena Maaseaduse § 20 korras määratud maasaajatele ning juurdelõigetena (ka eraldi maatükki-dena) väikemaapidamistele;

b) pikaajaliselt (kuni 99 aasta peale) omavalitsustele, põllu-majanduslikkudele, hariduslikkudele, ühistegeliste ja teiste üld-kasulikkudele organisatsioonidele ning üksikutele isikutele eluase-meks ehituskruutidena, tööstuslikuks ja kaubanduslikuks otstarbeks või ülesharimiseks uudismaana;

c) tähtajaliselt kuni 24 a peale üksikutele isikutele põllumaja-pidamiseks.

Märkus 1: Kuni eriseaduste maksmapanekuni antakse selle para-graafi lit b ja c tähendatud maid tarvitada Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud määruste põhjal.

Märkus 2. Riik võib maid ka oma kätte jätta pidamiseks.

Märkus 3. Põllutöoministerium võib piiri õiendamise ja maja-pidamise koondamise otstarbel vahetada riigimaid eraomanduses olevate maade vastu Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud juhtnõõride põhjal. Maade vahetusest tingitud kinnistused ja vastavad lepingud on vabad tempelmaksust ja kinnistusloivust.

§ 16. Maad antakse neile, kes seda harivad üksikult või teistega koos, olgu et nad endid ainult maapidamisest elatavad või maad peavad kõrval-tööharuna.

§ 17. Põliseks tarvitamiseks antakse maad neile, kes ainult maa-pidamisest elavad ühe perekonna ja kahe hobuse töönormi suurusel, silmas pidades maa headust, seisupaika ja muid kohalisi olusid.

§ 18. Neile, kes maad peavad kõrval-tööharuna või aiapidami-sena, antakse maad põliseks pidamiseks tarbe järele, kuid mitte üle § 17 määratud suuruse.

§ 19. Linnade ja alevite lähedusse jäetakse tarvilik osa maad linnade, alevite ja nende elanikkude vajadusteks.

§ 20. § 15 lit a tähendatud maakohtade saajate järjekorra mää-rab maavalitsus vallavolikogu ettepanekul.

Märkus 1. Põllutöoministrile jääb õigus määrata maad oma-valitsuse asutusteta väljaspool § 21 ette nähtud järjekorda:

a) Vabadussõjast osavõtnud ja Maaseaduse § 21 pp 1 ja 2 tähendatud sõjaväelastele ja lahingust osa võtnud vabatahtlikkudele;

b) Vabadussõjas langenud sõjaväelaste maata perekondadele;

c) mõisatöölisele, kes enne käesoleva seaduse maksmahakkamist mõisates alalisteks töolisteks olid ja kuni mõisa tükeldamiseni mõi-sates teenisid. Kaitseväes teenimine ei takista maasaamist mõisa-töölisena;

d) uudismaadele asujatele;

e) käsitöölisele ja kalameestele.

Märkus 2: § 15 lit c alusel peetavaid maakohti on põllutööministril õigus määrata § 15 lit a põhjal tarvitamiseks nende koh- tade senistele pidajatele, kui viimased kohti korralikult pidanud vastavalt rendilepingu tingimustele, kui vallavolikogu neid maa- saajateks soovitab ja kui maakoht ei sisalda kõlvulist maad üle 50 ha.

Vallavolikogu soovitus ei ole tarvilik maakohtade määramisel isikutele, kes maakohad planeeritult saanud enne 14. veebruari 1920 a või kes kasutavad kohti, mille peale omavalitsused sündsaid isikuid ei leidnud või mille kohta nad kandidaatide ülesseadmist loobunud.

Märkus 3. Vabariigi Valitsusele jääb õigus erandlikkudel juhtu- mitel määrata maad omavalitsuse asutusteta väljaspool § 21 ette nähtud järjekorda, kuid kogusummas mitte üle 1200 ha kõlvulist maad.

§ 21. Esimestena saavad maad: 1) kodanikud, kes Eesti vabas- tussõjas väerinnal iseäralikku vahvust on näidanud; 2) sõdurid, kes vabastussõja võitlustes vigastatud; 3) vabastussõjas langenud sõdu- rite perekonnad; 4) sõdurid, kes vabastussõjas tegevusest vaenlase vastu osa võtnud, silmas pidades tegevuse kestust.

§ 22. Riigistatud maade saamiseks § 15 lit a alusel, mis seni väiketaludena rendil olid, antakse eesõigus nende talude rentnikku- dele, kuid sellejuures võib riik maid uuesti kruntida (§§ 17 ja 18 alu- sel). Seda eesõigust ei ole omavalitsustel ja juriidilistel isikutel.

Märkus: Käesolevas paragrahvis tähendatud väiketalude rentnik- kude õigused omandavad ka likvideeritud ja likvideeritavate metsa- ametnikkude ja metsatöölise kohtade pidajad, kui nemad ise või nende perekonnad neid kohti palkmaana või rendi alusel pidanud kuni 11. novembrini 1918 a.

§ 23. Võõrandatud mõisate metsad ei tule jagamiseks, vaid jää- vad riigi omanduseks.

Märkus: Põllutööministrile jääb õigus määrata tarvitamiseks § 15 alusel:

a) metsamaid, mis tarvilikud põllumajanduslikuks otstarbeks ning selleks kõlvulised;

b) lahusolevaid metsatükke;

c) piiriõiendamiseks, linnade ja alevite laiendamiseks, suvitus- kohtadeks ja eluasemekohtadeks (viimaseks otstarbeks eriti maan- teede ääres) tarvilikke metsamaid.

§ 24. Kehvematele maatarvitajatele annab riik abi ehituste, inven- tari muretsemise ja maaparanduste jaoks pikaajalise kustutatava laenu näol. Suuremaulatuselised ja põhjalikumad maaparandused tehakse riigi või omavalitsuste kulul ja korraldusel.

§ 25. Inventar antakse väikepõllupidajatele eraomanduseks välja ostu teel.

Maaseadus

V Maapõue loodusvarad.

§ 26. Kõik maapõues peituvad loodusvarad Eesti riigi piirides tunnistatakse riigi omaks. Maapõuevarade valitsemise ja kasutamise kohta antakse eriseadus.

VI Maapank.

§ 27. Kõigi maa-uuendustega ja tarvitamisega seotud rahaliste operatsioonide jaoks asutatakse Maapank.

VII Seaduse maksmapanemine.

§ 28. Selle seaduse tegelik maksmapanemine ühes õigusega korraldavaid määrusi anda jääb Vabariigi Valitsuse hooleks.

Asutava Kogu esimees: A. Rei
Sekretääri abi: H. Raudsepp

Illustratsioon J. Oksa novellile «Meestele vastuminek».

EESTI INIMÖKOLOOGILISEST SEISUNDIST

Tiina Raitviir

I. INIMÖKOLOOGIA ARENGUST NÕUKOGUDE LII- DUS, SH EESTIS

Inimökoloogia (inimese ökoloogia, *human ecology*) mõiste on maailmas kasutusel juba üle kuuekümne aasta. Hoolimata selle mõiste teatud ebamäärasusest on enamik uurijaid seisukohal, et inimökoloogia käsitleb inimese (grupi, rahvastiku) ja keskkonna vastastikuseid suhteid.

N. Liidus vaieldakse küllalt palju küsimuse üle, kas peaks ütlema inimökoloogia või sotsiaalökoloogia. Osa teadlasi on seisukohal, et inimökoloogia tegeleb üksik-indiviidide, sotsiaalökoloogia aga rahvastiku ökoloogiaga, kujutledes, et teaduse sisu tuleneb teda tähistava termini semantikast. Aeg oleks aktsepteerida, et kõik ühiskonna-teadused tegelevad nii inimeste, väikeste ja suurte inim-gruppide kui ka rahvastiku uurimisega.

Praeguseks on inimökoloogia interdistsiplinaarne teadus, millega laias maailmas tegelevad teaduslikud ja asjahuviliste seltsid, antakse välja kogumikke ja ajakirju, korraldatakse kursusi, konverentse ja ülemaailmseid kongresse. Esimene üleliiduline sotsiaalökoloogia konverents toimus Lvovis 1986. a sügisel, sama aasta lõpul arutati Leningradis inimökoloogia probleeme suurlinnas. 1987. a jaanuarist hakkas ilmuma referaatajakiri «Inimökoloogia» («Экология человека»). Rahvusvahelise programmi «Ini-

mene ja biosfäär» raames on toimunud linnaökoloogilisi nõupidamisi (MAB-11) ka välismaa teadlaste osavõtul.

Hoolimata edusammudest pole inimökoloogia N. Liidus veel kujunenud arvestatavaks teaduseks. Taime- ja loomaökoloogia on märksa tunnustatumad. Hundi või põdra ökoloogiast teatakse palju rohkem kui inimese omast. Põhjalikult uuritakse, kuidas veiseid sööta, et nende produktiivsus oleks kõrge; mida aga inimene peaks sööma ja kuidas elama, et olla terve ja rõõmus, on teisejärguline asi.

Kuidas on selline olukord tekkinud? *Esiteks* sellepärast, et ökoloogiaga hakkasid kõige varem tegelema bioloogid. Ka praegu õpetatakse Tartu Ülikoolis ökoloogiat botaanika ja ökoloogia kateedris. Hariduse, veel enam hoiakute tõttu on bioloogidel ja teistel ökoloogiaga tegelevatel loodusteadlastel raske inimökoloogia ühiskondlikku osist omaks tunnistada. *Teiseks*: inimesega seonduvat ei peetud nõukogude ühiskonnas üldse millekski uurimisväärses, v. a muidugi inimene kui tööjõud. Tähelepanu oli koondunud rahvastikule (massidele), mitte aga inimesele, perekonnale, sotsiaal-territoriaalsele kooslusele. Samal põhjusel hakkavad alles nüüd jalgu alla saama sellised aastakümneid veeteerinud teadused nagu psühholoogia ja sotsioloogia. Tartu Ülikoolis saab 1989. a sügisest õppida sotsioloogiat ja mõne aasta pärast ehk taasavatakse ka psühholoogia statsionaarne osakond. Inimökoloogia arenguks on aga vaja sotsioloogia ja psühholoogia korralikku arengutaset. Inimökoloogia saab areneda vaid käsikäes teiste ühiskonnateadustega. *Kolmandaks*: kaua aega pöörati tähelepanu vaid makrostruktuuridele. Juhtimine oli ja on üleriiklik ja ametkondlik, suuremad ja väiksemad regioonid — veel vähem lokaalsed üksused ning nende ökoloogiline seisund — ei puutunud ega puutu asjasse. *Neljandaks*: puudub uurimistööks vajalik info. Riiklik statistika kas ei kogu(nud) vajalikku materjali või oli see ainult ametkondlikuks

kasutamiseks.¹ Info puudumise, raske kättesaadavuse või ebausaldusväärse kompenseerimiseks kasutavad uurijad väljavõtetliste, peamiselt sotsioloogiliste uurimuste andmeid. Algandmete hankimine statistikakomiteest nõuab ülemäära palju aega — nad tuleb selles asutuses käsitsi ümber kirjutada. (Ka andmete kvaliteedi suhtes tekib aeg-ajalt kahtlusi.) Niisuguses olukorras tegelevad teadlased meelsamini probleemidega, mis pole seotud avaldamisraskustega. *Viiendaks*: ühiskond ei esita ikka veel nõudmist inimökoloogia järele või teeb seda väga ebalevalt. Isegi kui kurdetakse vastavasisulisel teabe puudumise üle, ollakse ebameeldivalt üllatatud, kui seda tõepoolest pakutakse: on ju juhtidel väikese infohulgaga lihtsam opereerida ja ka südametunnistusel on kergem, kui ei tunne asjade olemust. Jääb vaid loota teadlaste entusiasmile ja missioonitundele, et nad antud olukorras uurimistööd teeksid. *Kuuendaks*: inimökoloogia kujutletakse tegelevat vaid saastatuse uurimisega, linnaökoloogia näiteks samblike abil saastatuse astme määramise ja roheliste alade levikuga linnas. *Seitsmendaks*: inimese ja keskkonna suhteid peetakse vähetahtsaks, kuid ökoloogia põhinebki just nende suhete mõistmisel. Käsitletakse kas inimest või keskkonda, mitte aga mõlemaid võrdselt ja seostatult. Näiteks sotsioloogiast ja psühholoogiast tulnud uurijad pööravad tavaliselt suurt tähelepanu ainult inimese karakteristikutele, eriti sotsiaalseile, geograafiast tulnud aga ainult keskkonnale. *Kaheksandaks*: ökoloogiast peetakse loodusteaduseks. Seda, et üks teadus võib üheaegselt olla nii loodus- kui ühiskonnatea-

¹ «Ametkondlikuks kasutamiseks» tähendab, et neid andmeid võib anda mahakirjutamiseks inimesele, kel on ette näidata kirjalik taotlus asutusest, kus see inimene töötab. Uurija võib teaduslikus töös statistikakomiteest saadud andmetega opereerida (anda protsentide, esitada hinnanguid suurem—väiksem jms), kuid ei tohi vastavald arve oma tekstis kasutada, ammugi veel esitada tabelite kujul, kui oma tööd avalikus trükis ilmutada tahab. Selle üle, et trükitud teaduslikus kirjanduses ei esineks poolsalajasi (s.o «ametkondlikuks kasutamiseks») ja täiesti salajasi andmeid, valvab asutus, mida lühidalt nimetatakse ГЛАВЛИТ, sisuliselt tsensuur. Ka aastal 1989 töötab see asutus edasi.

dus, on ikka veel raske tunnistada. Ökoloogia aga on just selline teadus, lisaks veel teatud ulatuses tehnika-teadus. Praegu pole osaline kuulumine ühiskonnateadus-tesse inimökoloogiale kuigi hea reklaam, sest ühiskonna-teaduste prestiiž on viimasel ajal erakordselt madal. Inim-ökoloogia mahajäämuse põhjuste loetlemist võiks samas vaimus jätkata, kuid aitab sellestki. Nagu cespool maini-tud — inimökoloogia olukord N. Liidus pole kiita ja palju parem pole ta ka Eestis. Küll aga on loodusökoloogia seis Eestis hea, võrreldes N. Liidu teiste piirkondadega.

Inimökoloogia tulevikku võib siiski vaadata optimis-miga. Demograafilise ja sotsiaalinfo väljastamist statis-tikakomitee enam endisel määral ei piira, IMEga seoses hakatakse territoriaalsele juhtimisele üleminekul vajama mikrotasandi infot ja organiseeritakse selle kogumist, ühiskonnateadused tugevnevad ja puhastuvad eetilises mõttes. Ja lõpuks — majanduslikult, loodetavasti ka poliit-iliselt iseseisev tuleviku-Eesti lihtsalt ei saa läbi tead-misteta inimeste ökoloogilis-heaolulise seisundi kohta oma erinevates piirkondades.

2. UURIMISÜLESANNE

Käesoleva empiirilistel andmetel põhineva töö üles-andeks on selgitada inimökoloogiline seisund Eestimaal, uurides ja võrreldes vabariikliku alluvusega linnu (käsit-letakse ainult üle 50 000 elanikuga linnu, s.t Sillamäe jääb välja) ning maarajoone demograafia ja elanike tervise aspektist. Nii vabariigi kui tema administratiiv-territoriaalsete üksuste ulatuses nõuavad selgitamist need ühiskondlikud protsessid, mis on vastava inimökoloogi-lise seisundi ja selle territoriaalsed erinevused esile kut-sunud. On vaja kindlaks teha, milline on inimökoloogiline seisund kõigis territoriaalsetes üksustes eraldi ja Eestis tervikuna.

Käesoleva uurimuse tulemusi saab kahtlemata prak-tikas kasutada Eesti ja tema üksikosade juhtimisel, kuid

meie arvates on olulisem teada saada, milline on inimökoloogiline situatsioon tegelikult — nõukogude perioodil pole sellealaseid uurimusi tehtud. Veelgi tähtsam on tunnetada, mis on kujunenud olukorra taga, miks on ta niisuguseks kujunenud. Loomulikult saab see töö anda vaid piiratud, ühe uurimuse tõe, kus rolli mängivad alginfo valik ja kvaliteet (andmed, mille najal uurimus tehti, pärinevad 1987. aastast), samuti kasutatud meetodid.

3. MATERJALID JA MEETODID

Rahva demograafilise, sotsiaalse, tervisliku ja majandusliku olukorra kohta kogub, töötleb ja väljastab andmeid Eesti NSV Riiklik Statistikaakomitee. Väike osa neist trükitakse ära statistilises aastaraamatus «Eesti NSV rahvamajandus». Ametkondlikuks kasutamiseks määratud statistikakogumikud, mis üldistavad juba suurema hulga andmeid, peegeldavad vastavat seisundit viisaastakute kohta; osa andmeid, näiteks rahvaarvu muutumise kohta, antakse välja iga-aastaste brošüüridena (mis kuni viimase ajani olid samuti ametkondlikuks kasutamiseks, 1989. aastast alates on aga suur osa statistikaakomitee materjalidest nn avalikuks kasutamiseks ja vastavat informatsiooni võib trükkis avaldada). Olgu märgitud, et andmed Eesti elanike demograafilise ja tervisliku seisundi kohta koguti käesoleva kirjutise autori poolt 1988. a teisel poolel, mil info oli veel kinnine.

Eesti territoriaalsete üksuste rahvastiku demograafilise ja tervisliku analüüsi jaoks koguti andmeid 1975. ja 1987. a kohta. Et seaduspärasused, mis meil õnnestus kindlaks teha, olid mõlemal vaatlusalusel aastal väga sarnased, siis esitatakse siinkohal vaid 1987. a analüüs. Rahvaloendus oli 1989. a jaanuaris, ja et andmed vabariigi suuremate linnade ja maarajoonide kohta saadakse täielikult kätte aasta-poolteist pärast loendust, siis on 1987. a analüüsis vajaduse korral kasutatud eelmise, s. o

1979. a rahvaloenduse andmeid.² Kogemustele toetudes võib arvata, et 80—90%-lise tõenäosusega ei muuda vanad andmed töö sisulisi tulemusi.

Statistikakomitee ja rahvaloenduse andmete kõrval oli kolmandaks andmete saamise allikaks Eesti Vabariiklik Perekonnaseisuvalitsus. Sealt on pärit info hukksurmade ja religiooniga seotud perekonnarituaalide kohta. Neljandaks teabeallikaks on autori juhendamisel tehtud uurimistöö haigusjuhtude territoriaalsest esinemissagedusest (ajutise töövõimetuse tõendite alusel), kusjuures andmed haigusjuhtumite sageduse kohta 1987. aastal on seostatud nendesamade demograafiliste näitajatega, mida on kasutatud artiklis. Seega on meil nüüd teada, kuidas on haigestumissagedus seotud demograafilise situatsiooniga.

Eesti inimökoloogilise uurimuse objektideks on Eesti tervikuna, tema viis vabariikliku alluvusega linna (Tallinn, Tartu, Pärnu, Kohtla-Järve ja Narva) ja kõik 15 administratiivset rajooni, seega kokku 21 objekti. Palju detailsemaks minna ei saakski — riiklik statistikasüsteem madalamate administratiiv-territoriaalsete üksuste (külanõukogud) kaupa andmeid ei kogu. Nii võime vaid kadestada naabreid Soomes, kus info antakse nii läänide (maakonnad) kui kundade (vallad) kaupa. Operatiivne ja detailne info Soome demograafilisest ja heaoluseisundist territoriaalses lõikes on meile paremini kättesaadav kui Eesti oma...

Kõigi vaatlusalaste territoriaalsete üksuste kohta koguti 52 näitajat, millest põhjalikumalt käsitleti 30 (vt tabel I).

Ülesande lahendamisel kasutatakse alginfo töötlemiseks peamiselt faktoranalüüsi. Faktoranalüüs on meetod, mis üksiknäitajaid faktoriteks (koondtunnusteks) kokku võttes avab need protsessid, mis jääksid üksiknäitajaid analüüsides varjatuks; ta avab süvaprotsesside

² Vt tabel I. Teabepuudusest päästaks rahvastiku register, seda pole aga ei Eestis ega teistes liiduvabariikides.

struktuuri. Saab selgeks, millised protsessid ja rahvastiku üksikomadused on arengu seisukohalt olulisemad, millised vähem olulised. Linnaökoloogias on see meetod väga levinud (Raitviir 1987). Käesoleval juhul on hea võimalus proovida selle meetodi resultatiivsust ka Eesti sisestruktuuri uurimisel.³ Tulemused paistavad olevat usutavad ja huvipakkuvad. Ühe küsimuse, nimelt eestluse mõiste selgitamisel andis päris selgeid tulemusi korrelatsioonanalüüs.

4. DEMOGRAAFILIST JA TERVISLIKKU SEISUNDIT KUJUNDAVAD PROTSESSID

Kasutatav näitajastik grupeerub viieks faktoriks. Need on: F_1 — urbanisatsioon, F_2 — rahvus ja hälbiv käitumine, F_3 — migratsioon, F_4 — sündimus ja F_5 — lootus(etus). Järgnevalt käsitletakse faktorite sisu lähemalt (vt ka tabel 1 ja joonis 1).

F_1 — URBANISATSIION. Kirjeldusele vastavate territoriaalsete üksuste rahvastiku moodustavad linnaelanikud, kes on suhteliselt noored, kellele on iseloomulik sage lahutamine, ent ka sage abiellumine ning kelle haridustase on suhteliselt kõrge. Rahvaarv kasvab, muu hulgas positiivse loomuliku iibe tõttu. Meeste osatähtsus rahvastikus on madal, ent nende abielulisus on kõrge. Madal on eestlaste osatähtsus. Töötajate haigestumus (ajutise töövõimetuse sageduse alusel) on keskmisest kõrgem. Lapsi ristitakse keskmisest rohkem, laulatusi ja kiriklikke matuseid esineb keskmisest vähem. Ka isaduse tuvastamisi tuleb ette keskmisest vähem. Võib veel lisada, et töötajate haigestumine (ajutine töövõimetus)

³ Faktoranalüüsi kasutamist komplitseerib asjaolu, et vaadeldavaid objekte, s.o territoriaalseid üksusi, on liiga vähe (21) näitajate arvuga (30) võrreldes. Parem lahendus näib olevat suurendada territoriaalsete üksuste arvu, kuid, nagu märgitud, esialgu ei võimalda seda statistilise info puudumine. Tartu Ülikooli arvutuskeskuses leidub faktoranalüüsi programm, mida saab rakendada ka ebaproportsionaalse objektide ja tunnuste arvu korral; seal tehtigi vajalikud arvutused.

on seotud peamiselt südame-veresoonkonna haiguste ja hingamisteede haigustega, väiksemal määral psüühiliste haigustega, neerude ja kuseteede haigustega, seedeelundite haigustega ja muude haigustega (sh kasvajatega).⁴

F_2 — RAHVUS JA HÄLBIV KÄITUMINE⁵. Antud faktoriga iseloomustatavale kontingendile on tunnuslik muulaste kõrge osatähtsus (kõrgem kui eelmises faktoris), kõrge abielulisus, eriti naistel. Sündimus on keskmisest väiksem, suhteliselt väike on isaduse tuvastamist vajavate laste ja vallaslaste osatähtsus, lapsed ristitakse sageli. Keskmisest mõnevõrra sagedamini esineb lahutusi. Naiste haridustase on meeste omast kõrgem. Antud faktorile on eriti iseloomulik hukksurmade suur arv: palju tuleb ette alkoholimürgitusi ja keskmisest rohkem tapmisi. Haigusjuhtude arv (ajutine töövõimetus) on vaadeldava kontingendi töötaval osal suur. Põetakse kõige rohkem sooltenakkusi ja seedeelundite haigusi, ent ka muid haigusi (sh kasvajaid), kõrvahaigusi, nahahaigusi, hingamisteede haigusi, grippi, vähemal määral ka südame- ja veresoonkonna haigusi. F_2 peegeldab realiseerunud migratsiooni tagajärgi — adapteerumisraskusi ja rahva kaitsetust. On tunnuslik, et need raskused väljenduvad suremuses alkoholimürgitusse ja tapmises, aga mitte enesetappudes.

F_3 — MIGRATSIOON JA HÄLBIV KÄITUMINE. Nimetatud faktor väljendab eelkõige rahvaarvu kasvu migratsiooni tulemusena ja migratsiooni mahtu. Sellega kaasneb meeste arvu kasv, väheneb rahvastiku keskmine vanus ja keskmisest suurem on ka loomulik iive, väheneb vallaslaste osatähtsus. Kõige domineerivamaks negatiiv-

⁴ Siin ja edaspidi on haiguste loend keeleliselt kohmakas, sest kordub «...haigused, ...haigused, ...haigused». Samal ajal on see sisuliselt täpne, muidu pole võimalik meditsiinistatistikas väljakujunenud haigusrühmadel vahet teha. On nt olemas meditsiinistatistiline termin «muud haigused», mille peamine sisu on kasvajad. See on tõeliselt jabur süsteem, sest kasvajad on surmapõhjusena teisel kohal, aga meditsiiniline statistika püüab kasvajatesse haigestumist peita.

⁵ Sama sisuga faktor tuli ilmsiks Tallinna faktorökoloogilisel uurimisel (Raitviir 1987).

seks nähtuseks on surm tapmise tagajärjel (F_2 -ga võrreldes ligi kaks korda olulisem). Enam-vähem samal tasemel kui faktori F_2 puhul on surm alkoholimürgituse tagajärjel. Keskmisest pisut suurem on kiriklike matuste osatähtsus. Haigestumist (ajutist töövõimetust) põhjustavad peamiselt hingamisteede haigused, samal ajal on keskmisest oluliselt vähem reumat ja mõnevõrra vähem psüühilisi haigusi.

F_4 — SÜNDIMUS. See faktor näitab sündide (sh mitmikute sünni) suurt arvu ja vallaslaste keskmisest väiksemat osatähtsust, rahvaarvu kasvu, mille põhjuseks on loomulik liikumine. Inimesed on keskmisest pisut nooremad. Meeste osatähtsus rahvastikus on kõrge ja nende haridustase naistega võrreldes pole nii madal nagu Eestis üldiselt. Surma alkoholimürgituse ja tapmise tagajärjel esineb keskmisest harvem. Religioossed perekonnatraditsioonid ei ole moes: keskmisest harvem tuleb ette laulatamist ja laste ristimist. Antud faktori seotus haiguste (ajutise töövõimetuse) esinemissagedusega pole selge, sest puudub vastav info.

F_5 — LOOTUS(ETUS). Lootusetus ehk distress on haaranud inimkontingendi, kelle kõige tunnuslikum joon on surm enesetapu tagajärjel. Kõik teised tegurid on sisuliselt väiksema tähtsusega, v. a kiriklikud matused, mis teiste näitajatega võrreldes on ka selle faktori esileküündiv joon. Positiivsena ilmestab seda faktorit laste suhteliselt hea tervis — kuni aastaste laste suremus on keskmisest väiksem, ka surnult sündinud lapsi on vähe. Mitmikute sünde, mida peetakse rahva elujõu indikaatoriks, on tõepoolest keskmisest pisut vähem. Kui vallaslapse sünnib keskmiselt, siis lapsi, kel tuleb tuvastada isa, on üle keskmise. Lapsi viiakse ristida. Haridustase on keskmisest mõnevõrra madalam. Töötajatel esineb haigusjuhte (ajutist töövõimetust) keskmisest vähem, ent antud faktoriga on seotud selline harimatuse, vaesuse ja hoolimatuse indikaator nagu hingamisteede tuberkuloos. Seda haigust esineb Eestis

praegu väga harva. Keskmisest rohkem esineb nahahai-
gusi, neerude ja kuseteede haigusi, ka luu- ja lihastehai-
gusi, kuid keskmisest vähem — reumat, silmahaigusi,
südame- ja veresoonkonna haigusi ning grippi.

F_4 ja F_5 on rahva elujõu (etuse) faktorid.

Kokkuvõtteks võib faktorite kohta täheldada järg-
mist. Urbanisatsioon (F_1) ja migratsioon (F_2 ja F_3) on
olnud kõige määravamad protsessid tänase inimökoloogi-
lise seisundi kujunemisel. Migratsioon esineb meil kahel
kujul — F_2 esindab juba enam-vähem realiseerunud mig-
ratsiooni, õigemini tema tagajärgi, F_3 — praegu toimuvat
migratsiooni. Esimesega on muulased rohkem seotud kui
teisega. Urbanisatsioon ja migratsioon on lahutamatud —
urbanisatsioon toimub migratsiooni kaudu. Muulased on
Eestis koondunud linnadesse (1979. a rahvaloenduse
andmeil elas eestlasi linnas 54,7% ja maal 87,5%, kogu
Eestis — 64,7%) ja praegu kasvab nende osatähtsus
pidevalt. Nende jaoks jätkub urbanisatsioon oma tuntud
kujul, linna koondumisena. Uut moodi, desurbanisatsioo-
nina, s. t liikumisena kesklinnast eeslinna, linnast maale
puudutab urbanisatsioon valdavalt eestlasi. Igast 500
Tallinna elama asuvast inimesest on ainult 40 eestlased.
Niisiis muutub urbanisatsioon Eestis üha keerulisemaks
ja migratsioon mitmetähenduslikumaks. Migratsioon ei
lakka. Ta toob jätkuvalt kaasa hülbeid alkoholimürgituste
ja tapmistele kujul, samuti vastavate faktoritega kaasne-
vaid haigusi, aga noorendab rahvast. Seal, kus migrat-
sioon tähendab eelkõige väljarändu, on tema sisuks
rahvastiku vananemine ja üldine sotsiaal-majanduslik
hääbumine.

Faktorid F_4 ja F_5 peegeldavad, kuidas rahvas on
suutnud urbanisatsiooni ja migratsiooniga kohaneda.
Osali inimestest läheb hästi ja nad tunnevad end suhte-
liselt turvaliselt. Sellises olukorras peavad nad mõtte-
kaks sünnitada lapsi, olla haritud ja elu tundub seda-
võrd elatav, et ei haarata nõõri järele. Teine osa inimesi
tunneb end halvasti, ebaturvaliselt, elada näib mõttetu.

Tabel 1

Demograafilise ja tervisliku seisundi faktorid Eestis 1987. a andmeil

Näitajad	Faktorlaadungid				
	F_1	F_2	F_3	F_4	F_5
Linnaelanikud, %	0,952				
Lahutused, arv 1000 in. kohta	0,928				
Surmad, arv 1000 in. kohta	-0,907				
Abielud, arv 1000 in. kohta	0,899	0,275			
Haridustase (kõrgema, lõp.-ta kõrgema ja kesk-eriharidusega inimesed, arv 1000 in. kohta)	0,864				-0,283
Vanus. (keskmise vanus) aastates*	-0,808	-0,276	-0,334	-0,253	
Rahvaarvu muutumine loomuliku liikumise tulemusena, arv 1000 in. kohta	0,744		0,264	0,402	
Lahutused, arv 100 sõlmitud abielu kohta	0,735				
Mehed, arv 1000 in. kohta*	-0,629		0,421	0,420	
Abielunaised, arv 1000 naise kohta*		0,909			
Eestlased, %*	-0,630	-0,719			
Abielumehed, arv 1000 mehe kohta*	0,537	0,695			
Surmad alkoholimürgituse tagajärjel, arv 1000 surma kohta		0,688		-0,491	
Haigestumus (ajutine töövõimetus), juhtude arv 100 töötaja kohta aastas	0,582	0,630			-0,261
Ristitud, % sündide arvust	0,429	0,599		-0,340	0,381

Surmad enesetapu, tapmise ja alkoholimürgituse tagajärjel kokku, arv 1000 surma kohta		0,563			
Isaduse tuvastamised, % sündide arvust	-0,455	-0,547			0,348
Rahvaarvu muutumine, arv 1000 in. kohta	0,601		0,606	0,356	
Laulatused, % sõlmitud abieludest	-0,325			-0,542	
Kiriklikud matused, % matustest	-0,444		0,300		0,813
Surmad tapmise tagajärjel, arv 1000 surma kohta		0,358	0,640	-0,255	
Sünnid, arv 1000 in. kohta		-0,307		0,778	
Meeste madalam haridustase naistega võrreldes (alg- ja lõpetamata keskhariduse alusel), vastava haridusega mehi 1000 mehe kohta, naisi 1000 naise kohta*		0,319		-0,645	
Vallaslapsed, % sündidest	-0,425		0,256	-0,347	
Rahvaarvu muutumine migratsiooni tulemusena, arv 1000 in. kohta			0,942		
Migratsiooni intensiivsus; saabujate arv 100 lahkujaga kohta			0,848		
Mitmikute sünnid, arv 1000 sünni kohta				0,784	-0,260
Surmad enesetapu tagajärjel, arv 1000 surma kohta					0,689
Surnult sündinud lapsed, arv 1000 sünni kohta					-0,461
Kuni ühe aasta vanuste laste suremus, arv 1000 sünni kohta					-0,356
Faktori panus, %	28,5	15,3	11,2	10,9	7,5

* 1979. a rahvaloenduse andmed.

Milleks siin veel haridus ja lapsed!? Faktorid F_4 ja F_5 näitavad peamiselt eestlaste ja teatud kontingendi osas ka muulaste elujõudu või -jõuetust.

5. EESTLUS

Eesti rahvas, eriti tema intelligents, tunneb muret eestlaste saatuse pärast. Kui mitte muu, siis rahvuse edasikestmise seisukohalt ei saa inimökoloogilised küsimused olla teisejärgulised. Elab ju Eestis 1,54 miljonit inimest, kellest 600 000 on muulased. On vaieldamatu tõsiasi, et eestlaste püsima jäämine oma põlisalal on 20. sajandi 80. aastail muutunud problemaatiliseks. Mis on aga eestlus muulusega võrreldes, pole kaugeltki selge. Meie poolt kasutatud info raames on korrelatsioonanalüüsi abil eestluse sisu võimalik avada. Pealegi saab tulemuse kergesti kätte: faktoranalüüsi tegemise käigus moodustab arvuti ka korrelatsioonimaatriksi, mida järgnevalt analüüsitakse. Meid huvitab korrelatiivse seose tugevus eestlaste osatähtsuse ja teiste näitajate vahel, samuti märk (+ või -) korrelatsioonikordaja ees.⁶

Toome näiteid. Positiivne korrelatsioon $r=0,75$ eestlaste osatähtsuse ja vanuse vahel tähendab, et neis territoriaalsetes üksustes, kus eestlasi rohkem, on inimeste keskmine vanus suurem, ning kui eestlaste osatähtsus peaks tõusma, siis tähendab see rahvastiku vananemist. Vaadeldav seos nende kahe nähtuse vahel on üsna tugev. Negatiivne korrelatsioon $r=-0,44$ valitseb eestlaste osatähtsuse ja tapmiste arvu vahel. See tähendab, et eestlaste ülekaaluga linnades ja rajoonides on tapmisi vähem

⁶ Lineaarne korrelatsioonikordaja r mõõdab lineaarse seose tihedust kahe näitaja vahel. Alati $|r| \leq 1$ (s. t. $-1 \leq r \leq 1$). Kui $r=0$, puudub lineaarne sõltuvus näitajate vahel täielikult. Kui $r=1$ või $r=-1$, on sõltuvus funktsionaalne, s. t. täielik. Korrelatsioonikordaja positiivsed väärtused tähendavad, et ühe näitaja suurenedes suureneb ka teine, negatiivsed väärtused, et ühe näitaja suurenedes teine väheneb.

kui neis, kus domineerivad muulased — immigrandid. Kui eestlaste osatähtsus kasvaks, oleks tapmisi veelgi vähem. Antud seos ei ole nii tugev kui esimeses näites.

Analoogilise arutluse teel, võttes aluseks seosed eestlaste osatähtsuse ja teiste näitajate vahel, saadi «eestluse tunnuse grupid». Järgnevas loetelus nimetatakse alati kõigepealt tugevamad ja seejärel nõrgemad seosed.

EESTLUS TÄHENDAB:

1. Harva haigestumist (ajutist töövõimetust), sagedast vajadust tuvastada sündinud lapsel isa, kõrget keskmist vanust, nii naiste kui meeste vähest abielulisust, harva lahutamist ja seda, et lapsi ristitakse harva ($0,70 \leq |r| \leq 1,00$).

2. Linnaelanike madalat protsenti, suurt suremust, harva abiellumist; surma alkoholimürgituse tagajärjel esineb harva, lahutusi 100 abielu kohta pole palju, rahvaarvu kasv loomuliku iibe teel on aeglane ($0,50 \leq |r| \leq 0,69$).

3. Keskmisest madalamat haridustaset, väiksemat suremust tapmise tagajärjel, rahvaarvu suhteliselt aeglast kasvu, laulatusi ($0,30 \leq |r| \leq 0,49$).

4. Meeste madalamat haridustaset naistega võrreldes, meeste keskmisest suuremat osatähtsust rahvastikus, rohkem kiriklikke matuseid, väiksemat migratsiooni mahtu, suuremat sündide arvu, vähem enesetappe, rohkem vallaslapse ($0,20 \leq |r| \leq 0,29$).

Esimese ja teise grupi eestluse seaduspärasused on üsna tugevad, kolmandal — mitte nii väga tugevad, neljandal — esinevad tendentsidena.

Segadust võib põhjustada fakt, et korrelatsioonanalüüsi alusel väidetakse eestlaste haigusjuhtude arv olevat väike, kui ometi on teada nende suur suremus. Ja tõesti: haigusjuhtude arvu ja surmade arvu omavaheline korrelatsioonikordaja $r = -0,61$, mis tähendab, et seal, kus haigusjuhte on vähem, on suremus suurem. Asi on selles, et haigusjuhtumid fikseeritakse tööil käivate ini-

meste, suremus aga kogu rahvastiku kohta. Sellest siiski seletuseks ei piisa. Jätkame. Ajutise töövõimetuse tõendit (sinist lehte) ei võta mitte kõik töötajad ühte viisi, vaid peamiselt need, kes töötavad tööstuses, transpordis, ehitusel jm sellistes majandusharudes, kus tööriitm on rangelt reglementeeritud. Nõnda on see linnas, tootmissfääri majandusharudes, seal aga domineerivad muulased. Eestlased eelistavad rakenduda põllumajanduses ja mitte-tootmissfääris. Seal on tööriitm vabam ja haiguse korral ei pöördutagi alati arsti poole. Ja lõpuks — haigusjuhtude arv ajutise töövõimetuse lehtede alusel ei peagi kajastama ainult põdemise sagedust, vaid ka seda, et töökorralduse jäikuse tõttu ei saa töötaja endale hädavajalikke vabu päevi muidu, kui end haigeks kuulutades, ja seda, et kui inimene saab haigustoetust 100% palgast, on tal tõesti kasulikum olla haiguslehel kui tööl käia.

Eestlasi kindlasti häirib väide, et eestlus tähendab madalamat haridustaset. On ju eestlased pidanud end haritud rahvaks. Lohutuseks võib öelda, et haridustase maal on madalam kui vabariikliku alluvusega linnades, maal aga elavad vanemad inimesed, kelle madalam haridustase on igati loomulik. Antud uurimuses domineerib maa puht-statistiliselt: 15 maarajooni 5 linna vastu. Võrreldes eestlasi ja muulasi vanusegruppide kaupa ilmneb teine olukord.

Võib-olla vajab selgitamist ka eestluse seostamine isaduse tuvastamise ja vallaslastega. Meie arvates on vähemalt $\frac{2}{3}$ ulatuses tegu eesti naiste suurema iseteadlikkuse ja vabaabielude laiema levikuga eestlaste seas.

Ei leidnud kinnitust väga levinud seisukoht, et heaks demograafilise ja tervisliku seisundi indikaatoriks on kuni ühe aasta vanuste laste suremus. Seda ei ole ka surnult sündinud laste arv. Küll aga sobib demograafilist seisundit ja majanduslikku ning sotsiaalset taset peegeldama hälbiv käitumine oma mitmetes variantides (enese-tapud, tapmised, sotsiaalsed haigused).

6. TERRITORIAALSED INIMÖKOLOOGILISED ERINEVUSED EESTIS

Naaskem taas faktoranalüüsi tulemuste juurde. On vähe faktorite sisu tundmisest. Kindlasti pakub huvi, millistes territoriaalsetes üksustes esinevad kirjeldatud faktorid tüüpilistena, millistes ebatüüpilistena ning kuidas hinnata inimökoloogilist seisundit vaadeldavate faktorite raames. Kõik me elame mingis linnas ja/või rajoonis ning tahaksime teada, kas meie piirkonna inimökoloogiline seisund on Eesti keskmise või naabritega võrreldes parem või halvem. Ajalehes kurdab iga paiga esindaja, et just tema kandis on asi kõige hullem. Vaadeldgem, kuidas näeb välja Eestimaa erapooletust seisukohast, statistiliste andmete valgusel.

F_1 — **urbanisatsioon**, see on protsess, mis vastab ülaltoodud kirjeldusele eriti hästi (loetelu antakse territoriaalsete üksuste faktorväärtuste, s. t tüüpilisuse vähenemise suunas) ülikoolilinnas Tartus (114 000 el., 74,4% eestlasi), pealinnas Tallinnas (503 000 el., 51,1% eestlasi), tööstuslinnas Narvas (86 000 el., 5,3% eestlasi) ja kuurortlinnas Pärnus (58 000 el., eestlasi 75%)⁷.

Toodud kirjeldusele vastupidised on Kohtla-Järve ja Pärnu rajoon. See tähendab, et linnaelanikke on neis rajoonides vähe või pole üldse, inimesed on eakad, harva tuleb ette nii abiellumist kui lahutamist jne. Faktorväärtuste jagunemine territoriaalsetes üksustes on kujutatud joonisel 1. Näeme, et Kirde-Eesti teine suurem tööstuslinn Kohtla-Järve (91 000 el., eestlasi 29,3%) on võrreldes vabariigi teiste suuremate linnadega vähem urbaniseerunud; ka Eesti tervikuna on üsna urbaniseerunud (Eestis elab linnas 71,6% rahvastikust)⁸ — mõlemad aga asuvad samas klassis. Keskmisest madalamad väärtused (loetelu antakse madalamast urbanisatsioonitasemest kesk-

⁷ Linnade rahvaarv 1989. a, eestlaste protsent 1979. a rahvaloenduse andmetel.

⁸ 1989. a rahvaloenduse andmed.

mise taseme suunas liikudes) on Põlva, Jõgeva, Kingisepa, Rapla, Tartu, Võru ja Hiiumaa rajoonis.

Urbanisatsioonitaseme poolest jaguneb Eesti kaheks: keskmisest kõrgem või keskmine urbanisatsioonitase on Põhja-Eesti (v.a Kohtla-Järve ja Rapla rajoon) ja madalam või keskmine Lõuna-Eestis (v.a Tartu ja Pärnu linn ning Viljandi ja Valga rajoon).

Milline inimökoloogiline seisund valitseb Eestimaal faktori F_1 alusel? Kui jätta kõrvale rahvus, siis joonisel I kujutatud seda peegeldabki — mida kõrgemad faktorväärtused, seda parem situatsioon. Kui aga lähtuda põlisrahvuse püsijäämise huvidest, tuleks lugeda kõige paremaks olukord, kus faktorväärtused on keskmised, heaks selline, kus faktorväärtused on keskmisest kõrgemad või keskmisest madalamad ja halvaks, kui nad on kõrged või madalad. Kõrge urbanisatsiooniga kaasnevad muulased, hälbiv käitumine ja ebakindlustunne, madalaga — rahvastiku demograafiline degradatsioon. Keskmine urbanisatsioonitase, seega kõige parem inimökoloogiline seisund, on Ida- ja Lääne-Eesti vahele jäävates Kesk-Eesti maarajoonides.

F_2 — rahvus ja hälbiv käitumine. Kirjeldusele vastav situatsioon esineb muulastega asustatud, valdavalt hankiva tööstuse ja äärmiselt reostatud keskkonnaga Kirde-Eestis. Samu tendentse ilmutab Tallinna lähitagamaa Harju rajoon, kuhu just viimasel aastakümnel on tulnud rohkem muulasi. Kirjeldusele, mis F_2 kohta toodud, vastab kõige vähem Tartu linn. Keskmisest madalamate faktorväärtustega on veel Paide, Haapsalu, Viljandi, Kingisepa ja Tartu rajoon (kolm viimast täpselt võrdsel tasemel); Tallinn ja Hiiumaa rajoon. (Loetelu on siin antud ja antakse ka edaspidi keskmisest kaugemal olevatest objektidest alustades ja keskmisele lähemate objektidega lõpetades.)

Antud faktori puhul pole kahtlust, et neis linnades ja rajoonides, kus faktorväärtused on kõrged või keskmisest kõrgemad, on inimökoloogiline seisund halvem

kui neis territoriaalsetes üksustes, kus faktorväärtused on madalad või keskmisest madalamad. Seega võib heaks pidada olukorda Kesk- ja osalt Loode-Eestis, halvaks Kirde-Eestis ja osalt Loode-Eestis. Joonisel 1 on inim-ökoloogiline seisund fikseeritud. Nagu sealt silma hakkab, on keskmisi faktorväärtusi omavate ja seega keskmise inimökoloogilise seisundiga territoriaalseid üksusi üsna suur hulk — 21-st tervelt 9.

F_3 — **migratsioon**, see eriti dünaamiline rahvastiku protsess, sisaldab nii negatiivseid kui positiivseid jooni. Otsustades kõrgete faktorväärtuste järgi, on migratsioon kui sisseränd haaranud eriti intensiivselt Harju rajooni. Samasse klassi kuuluvad ka Rapla rajoon ja Tallinn, samuti Haapsalu rajoon. Keskmisest kõrgemate faktorväärtustega iseloomustatud territoriaalsete üksuste puudumine näitab, et Loode-Eesti erineb oma migratsiooniprotsesside poolest ülejäänud Eestist. Loode-Eesti enda migratsioonisituatsioon on keerukas. Kuigi Tallinn kasvab (kontsentratsioon toimub peamiselt välismigratsiooni arvel), domineerib siiski dekontsentratsiooniprotsess — rahvastiku valgumine Tallinnast teda ümbritsevasse laia suburbanisatsioonivööndisse ühelt poolt sellepärast, et Tallinn ei mahuta ära, teisalt aga tahtmisest elada väiksemas asulais kui pealinn. Sisuliselt väljendab dekontsentratsioon veelgi üldisemat protsessi — desurbanisatsiooni, mis muutus märgatavaks 80. aastate esimesel poolel ja mis nüüdseks ilmneb kõige tugevamini pealinnas ja tagamaal.

Migratsioon ei tähenda mitte ainult sisserändu, vaid ka väljarändu. Väljarändu ja sellega kaasnevate nähtuste intensiivsus on kõige tugevam Pärnu linnas, kuid samasse madalate faktorväärtuste klassi kuuluvad ka Valga ja Viljandi rajoon. Seal kahaneb rahvastik kõige rohkem. Rahvastiku mõõdukas kahanemine või väike kasv leiab aset Kohtla-Järve rajoonis, Tartu linnas, Rakvere ja Tartu rajoonis. Loetletud territoriaalsed üksused kuuluvad keskmisest madalamate faktorväärtuste klassi.

Keskmete faktorväärtuste klassis on 21-st territoriaalsest üksusest koguni 10. Neis üksustes rahvaarv kasvab pisut.

Migratsiooni kui rahvaarvu kasvu headeks külgedeks on rahvastiku noorenemine, sooline tasakaalustumine, suhteliselt kõrge iive, halvaks aga see, et ta tekitab kaitsmatuse tunnet, ähvardades inimesi mitte ainult tapmisega, mida antud töös mõõdetakse, vaid ka muude ohtudega. Kaitsusetunne on väga oluline heaolulegur, mida ei tasu alahinnata. Piirkonnad, mis migratsioonist on haaratud väljarännuga (meil eriti äärmine Kagu-Eesti), kannatavad demograafilise degradatsiooni all ja ka sellist olukorda ei saa pidada heaks. Seepärast tuleb meie arvates pidada kõige paremaks inimökoloogiliseks seisundiks migratsiooni, millele vastavad keskmised faktorväärtused. Selline seisund on Ida-Eestis, saartel ja Edela-Eestis maal. Heaks võib pidada seisundit neis üksustes, mida iseloomustavad keskmisest madalamad (ja kõrgemad), ning halvaks neis, mida iseloomustavad kõrged ja madalad faktorväärtused.

F₄ — **sündimus**. Kõrged faktorväärtused peegeldavad kõike seda positiivset, mida faktor pakub. Seega on inimökoloogilises mõttes olukord kõige parem Hiiumaal — ligi kolm korda parem kui samasse klassi kuuluvas Pärnu rajoonis. Ka keskmisest kõrgemad faktorväärtused kajastavad soodsat seisundit Kingissepa ja Harju rajoonis ning Narva linnas. Halb on olukord Valga ja Võru rajoonis, kus faktorväärtused on kõige väiksemad. Seal on väike sündimus; palju sünnib vallaslapsi; rahvaarv kahaneb; mehi on vähe; mehed jäävad hariduse poolest naistest palju maha. Keskmisest sagedamini tuleb ette surma alkoholimürgituse ja tapmise tagajärjel. Siiski on rohkem juurdunud religioossed perekonnatraditsioonid. Hea pole inimökoloogiline seisund ka Põlva ja Viljandi rajoonis, mõnevõrra parem on see samasse klassi kuuluvates Rapla ja Kohtla-Järve rajoonis, Tallinnas ja Tartu rajoonis. Nagu jooniselt 1 näha, on olukord taas kõige halvem äärmises Kagu-Eestis. Lääne-Eesti vastandub

Ida-Eestile — esimeses on olukord parem, teises halvem. Eriti hea meel on näha varem seiskunud arenguga Saaremaad ja Hiiumaad õitsele löömas, muide suurel määral keelepagulaste arvel.

F_5 — **lootus(etus)**. Distress on haaranud peamiselt põliseid maarajoone Lõuna-Eestis (Põlva, aga samamoodi ka Kingissepa rajooni), Tallinna surve all olevat Rapla rajooni ja venelaste linna Narvat; halvim on olukord Saaremaal. Nende territoriaalsete üksuste faktorväärtused on suurimad ja ülaltoodud F_5 kirjeldus sobib just neile. Keskmisest kõrgemad faktorväärtused ja seega keskmisest halvem inimökoloogiline seisund on Pärnu, Valga ja Rakvere rajoonis. Seega hõlmab halb ja keskmisest halvem seisund peamiselt Lõuna-Eesti maarajoone (erandiks Viljandi rajoon, kus olukord on keskmisest parem). See on tasakaalustamata urbanisatsiooni ja migratsiooni tulemus, ehk põhjusi otsides — väärast majandus- ja rahvuspoliitika resultaat. Lõuna-Eesti on periferiseeritud ala, mille kallal pealinn ja Kirde-Eesti on rakendanud oma jõudu või administratiivset üleolekut. Ühtede areng toimub alati teiste arvel. See ilmneb ka teistes faktorites, kuid eriti drastiliselt siin, F_5 puhul. Narva on kiiresti kasvanud immigrantidelinn, F_5 ilmne siin on seaduspärane.

Elujõuetusele F_5 ühel poolusel vastab elujõud teisel. Klassi, kus faktorväärtused on kõige väiksemad, kuuluvad Kohtla-Järve rajoon (uskumatu lugu, arvestades sealset saastatust, fosforiidi- ja põlevkivikaevanduste rajamise hirmu, ähvardust põliseesti kultuurile jms), Tallinn ja Harju rajoon. Neis piirkondades peaks olukord olema väga hea. Seal, kus on keskmisest madalamad väärtused, on keskmisest parem olukord: nii on see Hiiumaal, Tartu linnas ja Viljandi rajoonis.

Kokkuvõtteks püütakse üldistada üksikute faktorite lõikes saadud inimökoloogiline seisund üheks Eestimaa inimökoloogiliseks seisundiks. Kriteeriumideks on võetud faktorite võrdne tähtsus ja hinnangu hea-keskmine-halb

andmisel eesti rahvuse püsijäämise kui ülima väärtuse järgimine. Eestimaa inimökoloogilise seisundi territoriaalsete erinevuste selgitamiseks kasutatakse palle: hea või väga hea seisund — 1 pall, keskmine — 2 palli ja halb või väga halb seisund — 3 palli. Kõigi territoriaalsete üksuste pallid summeeritakse faktorite kaupa ja saadaksegi koondpall. Kirjeldatud menetluse tulemusena saadakse järgmine tulemus (vt joonis 2). Nimetame seda *variant-1*.

Hea inimökoloogiline seisund (8 ja vähem palli): Hiiumaa, Paide ja Kingissepa rajoon.

Keskmine inimökoloogiline seisund (9 ja 10 palli): Eesti; Harju, Haapsalu, Rakvere ja Jõgeva rajoon, Tartu linn, Tartu, Võru^a, Viljandi ja Pärnu rajoon.

Halb inimökoloogiline seisund (11 ja rohkem palli): Rapla ja Kohtla-Järve rajoon, Kohtla-Järve ja Narva linn, Põlva rajoon, Pärnu linn, Valga rajoon ja Tallinn.

Linnades (v. a Tartu) on *variant-1* järgi inimökoloogiline seisund halb.

Väga kontrastse inimökoloogilise seisundiga, kus osa faktoreid tuli hinnata heaks, osa halvaks, on Tallinn, Harju ja Kohtla-Järve rajoon, Narva linn, Viljandi ja Pärnu rajoon. Selgub, et eriti kontrastne on Põhja- ja Edela-Eesti. Olejäänud ala on ühtlasem, rahulikum.

Juhul kui me eesti rahvuse püsijäämise kriteeriumi ei püstitaks ja hindaksime heaks kõrge urbanisatsioonitaseme ning vaatleksime sisserändu kui demograafilise seisundi parandajat, madalat urbanisatsioonitaset ja väljarändu aga käsitaksime halva näitajana, tuleks Eestimaa inimökoloogilist seisundit territoriaalses plaanis hinnata järgmiselt: nimetame seda *variant-2*. (Hindamine

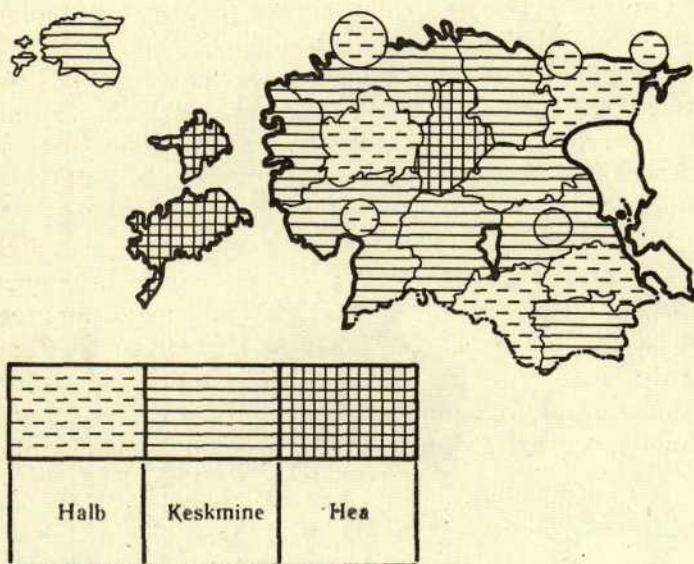
^a Kui võtaksime arvesse Võru rajooni töötajate väga kõrge haigestumise (sagedase ajutise töövõimetuse) naistehaigustesse, rasedustüsistustesse, luu- ja lihastehaigustesse, hingamisteede haigustesse ja isegi hingamiselundite tuberkuloosi, siis tuleks Võru rajooni pidada halvast inimökoloogilises seisundis olevaks.

käis siin 5-pallilises skaalas põhimõttel 1 — kõige parem ja 5 — kõige halvem.)

Hea inimökoloogiline seisund (13 palli ja vähem): Haapsalu rajoon, Tallinn, Harju rajoon, Tartu linn ja Hiiumaa rajoon.

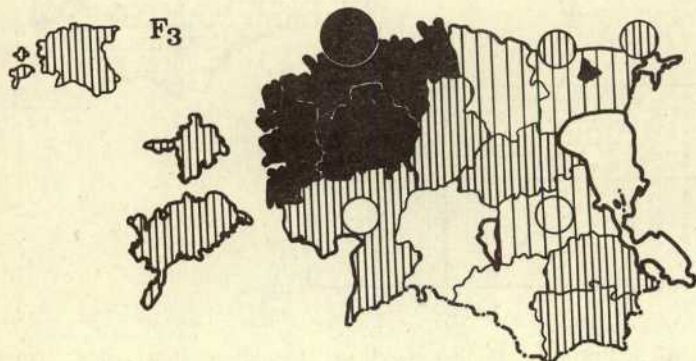
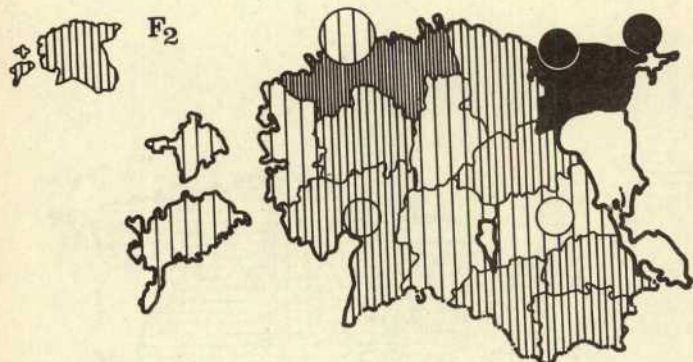
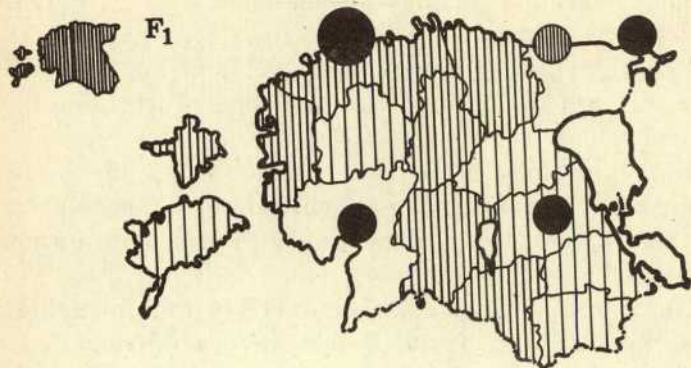
Keskmine inimökoloogiline seisund (14, 15 ja 16 palli): Eesti; Paide rajoon, Kohtla-Järve linn, Narva linn, Jõgeva, Valga ja Viljandi rajoon, Pärnu linn, Pärnu ja Kingissepa rajoon.

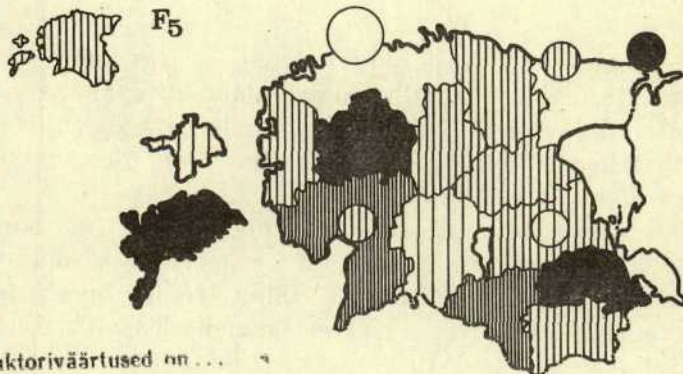
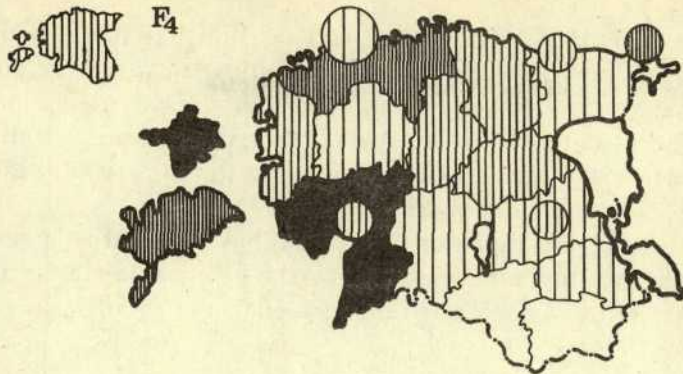
Halb inimökoloogiline seisund (17 ja rohkem palli): Rapla, Kohtla-Järve, Tartu, Põlva ja Võru rajoon.

Joonis 1. Eestimaa inimökoloogilise seisundi territoriaalsed erinevused 1987. a.

Eesti inimökoloogilisest seisundist

Faktoriväärtused on ...

Kõrged	Keskmisest kõrgemad	Keskmisel	Keskmisest madalamad	Madalad
$\geq 1,00$	0,99 ... 0,40	0,39 -0,39	-0,40 -0,99	$< -1,00$

Joonis 2. Faktoriväärtuste territoriaalne jagunemine

Variant-2 analüüsi kohaselt on linn paremas seisundis kui maa: üheski vabariikliku alluvusega linnas pole inimökoloogiline olukord halb. *Variant-1* ja *variant-2* langevad kokku selles osas, et nad hindavad halvaks äärmise Kirde-Eesti, äärmise Kagu-Eesti ning Rapla rajooni, heaks aga Hiiumaa. Küllap see nõnda siis ka on.

Antud artikli autor peab vajalikuks — lähtudes eesti rahva püsijäämise seisukohast — edaspidistes arutlustes lähtuda *variant-1* tulemustest.

KOKKUVOTE

Urbanisatsiooni ja migratsiooni väärustunud kulg ja territoriaalne ebaühtlus ning vastuolulisus on viinud Eesti inimökoloogilise seisundi ja sellega koos inimeste ja keskkonna kvaliteedi langusele ning ülemäärasele territoriaalsele ebaühtlusele.

Eestlaste urbanisatsioon ja migratsioon on olnud enamikus seotud Eestiga. Kuid ka tema väiksema osa sundmigratsioon Läände ja N. Liidu laiadele avarustele (ja tagasi, kes oli veel elus) ei saanud soodsalt mõjuda. Sõjast (ka migratsioon!) ei maksa rääkidagi.

Muulaste migratsioonist on väike osa seotud Eestisese ümberpaiknemisega. Valdavas ulatuses on migratsiooniliseks tagamaaks N. Liidu Euroopa-osa, viimasel ajal seovad end Eestiga samal moel üha kaugemad paigad idas ja lõunas. Immigrantide kohanemiseks kulub vähemalt kolm inimpõlve, muidugi siis, kui nad tõesti paigal püsivad. Seni tuleb arvestada nii ülalkirjeldatud kui ka siin käsitlemata hälbiva käitumisega. Sellises inimökoloogilises seisundis olevaist muulastest pole loota kvalifitseeritud töö tegijaid. Nad on vallutanud Ida-Virumaa ning hõivavad praegu Tallinna ja Harju rajooni. Eestlased aina taanduvad, nüüd valmistuvad maha jätma pealinna (eestlaste protsent 1989. a rahvaloenduse täpsustamata andmeil on 47).

Ons eestlaste asualal lood paremad? Kahjuks mitte. Ent kui Kirde-Eesti halb inimökoloogiline olukord on üldteada fakt, pealinna ning tema ümbruse venestumine Lasnamäe ja sõjaväeasulate kaudu hakkab ka silma, siis Kagu-Eesti ja Rapla rajooni vaikne eestilik hääbumine pole üldse tähelepanu köitnud. Siit nõutakse piima ja liha ikka sama palju kui teistelt.

Kui Põhja-Eesti inimökoloogilise seisundi parandamiseks võetakse vastu migratsiooniseadus ja Kirde-Eesti jaoks tõenäoliselt ka arenguprogramm, siis Kagu-Eesti ja teiste põliseesti degradeeritud piirkondade probleemide lahendamine ei tule kergem. Muidugi võib ju loota (?) kultuuri- ja keelepagulaste jõudmist ka Eesti lõunapiirile... Kuid kas see on lahendus?

Kirjandus

Raitviir, Tiina 1987. Tallinna faktorökoloogiline struktuur. Tallinn

MÕTISKLUSI RIIKIDE JA ETNOSTE PIIRIDE TÄHTSUSEST

Abel Miroglio

Tõlkinud Andres Raudsepp

Ei oleks piire, kui ei oleks territooriume. Piirid on jooned, mis määratlevad territooriumi. Territoorium on tehtud maast; seos nende kahe termini vahel on niivõrd tugev, et ilmneb isegi siis, kui jutt on merepiirist. Kõne all saab olla vaid merekallas, piki maad; nii kõneldakse ka territoriaalvetest.

Territooriumi määratlevate piiride olemasolu on vaieldamatult tsivilisatsiooni ehk «kultuuri» fakt ning seda tänapäeva sotsioloogide mõttes, kes enam ei tegele kultuuri ja tsivilisatsiooni eristamisega, nagu see on omane ainult sakslastele, vaid vastandavad kultuuri loodusele. Ka on huvitav see, millele juhib tähelepanu bioloogi, psühholoogi, filosoofi ja moralisti, siiski peamiselt bioloogi, hr Robert Ardrey äsjailmunud raamat — territooriumi valdamine on loomaelu üldine fakt. Piisav hulk vaatlusi lubab kinnitada, et mingi liigi ühise päritoluga isendite rühm püüab kinnistuda mingil territooriumil, peab seda ainult talle kuuluvaks, kihutades minema sissetungijad ning üpris sageli tahtes seda territooriumi laiendada (kahtlemata vajaduse sunnil)¹.

Réflexions sur l'importance des frontières des états et des ethnies. — Kontakte und Grenzen: Probleme der Volks-, Kultur- und Sozialforschung. Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. Göttingen, Otto Schwartz & Co, 1969, S 27—34.

¹ Ardrey, Robert. Le territoire. Paris, 1966. Vt Dorion, Henri. La frontière Québec-Terre-Neuve: Contribution à l'étude systématique des frontie' res. Québec, 1963.

Veendununa, et eksistentsi psühholoogilised kihid eelnevad isegi vormidele, mille elu endale võtab, näeb Robert Ardrey territooriumi valdamises fundamentaalsete vajaduste rahuldamist: kindlustab julgeoleku (peletab hirmu), stimuleerib (peletab igavuse; sõja läte agressiivsus on oivaline ravim igavuse vastu), tagab isikliku identsuse (oma kodu annab eneseteadvuse ja päästab anonüümsuse kurbusest). «Siin olen ma kodus, ütleb albatross, nutupärdik, hispaanlane, suurhertsog, hunt, veneetslane, preeriakoer, raudkiisk, šotlane, merikajakas, kuukala, elslane, lõvi, argentiinlane, lõhekala ja pariislane.» — «Ma kuulun sellele maakillule, mis erineb kõikidest teistest, mis on üle kõikidest teistest, ma samastan ennast selle maakilluga ning see teebki — just minu — teistsuguseks ja ülemaks. Just seda hüvet ei saa mitte keegi minult ära võtta. Olgu piinad, mis mul taluda tuleb, missugused tahes, mingi ma kuhu tahes, surgu ma kus tahes, see maa on minu oma ja osaks temast jään ma igavesti»².

Inimese loomalikkuse meenutamine on üpris üldiselt kasulik, kuid meie arvates ainult ühel tingimusel — juhul, kui suvatsetakse meeles pidada, et inimene on ka midagi rohkemat kui loom. Vaevalt võib uskuda, et hr Ardrey lükkaks tagasi niisuguse ettepaneku. Kuid tema raamatu üldorientatsioon kipub meile andma väärtat teadmist loomalikkuse substraadist, mis on püsivalt olemas väidetavalt tsiviliseeritud ühiskondades, mille liikmeteks me end arvame olevat. Raamatu kõiki väiteid meil ei ole kavas vaadelda ega seda tervikuna kriitiliselt hinnata. Mis puutub meisse, kellel oli õnn anda edasi peamine, mis selles raamatus leidub ja mille kasulikkus on vaieldamatu, siis meie näikse pidavat hüppama üle inimlikkuse ja loomalikkuse vahemaa. Kui me nüüd meenutame seda eriliselt inimlikku loomingut, milleks on õigus, siis lastes loetul endas edasi kajada, me soovime

² Ardrey, viide I, lk 266.

Riikide ja etnoste piiride tähtsusest

siiski esitada mõned küsimused: mis on väärt võrdlus, mida meile sisendatakse? kas loomaliikidel on rahvaid? kas on võimalik mitmekesisidust sarnastada etnostega? Loomade salgad on vaieldamatult olemas ning rahvadki pärinevad ilmselt salkadest. Ent ehk on rahvad siiski puhtinimlikud moodustised? Kas saavad rahvad kujuneda ilma kogemustehulgata, ilma traditsiooni edasiandmiseta? Ja kas neid sama liiki, inimliiki, rahvaid, kes turvalisuse pärast püüavad kinnistuda mingil kindlal territooriumil, kes kaitsevajadusest muutuvad agressiivseks, kes, kaitstes oma valdust, kaitsevad ühtlasi ka oma isiklikku identsust (me võiksime jätkata seda analüüsi), kas me ikka saame neid samastada mitmesuguste peaaegu lakkamatult üksteise vastu võitlevate loomaliikidega?

See, kelle auks on kirjutatud need leheküljed, ei pane meile pahaks, kui me siia terakese teoloogiat poetame. Sellest vaatepunktist näib rahvaste eksisteerimine ise-loomustavat inimkonda kui Piibli Jumalast heaks kiidetu. Vanas Testamendis on pidevalt juttu rahvastest, mitte ainult valitud Iisraeli rahvast, vaid nimetatud on kõiki rahvaid, mida tunti selles Oriendi vanas maailmas, neid on tähistatud oma nimega õnnistuse järgi, mis peab neile Iisraelilt osaks saama, ja Piiblist võib lugeda isegi kinnitust, et Jumal armastab rahvaid³.

See, et rahvastel on vaja kinnistuda mingil territooriumil, on kergesti mõistetav, ja kui vastuväiteks nimetatasegi nomaade, siis õige vastuse on andnud nii ajalugu kui ka tänapäev: nomaadlus on aina taandunud ja nomaadipopulatsioonidel, mida me täna võime vaadelda ja loetleda, on territooriumi puududes siiski olemas nomaadluse areaal. Kui sellel areaalil puuduvadki täpsed piirid, siis ei võimalda neid kuigivõrd hästi areaali geograafiline olemus — tegu võib olla kõrbete, igijää piir-

³ 5 Mo 33, 3. Kahtlemata on tegu Moosese sõnadega, kes ettekuulutusliku õnnistuse seostab Iisraeli lastega; kuid Vanas Testamendis leidub küllaldaselt tekste, mis kinnitavad, et ühel päeval saavad teisedki rahvad osa sellest õnnistusest.

kondade või steppidega. Mis puutub migratsiooni, mis on pannud populatsioone liikuma, eriti lääne suunas, tuhandete kilomeetrite kaugusele, enne kui nad kuskil kinnistuvad, siis selle põhjus on hästi teada: tegu oli kas nende elu ähvardava survega teistelt või siis sundis vajadus minema teistele maadele, mis annaksid enam elatist, sest et hüljatud maad olid kas väheviljakad või kurnatud.

See, mida meie väidame ja mis on lihtne ning millele on raske vastu vaielda, saab nähtavaks tsivilisatsiooni progressi valguses. Mingil territooriumil rahuliku asumise vajadust on rahvad sageli rahuldanud, otsides alati ületatavatest jõgedest paremaid looduslikke piire: pakse metsi, viljatuid kõrbealasid, millest armee ei saa läbi pääseda ning kus armee ei saa ennast millegagi varustada. Nagu ütleb meile Caesar, olid vanade germaanlaste laaned roomlastele *nativus murus* (looduslik müür). XI, XII ja XIII sajandil Lääne-Euroopas toimunud suurte uudismaade hõlvamise eesmärgiks oli uute harimiskõlblike maade hankimine. Kuid ka piiskoppide mure oma diötseeside piiride täpsustamise pärast mängis oma rolli. Sellelaadse praktikaga mindi õiges suunas. Aga kaua on barbaarselt praktiseeritud, eriti Musta Aafrika rahvaste juures, eraldavate piiride loomist maa-alade süstemaatilise laastamisega. Need alad pidid jääma kasutamiskõlbmatu *no man's land*'i staatusesse ning sisendama vaid järelestust. Oma suurepärasest raamatus, kust me neid näiteid võtame⁴, annab meie sõber Roger Dion meile teada, et seesuguse kurva fakti leiab veel üheksateistkümnendastki sajandist. Jutt on hiinlastest ja korealastest, kahest rahvast, keda me oleme alati võinud arvata «tsiviliseeritute» hulka. Omavaheliste sõdade lõpetamiseks ei leidnud nad midagi paremat 50—90-kilomeetrilise laiusga tsooni muutmiseks kõrbeks: hävitati külad, hüljati igasugune kultuur, surmanuhtluse ähvardusel keelati

⁴ Dion, Roger. Les Frontières de la France. Paris, 1947.

Riikide ja etnoste piiride tähtsusest

ehitamine sellele alale. Kuni Korea iseseisvuse lõpuni, s. t eelmise sajandi viimase kümnendini, jäid suhted hiinlaste ja korealaste vahel oivalise kunstliku tõkke tõttu niivõrd piiratuks, et võib väita, et need kaks rahvast teineteist ei tundnud. Richthofen, toonane suur saksa geograaf, jutustab, et sattunud niisuguse piiri äärde Hiinas, küsisid mitmedki hiinlased, nähes tema ja tõlgi euroopalikku rõivastust, kas nad ei juhtu olema korealased.

Nüüd me astume sammu, ehk õigemini öeldes teeme hüppe, mille tõttu oli võimalik jõuda tsivilisatsiooni väärrikamasse staadiumisse. Ühest saksakeelsest tekstist me leiame selle kohta suurepärase väljenduse, mille me arvame pidavat tõlkima nõnda: «Piiride olemasolu ja rahvaste õigus on hädatarvilik vahend tagamaks korda, mis peab valitsema rahvusvahelises kooselus; seevastu piiride ja rahvaste õiguse puudumine tähendab võimu kuritarvitust ja ebaõiglust.»⁵ Piiride küsimusele pühendatud õppepäeval, mille oli organiseerinud Loccum'i *Evangelische Akademie* septembris 1962, võis seda teksti kutsekaartidelt lugeda.

Teist väidet, mida me sellest tekstist loeme, kinnitavad ohtrad ajaloolised näited. On olnud selleks piisavalt võimsaid impeeriume, et laieneda niipalju, kui jõud seda lubas, allutades üha enam rahvaid, mis asusid üha kaugemal territooriumist, kust vallutaja rahvas oli läinud ja kust hakkas tulema lakkamatult korraldusi, sest seal oli see rahvas kodus. Ilmselt mõeldakse Rooma impeeriumi, kuid on olnud ka teist tüüpi impeeriume. On olnud niisuguseid, mida oma «Piiride geograafias»⁶ Jacques Ancel nimetab «teeriikideks», näiteks Ottomani impeerium, millele piisas võimust suurtel ühendusteedel.

⁵ «Grenze und Völkerrecht sind Mittel der Ordnung des internationalen Zusammenlebens; Grenzlosigkeit und Rechtlosigkeit dagegen Ausdruck von Machtmißbrauch und Unrecht.» Me eelistasime sõnasõnalise asemel anda võimalikult eksplitsiitse tõlke.

⁶ Ancel, Jacques. *Géographie des frontières*. Nouvelle Revue Française. Paris, 1938.

Ka on olnud mereimpeeriume, mida võib pidada sellesse viimasesse kategooriasse kuuluvaks, siiski selle erinevusega, et mereteid on võimalik teha kui palju tahes. Ükski nendest impeeriumidest ei ole suutnud mõnest sajandist kauem kesta. Viimane talassokraatia, Briti impeerium, on nüüd jõudnud õige usuni, hakates moodustuma oma tõelistest usukaaslastest, kes võtavad oma maid, impeeriumi eri osasid, Londoni eessadamatena; inglaste poliitiline tarkus on osanud õigeaegselt tunnetada paratamatust, kusjuures vaid Rodeesia juhtum on jäänud reguleerimata, aga rodeeslaste endi süül, sest nemad keeldusid andmast mustale enamurahvastikule võimalust osaleda maa poliitilises elus.*

Ilma piirideta riigi uus vorm tekkis meie sajandil. Selle aluseks on poliitiline ideoloogia, mille totaalne, peaaegu religioosne omaksvõtt on kohustuslik. Niisuguste riikide võim on potentsiaalselt universaalne, sest ideoloogia on võitlev ning tahab vallutada maailma. Niisugusest olukorrast tulenevalt hangib ideoloogiat levitav maa kaugel oma piiridest poolehoidjaid, tõelisi usukaaslasi, kes on võimelised seda maad, mis isegi kommete poolest on neile päris võõras, pidama oma tõeliseks kodumaaks. Tõsistel hetkedel võib ustavus ideoloogilisele kodumaale kaaluda üles tõelistele kaasmaalastele võlgnetava lojaalsuse. Nii luuakse kodusõja koldeid. Ka on kogemus näidanud, et need uued ilma piirideta impeeriumid jäävad hapraiks. NSV Liidul ei ole õnnestunud luua kompaktselt blokki kõikide Euroopa naabermaadega, mis elavad Nõukogude Liiduga analoogilise režiimi all. Rahvuslike tunnete ja rahvuslike huvide olemasolu on esile kutsunud tõsise vastupanu ning siin-seal ongi endale võetud voli ühes või teises mõttes doktriini väänata.

Tähtis küsimus, mis tänapäeval tähelepanu köidab, on piiride õiglus. Tsiteeritud saksakeelses tekstis esitatud

* Vahepeal on ka Rodeesiast saanud põlisrahvaste valitsetav Zimbabwe Vabariik. *Toim.*

seos rahvaste õigusega on täpne. Asi on rahvaste enesemääramisõiguses. On teada, et selle kuulutas välja Suur Prantsuse revolutsioon, andes teada, et Vabariik ei tee vallutusi. Tuleb meenutada, et ajal on kaks tahku: tunnistatakse samasugust õigust teistel rahvastel (täni rohkem küll printsiiibina kui tegelikkuses rakendatuna) ja nõutakse inimestevahelist solidaarsust. See nõue muutub aina võimukamaks sellepärast, et üksnes faktiliselt solidaarsemaks muutudes võib inimkond ellu jääda.

Milles seisnevad õiglased piirid? Teoreetilist vastust on kerge anda: õiglased on niisugused piirid, mis piiritlevad territooriumi, kus elab rahvas, kellel on õnnestunud jõuda kõige kõrgemasse staadiumi, oma kasvu lõpetatuse staadiumi, s. t kellel on õnnestunud saada natsiooniks* — nõnda on viimase ajani arvanud enamus prantslasi ja seda on väitnud ka suur saksa sotsioloog Willy Hellpach. Ebaõiglased on piirid, milles on oma tahte vastaselt allutatud inimgrupid, mis keelduvad olemast osa natsioonist; silmanähtavalt riigiks kehastununa surub see neile peale kohustusi, mida nad täidavad vaid sunni tõttu, sest tõelise kodusolemise tunde puududes ei ole neile vastutasuks antud õigused piisavad ega rahulda neid. Niisiis on olemas piirijoonte täiuslikkuse ideaal, mille aluseks on täiuslikkuse ideaal rahvast, mis tervikuna peab saama piisavalt homogeenseks ja eneseteadlikuks natsiooniks. Teisiti öeldes, ükski riik ei tohiks hõlmata rahvusvähemusi. Hiljem me näeme, mis puhul tuleb eristada rahvusvähemust ja millal etnilist vähemust. See natsiooni täiuslikkuseideaal väärib tähelepanu. Tsiteerigem siinkohal Paul Tillich'i lauset, mis on võetud tema kõnest Frankfurdis 1962. aastal, kui ta käis vastu võtmas Saksa raamatukaupmeeste auhinda, kõnest, mis käsitleb piiri mõistet ja on filosoofilises mõttes ülimalt

* Juhime tähelepanu sellele, et prantsuse sõna *nation* ei vasta päriselt meie mõistele «rahvus»: viimase puhul on pearõhk etnilisusel, kuna esimene märgib eeskätt riikkondsust. *Toim.*

huvitav: «Piir kuulub vormi juurde ja vorm teeb igast asjast selle, mis see on.»⁷

Niisiis jõuab mõtisklus küsimuseni: kas täiuslikult õiged ja õiglased piirid on võimalikud? Me ei eita, et Prantsusmaa puhul on tegu erakordselt soodsa etnoste koosoluga, ning on selge, et just Prantsuse revolutsiooni ideaalist sai 1790. aastal Prantsusmaa tugeva ühtsuse liitematerjal. Sageli on väidetud, isegi sakslased on seda öelnud, et Prantsusmaa oli «suur natsioon», sõna tõsisel mõttes natsioon. Prantsusmaal on isegi olnud natsionalistlikke teoreetikuid, kes me ise küll sugugi olla ei taha, sest nad on järeldanud, et natsioon on puhtalt prantsuse nähtus, mida ei tule soovitada teistele ega üldiseks pidada! Ent heitkem nüüd pilk viimase sajandi vahetuse Kesk-Euroopale. Vaene Austria-Ungari! Misugune pudru ja kapsad, missugune sasipundar etnilistest gruppidest, igaühel oma keel ja harjumused! Küll seisid nad vastu assimileerimisele valitseva grupiga, küll elasid nad selle vältimiseks suuremates või väiksemates getodes hägustes ja osalistes piirides, ilma et neil olnuks terviku loomiseks vastuvõetavamaid raame. Kostis hääli, mis kihutasid kehtestama paremaid inimsuhteid eri etnoste liikmete vahel ja taotlesid nende heaks suurte kultuuriliste vabaduste annetamist. Kuid need jäid hüüdjaks hääleks kõrbes. Meile on hästi teada, millega lõppes «Suur sõda», nagu 1914.—1918. aasta sõda veel praegugi kutsutakse. Lepingud, mis kannavad Pariisi eeslinnade nimesid, andsid seni orjastatud etnilistele gruppidele rahvusliku elu elamise võimaluse, millele neil oli õigus. Mõnedele nendest oli see muidugi surnuist ülestõusmiseks. Noored natsioonid, nagu näiteks Rumeenia ja Jugoslaavia, said rahuldavamad piirid väljaspool neid oma tõelistest kaasmaalastest lahutanud tõkkeid. Aga kui vaadata Doonau-Euroopas tehtud territoriaalsete ümberkorralduste

⁷ «Grenze gehört zur Form, und Form macht jedes Ding zu dem, was es ist.»

tulemusena tekkinud kaarti, siis ükski arukas ja hästi-informeeritud inimene ei saa väita, et mahapandud piirid olid täiuslikud võrdsuse seisukohast, nii nagu see oli ülalpool määratletud, see tähendab seisukohast, et tuleb piiritleda territoorium, mis võtaks kokku ühe ja sama etnose kõik liikmed ega jätaks ühtki olulist gruppi piiridest välja. Kuid kõige tõsisem on asi sellega, et kui küsida, kas oleks olnud võimalik ilma populatsioonide ümberasustamiseta moodustada täiuslikke piire, siis ei julgeks mitte keegi sellele vastata jaatavalt. Oli lihtsalt valida otsuste vahel, mis olid kasulikud ühtele ja kahjulikud teistele, ning loomulikult jäi peale nende huvi, kes olid pikka aega rõhutud. Kahtlemata tunnustati kõigjal ametlikult etniliste vähemuste õigusi, õigusi, mida endised valitsejad olid keelanud slaavi vähemustele. Kuid seaduslikud õigused ei ole kunagi piisavad, kui neist ei peeta lugu *nende vaimu järgi*. Kui rahumeelne kooselu püsib vaid sundusega või lihtsalt selleks, et vältida suuremaid õnnetusi, kui kooselus puudub südamlikkuse miinimumgi, siis saab see olla kõigest ajutine — õhkkond on mürgitatud.

Nähes pärast võidukat sõda tunnustatavat territooriumi laiendamist, mis lisaks maavaradele annab neile ka rahvast, mis ei kuulu nende rahvusesse ja millest on teada, et vaenulikuna ja assimileerimisele vastuseisvana ei täida see kuigivõrd meelsasti kohustusi, mille täitmist sellelt oodatakse, on rahvusriikidel kaks kiusatust: kas ajada see rahvas välja või uputada immigrandide tulva.

Võiks tekkida kiusatus eelistada brutaalset ja küünilist väljaajamist silmakirjalikule ja makjavellistlikule koloniseerimisele, mis lämmatab etnilise vähemuse. Kuid saab vaid jälgina hukka mõista mõnesaja tuhande elaniku väljaajamist, kes on peaaegu päevapealt sunnitud jätma maha oma maa ja vara, millest nad peaaegu mitte midagi ei saa kaasa võtta. Niisugust barbaarsust ei tohi enam kunagi sallida ning esimesena sellest ületamatust moraalsest jäledusest, mida iseenesestmõista tunnevad kõik

ausad inimesed, me järeldame, et poola rahvastikku, mis praegu asustab endisi Saksa territooriume, ei tohi mingil juhul ümber asustada. Me sõandame isegi mõelda, et Saksa-Poola lepitus, mida soovivad küllalt paljud ühtviisi nii realistlikud kui ka suuremeelsed saksa vaimu-inimesed, võiks tugineda just selle printsiibi tunnustamisele. On asju, mida enam näha ei taheta. Elab veel küllalt palju poolakaid, kellel on meeles kibe kogemus ummisjalgsest väljarännust maadelt, kust nad aeti teistele, mida nad ei tundnud.*

Seda öeldes ei arva me endale vastu rääkivat, vaa-deldes maalt väljaajamist kahetsusväärse *ultima ratio*'na, mida teoreetiliselt on võimatu välistada kui hea tahte puudumise tõttu poliitilises natsioonis (äga milline natsioon ei ole poliitiline?) kahe etnose rahumeelse koosolu läbikukkumine on pikema aja vältel tõeks osutunud. Võib ainult ette kujutada maalt väljaajamise inimlikumat poliitikat, mille sanktsioneerib rahvusvaheline jurisdiktsioon, andes täideviimiseks pikaajalisi tähtaegu ning lubades kõigil kogu vara kaasa võtta. Sellele võiks anda teise nime: pagendamine. Kuid me ei soovi sugugi, et homne või ülehomne päev annaks meile näidis-pagendamise. Me soovisime tõestada, et mure õiglaste piiride pärast ei tohi ühituda murega ülima rahvusliku puhtuse pärast, mis ette välistab mõne etnose. Mitte rohkem kui sisemistes asjades ei tohi head tahet kokku hoida ka välimistes, et neis oleks pisutki südamlikkust, kui ei taheta, et rahumeelne koosolu piirneks külma sõjaga.

Paljud nende hulgast, kes muretsevad rahu ja nii-suguse Euroopa loomise pärast, mis peaks saama kaalu maailmarahu kindlustamisel, arvavad, et tuleb asuda piiride väärtusetustamisele. Kas neil on õigus? Jah ja ei. Meie vastus saab olla üksnes nüansseeritud. Võiksime

* Tundub, et autor lahendab Saksa—Poola—N. Liidu piirialadelt rahvastiku ümberasustamise komplitseeritud probleemi liialt lihtsustatult. *Toim.*

olla nõus sellega, et ei ole tarvis kultiveerida piiride-müstikat. Kuid piiride idee ja reaalsus kutsuvad esile nii rahvaste heade piiride omamise õiguse ideaali kui ka sõja fakti, mis seisneb piiride vägivaldses rikkumises — need kaks tõsiasi teevadki piiri oluliseks. Tõsi on ka see, et piire, isegi neid, mida me heaks ei pea nende vastamatuse pärast meie arusaamale õiglusest, tuleb austada, kui halvima vältimiseks on kirjutatud alla lepingule ja sellega neid piire tunnustatud. Rahu nimel austas Prantsusmaa pool sajandit idapiiri, mida ta ei pidanud õiglaseks. On isegi olnud aasta, millest ajaloolased kõnelevad kui revanšist loobumise aastast, ning on teada, et elsaslased kuulutasid, et nad ei soovi, et alustataks sõda selleks, et nad taas prantslasteks saaksid. Omakorda Saksamaa annab tunnistust suurest mõistlikkusest, taludes seda, mida tal taluda tuleb ning mis on tema jaoks halvim. Saksamaalt oodatakse, et see mõistlik hoiak kehtaks niikaua kui tarvis — päevani, millal kindlasti saabub rahumeelne lahendus.

Kas tuleb piire väärtusetustada? Meie ütleme, et mida õiglasemad saavad piirid, seda kergemini saab neid väärtusetustada. Berliini müüri ei saa väärtusetustada. Teised vähem traagilised piirid, milles aga märatseb terrorism, väärtustuvad ülemäära iseenesest, nii kurb kui see ka on.

Ja nüüd ongi sobiv kõnelda täpsemalt etnostest. Nii nagu natsioonid, nii ei ole etnosedki rassid. Need on inimgrupeeringud, mille liikmete üpriski tõhusat osa ühendab tõenäoliselt bioloogiline sugulus, kuid veel enam ühine olemisviis, mis on ühise ajaloo tulemus, ning nendest tulemustest tähtsaim on ühine keel, mis võrreldes suurte ametlikult tunnustatud keeltega sageli tundub murdelisena. Etnilise grupi ja natsiooni vaheline erinevus tänapäeval on sageli asjaolude tulemus. Etnilistel gruppidel, mis on olnud liiga väikesed ja alatasa ebasoodsates oludes, ei ole õnnestunud saada natsiooniks, kuid oleks õnnestunud teistsugustes. Tänapäeval tunnistatakse, et

ühe natsiooni sees on etnilisi gruppe, mis on suguluses teistesse natsioonidesse inkorporeeritud etniliste gruppidega. Üldiselt on natsioon olnud dünaamilise ja vallutava grupi loominguks, kus grupp on tänu silmapaistvatele juhtidele osanud peale maade liitmise ka ühendada endaga teisi etnilisi gruppe, vallutada vaime ja südameid, tekitada elava patriotismi, mis on manifesteerunud lojaalsuses, deserteerimiste puudumises sõdade ajal, võimes tuua ülim ohver. Oma kuulsas tekstis on sellest imetlusväärsest kõnelnud Bergson⁸. On kindel, et maailmas, ennekõike meie Euroopas on etnilisi gruppe, mis tunnevad muret sellepärast, et nad ei ole kunagi iseseisvuseni jõudnud. On teisi gruppe, mis on irredentistlikud sellepärast, et nad tunnevad ennast halvasti mingis natsionaalses kehas, mis on seda vähem nende oma, et eksisteerib teine, kus nende vennad etnoses on võimsana ja austatuna suurel hulgal koos. Onneks on niisuguseid juhtumeid vähe. Ent ehk peaks meie ideaaliks olema moraalselt õnnete populatsioonide täielik puudumine?

Kui me meenutasime etnosi, siis sellepärast, et tänapäeval on kujunenud mõttevool, mis omistab neile tähtsuse, mis on neil seni ikka puudunud, kuid mille saavutamisele nad püüvad. Ohutatakse nende eneseteadvust, neid julgustatakse viljelema oma kultuurilisi iseärasusi ja kaitsma end tsentralistliku natsionaalse riigi vastu, mida kritiseeritakse karmilt ja vähemasti osaliselt õigustatult. Just selle liiga võimsa tsentralistliku riigi tõttu ülendataksegi natsioon iidoliks. Ja seejärel ilmneb, et endisaegsete vallutuste tulemused ei ole küllalt tõhusad — juhtunud on nii, et üks etnos domineerib ning

⁸ Seda teksti võib lugeda raamatust «Moraali ja religiooni kaks allikat» («Deux sources de la morale et de la religion»), lk 298—299, 1932. aasta, s.o esimesest väljaandest. Sama paginatsioon on paljudes hiljem ilmunud väljaannetes, kuid mitte kõikides. Niisiis tuleb hoiatada lugejaid, kes sooviksid tutvuda selle väga kauni lõiguga patriotismi kohta, mis on neljanda peatüki esimeses osas, segamini ajamise eest «lõpu märkmetega», mis on pealkirjastatud «Mehaanika ja müstika» («Mécanique et mystique»).

Riikide ja etnoste piiride tähtsusest

et kogu selle valitsemine on ebaõiglane. Peaaegu kõikjal on etnilisi vähemusi, mille pärast keskvalitsus mures on, eriti nende assimileerimise pärast sellega, mis näib olevat parim natsionaalne maitse, vähemasti nende vaatevinklist, kes olid osanud moodustada natsiooni buketi. Oma raamatus «Minoriteetide Prantsusmaa»⁹ küsib Paul Sérant: kes on prantslane? Ja ta viib lugeja jalutuskäigule «Prantsuse Madalmaadele», «lahutamatusse Bretagne'i», «salapärasele Baskimaale», «Oksitaaniasse», mille puhul ta tunnistab, et see on ennast leidmas, «prantsuse ja germaani Elsassi», niisamuti Lotringisse. Olles piisavalt nentunud, võib hakata ka eitama ning looma «etnoste Euroopa» palet, millest printsiipide lõpunerakendamise puhul võiks näha kadumas vähemasti kaht natsiooni: Sveitsi ja Belgia oma. Niisugused seisukohad solidarseeruvad föderalismiteooriaga. Ent meie arvates ei vii föderalismiteooria mõõdapääsmatult rahvuste kadumiseni. Siiski me tunnistame, et seesugune liikumine on kooskõlas teise liikumisega, mis kisub meid looma Euroopat, mille regioone hoiavad hinges rohkem küll majanduslikud kui etnilised mured.

Omaenese seisukohale me viitame siin väga kokkuvõtlikult. Meist saadakse aru, kui me anname teada küsimused, mida me soovime esitada etnoste Euroopa pooldajatele. Kas te ei karda, et niisuguses Euroopas kasvab piiride hulk, kasvab nende inimeste hulk, kes kodust kuigivõrd kaugele minemata hakkavad ennast tundma võõrsil? Kas te olete kindlad, et te suudate täiuslikult maha panna etnoste piirid? Kas te olete kindlad, et te väldite etnilise fanatismi puhanguid, mis oleksid niisama hukatuslikud või isegi hukatuslikumad kui natsionaalne idolaatria?

Meie arvates on etnosed loodud natsioonide jaoks, selleks et anda natsioonidele nende rikkalik mitmekesisus, ning natsioonid on loodud etnoste jaoks, kellel nad pea-

⁹ Sérant, Paul. *La France des minorités*. Paris, 1962.

vad aitama jääda kestma oma olemises, vähemasti seda-võrd, kui võrd need ise seda soovivad.* Inimkond on see, mis ta on, ning seetõttu pole kahtlust, et iga kollektiiv vajab lugupidamist. Ent missugune lugupeetus võib üldse kõne alla tulla? Nii natsioonid kui ka etnosed tunnevad vajadust enda puhtamaks tegemise järele. Vähemasti ühes punktis me järgime hr Guy Héraud'd, kui ta ütleb meile, et tõeline lugupeetus peab lähtuma lugupeetusest, mille annab kultuuriloom, ning kindlana, et meile ei räägi vastu see, mida me tsiteerisime, võime lisada: ja lähtuma teenete ulatusest, mida suudetakse osutada naabritele ja kogu inimkonnale.

* Autori mõttekäiku Eesti oludele kohandades võiksime niisiis öelda, et Eesti natsiooni kohuseks on «aidata jääda kestma oma olemises» näiteks selliseid etnilisi (ja keelelisi) vähemusi nagu lõunaestlased, ingerlased, Peipsiääre venelased jt. *Toim.*

KARL MARX

Bertrand Russell

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Karl Marxi peetakse tavaliselt meheks, kes kinnitas, et on muutnud sotsialismi teaduslikuks, ja kes tegi rohkem kui keegi teine, loomaks seda võimsat liikumist, mis ahvatluse ja antipaatiaga on domineerinud Euroopa nüüdisaegses ajaloos. Käesoleva teose raamidesse ei mahu tema majandusteaduslike ja poliitiliste vaadete vaagimine peale teatud üldiste aspektide; kavatsen käsitleda teda ainult kui filosoofi ja tema mõju teiste filosoofiale. Selles suhtes on teda raske klassifitseerida. Ühelt poolt on ta — nagu Hodgskin — filosoofiliste radikaalide saadus, jätkates nende ratsionalismi ja opositsiooni romantikute suhtes. Teisalt on ta materialismi taaselustaja, andes sellele uue tõlgenduse ja uue seose inimajalooga. Ja veel ühest aspektist on ta viimane suurtest süsteemirajajatest, Hegeli järglane, kes uskus nagu Hegelgi ratsionaalsesse valemisse, mis võtab kokku inimkonna evolutsiooni. Kui rõhutada üht neist aspektidest teiste arvel, annaks see tema filosoofiast väära ning moonutatud pildi.

Tema elusündmused seletavad osaliselt seda keerukust. Ta sündis 1818. a Trieris nagu Püha Ambro-

siuski. Trier oli olnud nii revolutsiooni kui Napoleoni ajastul tugeva prantsuse mõju all ning tunduvalt kosmopoliitsem kui enamik piirkondi Saksamaal. Tema esivanemad olid olnud rabid, ent vanemad astusid ristiussku, kui ta oli veel laps. Ta abiellus mittejuudi aristokraadiga, kellele oli truu kogu elu. Ülikoolis mõjutas teda nii toona veel prevaleeriv hegellus kui ka Feuerbachi materialismilepüüdlev mäss Hegeli vastu. Ta proovis ajakirjanikutööd, kuid «Rheinische Zeitung», mida ta toimetas, suleti võimude poolt selle radikaalsuse tõttu. Seejärel, 1843. a siirdus ta Prantsusmaale, et uurida sotsialismi. Seal kohtas ta Engelsit, kes oli ühe Manchesteri vabriku mäenedžer. Tema kaudu õppis Marx tundma Inglise töölisklassi olukorda ja inglise majandusteadust. Nõnda omandas ta enne 1848. a revolutsioone ebatavaliselt internatsionaalse kultuuritaseme. Suhtumises Lääne-Euroopasse ei näidanud ta üles rahvuslikke eelarvamusi. Seda ei saa aga öelda Ida-Euroopa kohta, sest slaavlasti põlgas ta alati.

Ta osales 1848. a revolutsioonides nii Saksa- kui Prantsusmaal, kuid reaktsioon sundis ta 1849. a Inglismaal pelgupaika otsima. Oma ülejäänud elu saatis ta mööda, välja arvatud mõni lühike ajavahemik, Londonis, kus ta vaatamata muserdavale vaesusele, haigustele ja oma laste surmale väsimatult kirjutas ning kogus teadmisi. Tema töö stiimuliks jäi alati lootus sotsiaalsele revolutsioonile, kui mitte tema eluajal, siis vähemalt mitte kuigi kauges tulevikus.

Marx, nagu ka Bentham ja James Mill, ei taha romantismist kuuldagi, alati tahab ta olla teaduslik. Tema majandusteadus on briti klassikalise majandusteaduse tulemus, ta muutis vaid liikumapaneva jõu. Klassikalised majandusteadlased pidasid teadlikult või ebatoadlikult silmas kapitalisti heaolu, vastandatuna nii maaomanikule kui palgatöölisele; Marx, vastupidi, asus tööle, et esindada palgatöölise huve. Tal oli nooruses — nagu ilmneb 1848. a «Kommunistliku partei manifestist» —

vastsele revolutsioonilisele liikumisele kohast tuld ja kirge, nagu liberalismil oli olnud seda Miltoni ajal. Kuid ta tahtis alati apelleerida tõendavale materjalile ega toetunud eales teadusevälisele intuitsioonile.

Ta pidas end materialistiks, ent mitte 18. sajandi liigist. Tema liik, mida ta kutsus Hegeli mõjutusel «dialektiliseks», erines oluliselt traditsioonilisest materialismist ning oli rohkem suguluses sellega, mida praegu nimetatakse instrumentalismiks. Varasem materialism, ütles ta, pidas aistingut ekslikult passiivseks, omistades seega aktiivsuse esmajoones objektile. Marxi vaadete kohaselt on terve aisting või taju subjekti ja objekti vaheline interaktsioon; objekt ise, lahus tajuja tegevusest, on vaid toormaterjal, mida muudetakse tunnetusprotsessi käigus. Tunnetus vanas, passiivse süvamõtiskluse tähenduses on ebareaalne abstraktsioon; protsess, mis tegelikult toimub, on asjade käsitlemise protsess. «Küsimus, kas inimese mõtlemine on esemeliselt tõene, pole üldse teooria küsimus, vaid praktika küsimus,» ütleb ta. «Praktikas peab inimene tõestama oma mõtlemise tõesuse, s. o. reaalsuse ja jõu, maisuse. Vaidlus praktikast isoleeritud mõtlemise reaalsuse või mittereaalsuse üle on puhtskolastiline küsimus... Filosoofid on maailma ainult mitmeti seletanud, kuid asi seisab selles, et teda muuta.»*

Arvan, et võime interpreteerida Marxi, nagu mõtleks ta, et protsess, mida filosoofid on nimetanud tunnetusele püüdlemiseks, ei ole, nagu arvatud, protsess, milles objekt on jääv, sest kogu kohanemine toimub tunnetaja poolel. Vastupidi, nii subjekt kui objekt, nii tunnetaja kui tunnetatav, on kaasatud pidevasse vastastikusse kohanemisprotsessi. Marx nimetab seda «dialektiliseks», sest see ei jõua iialgi lõpule.

* Karl Marx. Teesid Feuerbachi kohta. — F. Engels. Ludwig Feuerbach ja saksa klassikalise filosoofia lõpp. Tallinn, Eesti Raamat, 1981, lk 48, 50.

Selle teooria puhul on oluline eitada «aistingu» reaalsust sellisena, nagu seda kujutasid ette briti empiristid. Seda, mis juhtub, kui tegemist on kõige lähedasemaga sellele, mida nad «aistingu» all mõtlevad, võiks kutsuda «märkamiseks», mis vihjab aktiivsusele. Tegelikult — nii väidaks Marx — märkame asju ainult osana nendega seotud tegevusprotsessist ning iga teooria, mis tegevuse kõrvale jätab, on eksitav abstraktsioon.

Minu teada on Marx esimene filosoof, kes kritiseeris «tõe» mõistet sellest aktivistlikust vaatekohast. See kriitika ei olnud tal kuigi rõhutatud ja seetõttu ei kõnele ma sellest siin pikemalt, jättes selle teooria vaatlemise mõnda hilisemasse peatükki.

Marxi ajaloo filosoofia on segu Hegelist ja briti majandusteadusest. Nagu Hegelgi arvab ta, et maailm areneb vastavalt dialektilisele valemile, kuid selle arengu liikumapaneva jõu osas läheb tema arvamus Hegeli omast täielikult lahku. Hegel uskus müstilisse olemusse — «Vaimu», mis põhjustab inimajaloo arengut vastavalt dialektika staadiumile, nagu need on esitatud Hegeli «Loogikas». Miks peab Vaim need staadiumid läbima, ei ole selge. Tekib kiusatus oletada, et Vaim püüab Hegelit mõista ja objektiveerib igas staadiumis kähku selle, mida too on äsja lugenud. Marxi dialektikal puudub see omadus täielikult, kui teatav paratamatus välja arvata. Marxi jaoks on liikumapanevaks jõuks materia, mitte vaim. Kuid tegemist on mateeriaga selles erilises mõttes, mida eespool arutasime, mitte atomistide täielikult dehumaniseeritud mateeriaga. See tähendab, et Marxi jaoks on liikumapanevaks jõuks tegelikult inimese suhe mateeriasse, mille tähtsaimaks osaks on tema tootmisviis. Sel viisil muutub Marxi materialism praktikas majandusteaduseks.

Marxi järgi on inimajaloo iga epohhi poliitika, religioon, filosoofia ja kunst selle tootmis- ja vähemal määral jaotamismeetodite tulemus. Arvan, et ta ei väida seda kehtivat kõigi kultuuri detailide, vaid ainult selle

üldisemate peajoonete suhtes. Seda õpetust nimetatakse «materialistlikuks ajalookontseptsiooniks». See on väga tähtis tees, eriti puudutab see filosoofiaajaloolast. Mina ise ei tunnista seda teesi sellisena, nagu see on, kuid arvan, et selles on väga tähtsaid tõe elemente ning olen teadlik, et see on mõjutanud mu enese vaateid filosoofia arengule, nagu need on esitatud käesolevaski teoses. Hakatuseks vaadeldgem ajaloo filosoofiat suhestatuna Marxi õpetusega.

Subjektiivselt näib igale filosoofile, et ta tegeleb millegi otsimisega, mida võib nimetada «tõeks». Filosoofid võivad «tõde» defineerida erinevalt, ent igal juhul on see midagi objektiivset, midagi, mida teatud mõttes peaksid tunnistama kõik. Keegi ei hakkaks tegelema filosoofiaga, kui ta leiaks, et kogu filosoofia on ainult irratsionaalsete eelistuste väljendus. Kuid iga filosoof on päri, et paljusid teisi filosoofe on eelistused ergutanud ja et paljudel nende arvamustel on olnud mõistuseväliseid põhjusi, millest nad enamasti ei olnud teadlikud. Marx nagu teisedki usub oma doktriinide tõesust, ta ei suutu neisse kui üksnes 19. sajandi keskpaiga mässulisele keskklassist saksa juudile omaste tundmuste väljendusse. Mida võib öelda selle konflikti kohta ühe filosoofia subjektiivsete ja objektiivsete vaadete vahel?

Laias laastus võime öelda, et kreeka filosoofia kuni Aristoteleseni väljendab linnriigile kohast mentaliteeti; et stoitsism on kohane kosmopoliitsele despotismile; et skolastiline filosoofia on kiriku kui organisatsiooni intellektuaalne väljendus; et filosoofia alates Descartes'ist või vähemalt Locke'ist kaldub kehastama kaubandusliku keskklassi eelarvamusi; ning et marksism ja fašism on filosoofiad, mis sobivad tänapäeva industriaalriigile. See on minu arvates niihästi tõene kui ka oluline. Arvan siiski, et Marx eksib kahes asjas. Esiteks, ühiskondlikud olud, mida peab arvestama, on samavõrra poliitilised kui majanduslikud; nad on seotud võimuga, millest vara moodustab vaid ühe vormi. Teiseks, sotsiaalne põhjus-

likkus lakkab suurelt osalt rakendumast niipea, kui mõni probleem muutub üksikasjaliseks ning tehniliseks. Esimese neist vastuväidetest olen esitanud oma raamatus «Võim» ja seetõttu ma sellest rohkem ei kõnele. Teine puudutab lähemalt ajaloo filosoofiat ning ma toon selle ulatusest mõned näited.

Esiteks võtkem universaalide küsimus. Selle küsimuse üle arutles algul Platon, siis Aristoteles, skolastikud, briti empiristid ja enamik tänapäeva loogikuid. Oleks absurdne salata, et eelistused on mõjutanud filosoofide arvamusi selles küsimuses. Platonit mõjutasid Parmenides ja orfism, ta ihkas igavest maailma ega suutnud uskuda ajavoolu lõplikku reaalsusse. Aristoteles oli empiirilisem ega tundnud argimaailma suhtes vastumeelsust. Kaasaja põhjalike empiristide eelistus vastandub Platoni omale: nad peavad mõtet üleemeelisest maailmast ebameeldivaks ja on valmis paljugi tegema, et vältida kohustust sellesse uskuda. Kuid need vastandlikud eelistusiigid on püsivad ja neil on vaid üsna kauge seos sotsiaalse süsteemiga. Räägitakse, et igavikuarmastus on iseloomulik jõudeklassile, kes elab teiste tööst. Kahtlen, kas see on ikka tõsi. Epiktetos ja Spinoza ei olnud jõudeelu harrastavad härrasmehed. Vastupidi, võiks rõhutada, et arusaam taevast kui kohast, kus midagi ei tehta, kuulub väsinud töörüügajatele, kes ei ihalda midagi peale puhkuse. Sellist vaidlust võiks jätkata lõputult ja välja ei vii see kuhugi.

Teisest küljest, kui jõuame universaale puudutava vasturääkivuse üksikasjadeni, leiame, et mõlemad pooled võivad välja mõelda argumente, mida teine tunnistab kehtivaks. Osa Aristoteelse Platoni-kriitikast selles küsimuses on peaaegu üldiselt tunnustatud. Üsna viimasel ajal, kuigi mingile otsusele pole veel jõutud, on välja arendatud uus tehnika ning mitmed juhuslikud probleemid on lahendatud. Ega olegi irratsionaalne loota, et mõne aja pärast saavutavad loogikud selles küsimuses lõpliku üksmeele.

Võtame teiseks näiteks ontoloogilise argumendi. Nagu teame, mõtles selle välja Anselm, hülgas Aquino Thomas, tunnustas Descartes, lükkas ümber Kant ning taaspüstitas Hegel. Arvan, et võib üsna otsustavalt väita, et mõiste «eksistents» analüüsi tulemusena on tänapäeva loogika tõestanud selle argumendi kehtetust. Siin pole tegemist temperamendi või sotsiaalse süsteemiga, see on puhtspetsiaalne küsimus. Argumendi vääramine ei võimalda muidugi oletada, et selle järeldus, nimelt Jumala olemasolu, on väär; kui see nii oleks, võiks vaevalt oletada, et Aquino Thomas oleks selle hüljanud.

Või võtame materialismi küsimuse. See on sõna, millel võib olla mitu tähendust; nägime, et Marx muutis selle sisu radikaalselt. Tulised vaidlused selle tõesuse või vääruse üle on oma kestvas vitaalsuses suuresti sõltunud definitsiooni vältimisest. Kui termin on defineeritud, tuleb ilmsiks, et vastavalt mõnedele võimalikele definitsioonidele on materialism tõestatavalt väär; vastavalt mõnele teisele võib see olla tõene, ehkki pole kindlat alust seda arvata; kuigi veel kolmandate järgi on olemas mõned põhjendused selle kasuks, ei ole needki otsustavad. Kõik see sõltub taas spetsiaalsetest kaalutlustest ning sel pole midagi tegemist sotsiaalse süsteemiga.

Asja tuum on tegelikult üpris lihtne. See, mida nimetatakse konventsionaalselt «filosoofiaks», koosneb kahest väga erinevast elemendist. Ühelt poolt kuuluvad sinna probleemid, mis on teaduslikud või loogilised; need on allutatavad meetoditele, mille suhtes valitseb üldine üksmeel. Teisalt on olemas suures hulgas inimestes kirglikku huvi äratavaid küsimusi, mille suhtes ei ole usaldatavat tõendit nii ega teisiti. Viimaste sees on praktilisi küsimusi, mille suhtes on võimatu ükskõikseks jääda. Kui käib sõda, tuleb mul kas toetada oma riiki või sattuda valulisse konflikti nii sõprade kui võimudega. Mitmetel aegadel on puudunud kesktee ametliku religiooni toetamise ja sellele vastandumise vahel. Ühel või teisel põhjusel osutub meil võimatuks säilitada skeptilise eemal-

seisja hoiakut paljudes probleemides, mille puhul puhas mõistus vaikib. «Filosoofia» selle sõna kõige tavalisemas tähenduses on orgaaniline tervik sellistest ekstraratsionaalsetest otsustustest. Sellises tähenduses «filosoofia» suhtes on Marxi väide suurelt osalt tõene. Kuid isegi selles tähenduses määravad filosoofiat ka teised sotsiaalsed põhjused peale majanduslike. Eriti sõjal on ajaloolises põhjuslikkuses oma osa; ja võit sõjas ei kuulu alati sellele, kellel on suuremad majanduslikud ressursid.

Marx sobitas oma ajaloofilosoofia vormi, mida pakus Hegeli dialektika, kuid tegelikult oli vaid üksainus kolmik, mis teda huvitas: feodalism, mida esindab maamomanik, kapitalism, mida esindab tööstur, ja sotsialism, mida esindab palgatööline. Hegel pidas rahvaid dialektilise liikumise kandjateks, Marx asendas need klassidega. Ta ütles alati lahti kõigist eetilistest ja humanitaarsetest argumentidest, eelistamaks sotsialismi või asumaks palgatöölise poolele; ta väitis, et see pool pole eetiliselt parem, vaid see on pool, millel asub dialektika oma läbinisti deterministlikus liikumises. Ta võinuks öelda, et ei kaitse sotsialismi, vaid ainult kuulutab seda ette. See aga poleks olnud päris õige. Kahtlemata uskus ta, et iga dialektiline liikumine on mingis imperonaalses mõttes progress, ja arvas kindlasti, et kord kehtestatuna aitaks sotsialism inimsoo õnnele rohkem kaasa, kui feodalism ja kapitalism seda on teinud. Need veendumused, ehkki nad ilmselt juhtisid Marxi elu, jäid suurelt osalt tagaplaanile — niivõrd, kui see puutub tema kirjatöösse. Kohati aga loobub ta rahulikust ettekuulutamisest, et jõuliselt mässule õhutada, ja tema näiliselt teaduslike ennustuste emotsionaalne baas on tuntav kõiges, mida ta kirjutas.

Kui vaadelda Marxi ainult filosoofina, on tal tõsiseid puudusi. Ta on liialt praktiline, liialt sisse võetud oma aja probleemidest. Tema vaatlusala piirdub selle planeediga ja inimesega selle planeedi raames. Kopernikust peale on olnud ilmne, et inimesel ei ole seda kosmilist

tähtsust, mille ta varem endale ülbelt omistas. Ühelgi inimesel, kes pole suutnud seda fakti omaks võtta, pole õigust oma filosoofiat teaduslikuks nimetada.

Sellise maapealsete asjadega piirdumisega kaasneb valmidus uskuda progressi kui universaalsesse seadusse. See valmidus oli iseloomulik 19. sajandile ning eksisteeris Marxis samavõrd kui ta kaasaegsetes. Üksnes usust progressi vältimatusse pidas Marx võimalikuks ajada läbi ilma eetiliste kaalutlusteta. Kui saabub sotsialism, oleks see kindlasti täiustumine. Ta oleks varmalt mõõnnud, et maaomanikele ja kapitalistidele ei tunduks see täiustumisena, kuid see näitaks ainult seda, et nad pole kooskõlas aja dialektilise liikumisega. Marx kuulutas enda ateistiks, ent säilitas kosmilise optimismi, mida üksnes teism võiks õigustada.

Üldjoontes on kõik Marxi filosoofia elemendid, mis on tuletatud Hegelist, ebateaduslikud — selles mõttes, et pole vähimatki põhjust neid tõeseks pidada.

Võib-olla ei olnud filosoofilisel rüül, mille Marx oma vaadetele pakkus, tegelikult kuigi palju pistmist tema vaadete vundamendiga. Kõige tähtsamat osa sellest, mis tal oli öelda, on kerge ümber formuleerida kordagi dialektikale viitamata. Talle avaldas muljet sada aastat tagasi Inglismaal eksisteerinud industriaalsüsteemi kohutav julmus, mida ta õppis põhjalikult tundma Engelsi ja kuninglike komisjonide ettekannete kaudu. Ta nägi, et see süsteem areneb tõenäoliselt vaba konkurentsi poolt monopolide suunas ja et selle ebaõiglus põhjustab proletariaadi seas kindlasti mässuliikumist. Ta oli arvamusel, et läbinisti industrialiseeritud ühiskonnas on erakapitalismile ainsaks alternatiiviks maa ja kapitali riiklik omandivorm. Ükski neist propositsioonidest ei paku ainet filosoofiale ja seetõttu ei hakka ma nende tõesust või väärust vaagima. Oluline on see, et kui nad on tõesed, piisab neist, et tõestada seda, millel on tema süsteemis praktiline tähtsus. Hegellikud kaunistused võiksid seega edukalt ära jääda.

Marxi reputatsiooni lugu on olnud iseäralik. Ta omal maal inspireeris tema õpetus Sotsiaaldemokraatliku Partei programmi. Partei kasvas üha, kuni kindlustas endale 1912. a üldvalimistel kolmandiku kõigist antud häältest. Kohe pärast I maailmasõda oli Sotsiaaldemokraatlik Partei mõnda aega võimul ja Ebert, Weimari Vabariigi esimene president, oli selle liige; kuid selleks ajaks oli partei juba loobunud ustavusest marksistlikule ortodoksusele. Venemaal olid fanaatilised Marxisse-uskujad vahepeal valitsuse enda kätte võtnud. Läänes pole ükski suur töölisliikumine olnud marksistlik; Briti Leiboristlik Partei on aeg-ajalt tundunud selles suunas liikuvat, olles siiski jäänud truuks empiirilist tüüpi sotsialismile. Küll aga on suur hulk intelligente nii Inglismaal kui Ameerikas olnud Marxist sügavalt mõjustatud. Saksamaal on igasugune tema õpetuse pooldamine vägivaldselt maha surutud, kuid tõenäoliselt elustub taas, kui natsid kuku-tatakse.*

Tänapäeva Euroopa ja Ameerika on seega poliitiliselt ja ideoloogiliselt jaotunud kolme leeri. On olemas liberaale, kes ikka veel, nii kaua kui võimalik järgivad Locke'i või Benthamit, kuid on erineval määral kohastunud industriaalorganisatsiooni vajadustega. On olemas marksiste, kes juhivad Venemaa valitsust ja kes tõenäoliselt muutuvad üha mõjukamaks ka mitmes teises riigis. Need kaks arvamussektiooni ei lahkne filosoofia osas kuigi palju: mõlemad on ratsionalistlikud ja mõlemad püüavad olla teaduslikud ning empiirilised. Kuid praktilise poliitika seisukohast on vahe selge. See ilmneb juba eelmises peatükis tsiteeritud James Milli kirjast, kus öeldakse: «Nende vaated omandile on jõledad.»

Peab siiski mõõnma, et on olemas teatud eri aspekte, millest lähtudes Marxi ratsionalism allub piirangutele. Ehkki Marx on arvamusel, et tema interpretatsioon arengu

* Kirjutan aastal 1943.

suunast on tõene ja saab sündmuste läbi tegelikkuseks, usub ta, et seda argumenti pooldavad (mõned harvad erandid välja arvatud) ainult need, kelle klassihuvidega see ühtib. Veenmisest loodab ta vähe, klassisõjast kõike. Seega on talle praktikas omane jõupoliitika ja õpetus valitsevast klassist, kuigi mitte valitsevast rassist. On õige, et sotsiaalse revolutsiooni tulemusena oodatakse viimaks klassidesse jaotumise kadu ja selle asendumist täieliku poliitilise ning majandusliku harmooniaga. Kuid see on kaugel ideaal nagu Kristuse taastulemine; vahepeal valitsevad sõda ja diktatuur ning ideoloogilise ortodoksuse nõue.

Kolmas tänapäevaste vaadete sektsioon, mida poliitiliselt esindavad natsid ja fašistid, erineb filosoofia osas ülejäänud kahest tunduvalt enam kui need teineteisest. See on antiratsionaalne ja antiteaduslik. Selle filosoofilisteks eelkäijateks on Rousseau, Fichte ja Nietzsche. See rõhutab tahet, eriti võimutahet; viimase usub ta olevat kontsentreeritud peamiselt teatud rassidesse ja indiviididesse, kel seetõttu on õigus valitseda.

Kuni Rousseauini valitses filosoofiamaailmas teatav ühtsus. Praeguseks on see kadunud, ent võib-olla mitte kauaks. Selle võib taastada inimeste teadvuse ratsionaalstliku taasvallutamise, ei mingil muul viisil, sest pretensioonid ülemvõimule võivad vaid taplusi tekitada.

UTOOPIA JA FILOSOOFIA

Vootele Vaska

Immanuel Kant iseloomustas kord filosoofiat kolme küsimuse kaudu: mida võime teada? mida peaksime tegema? mida tohime loota? Arusaadavalt pole need kolm küsimust teineteisest eraldatavad; pealegi ei soovi ma jätta muljet, nagu oleks kogu filosoofia probleemistik selliselt piiratud. Aga kuna mu tänase ettekande teemaks on vaatlus utopiast, siis tahaksin järgnevalt keskenduda Kanti kolmandale küsimusele, täpsemalt ühele aspektile sellest, nimelt maise utopia mõistele: selle sisule, tagapõhjale ja võimalusele.

Mida mõtleme siis utopia all? Sõna-sõnaliselt tähendab see «mitte-kohta» (kreeka keelest), paika, mida pole tegelikult olemas, niisiis «eikuskit»; laiemas mõttes kujuteldavat ideaalolukorda, ainult kujutluses eksisteerivat ideaalriiki; seega võib-olla fantaasiat, unelmat, s. t., midagi tegelikkuses mitteteostatavat, võimatut. Algselt oli «Utopia» 16. sajandi inglise mõtleja Thomas More'i poolt loodud nimetus kujutletava saare jaoks, millel elab täiuslik ühiskond. Mõte ise on aga muidugi vanem ning näiteid on selleks palju: Platoni «Vabariigist» kuni teatud ameerika usulahkudeni välja. Seda kõike võiksime ehk «ruumiliseks» utopiaks nimetada; nimelt põhjusel, et selliste utopiate märgiks on eraldus ajavoolust ning üldisest elust; need on niiõelda oasid keset kõrbe, saared möllavas meres.

Mana, nr 37, (1970), lk 39–43.

Teiselt poolt võiksime rääkida utopiast (üle kantud tähenduses) kui inimkonna aja funktsioonist, ajaloos peituvast tendentsist, ajaloo arengus leiduvast jõust ja ideest, mis millalgi tulevikus teostub. Tegelikult ongi see viimane, mis euroopa uusaja ning ka praegust utopilist mõtet kannab ning põhjendab. Niisiis on «aeg-utopia» selleks, mida tuleks veidi lähemalt vaadelda.

Utopia mõiste lahtimõtestamisel avaneb meile kõigepealt selle teoloogiline taust. Moodsa utopistliku mõtte aluseks on teatud põhiline arusaam ajast ja ajaloost, mille alglätteks on Vana Testament. Siin saab inimese ajalugu endale esimest korda mõtte, sisu ja sihi. Vana Testamendi Jumal on lubanud oma rahva töötatud maale viia ning nõnda inimeste pilgud tulevikku suunanud. Vaatamata korduvatele pettumustele jääb Jumala poolt töötatud tulevik ikkagi avatuks; juutide ajaloo lootuse ülimalt väljendiks on aeg, mil kõik vaen lõpeb ning rahvad on ühendatud rahus ja õigluses.

See tulevikulootuse mõte ei kadunud kristluse tulekuga. Muidugi kristlik algkogudus õpetas, et Jeesuse näol oli too kauaoodatud Messias lõpuks saabunud. Aga samas kuulutas kirik, et kuigi rahuriik oli nõnda oma alguse saanud, ootas see veel täielikku teostumist. Sest ristilöödud Messias elas muul moel edasi ning tuleb jälle, et oma uut korda täies hiilguses ehitada. Nõnda jäi varem nimetatud tulevikuorientatsioon kristluses edasi püsima; nüüd sai ka aeg enne Kristuse esimest ilmumist oma tõlgitsuse, s. t., Vana Testamendi mõisteti peamiselt kui tulevikulubadust, mis Kristuse tulekuga täitunud oli.

Ühesõnaga, inimese ajalool on nüüd oma eesmärk ja mõte ning tulevik töötab midagi uut ja lõplikku. Samas peame küll arusaadavalt mõõnma, et kristliku usu tähendus tärkavale ajalooteadvusele oli mitmeti ebaselge: ainult poliitilis-ühiskondlikest sündmustest polnud muidugi lunastust oodata. Püha Augustinus ja teised kirikuisad põlgasid ilmalikku valitsust ja selle tegevust ning vastandasid sellele oma «Jumalariigi» mõiste. Sellele

vaatamata on aga oluline rõhutada, et vast nüüd omandab *aja* mõiste aktuaalsuse ja väärikuse, mis sel varem puudus; vast nüüd saab pelgast sündmuste kroonikast, isoleeritud lugudest (nagu neid kreeka ja rooma ajaloolased jutustasid) *ajalugu*, s. t., inimkonna ajalugu, maailmaajalugu, millel on oma keskpunkt ja siht.

Selle uue idee paremaks mõistmiseks võiksime seda vastandada euroopa kultuuri hälli teisele poolele, kreeklaste maailmale, kust põlvneb meie kunst, filosoofia ja mitmet muud. Kreeklaste arusaam ajaloo- st ei olnud tuleviku poolt motiveeritud. Ja kui nad ka viimase peale mõtlesid, siis tegid nad seda veendumuses, et tulevik allub samadele seaduspärasustele nagu möödunud sündmused. Kreeklased mõistsid ajalugu analoogiliselt loodusega, kosmosega. Põhiliselt ei juhtu ajaloo- s midagi uut; kõik kordub (nagu korduvad aastaajad) — võib- olla küll uutes vormides, aga sisuliselt samasena. «Kõi- kide asjade põhiomaduseks on tekkida ja siis kaduda», ütleb Peloponnesose sõdade kroonik Thukydides. Ja kui me Platoni filosoofiat meelde tuletame, siis teame, et kõik juhtuv on vaid pelk variatsioon igavesest korrast, vaid ähmane peegelpilt perfektsest «ideedemaailmast». Mitte «horisontaalne-ajaline» tulevikulootus, vaid «vertikaalne» igavikuigatsus on Platoni mõtte südamikuks.

Aga (mitmed teist nüüd kindlasti küsivad) mis on nendel vanadel asjadel tegemist utopiaga, eriti täna- päeva utopilise mõtlemisega? Ma arvan, et üsna palju. Modernne maailm on ühes väga olulises aspektis ainult teatud kristlike ideede säkularisatsiooni perspektiivist mõistetav. Säkularisatsioon tähendab protsessi, milles teoloogiliste mõistete uustõlgitsust ilmalikus vormis (kristlikus terminoloogias tähendab *saeculum* (sajand) aega, milles me praegu elame — vastandina Jumala igavesele ajale). Võtame näiteks lõpmatuse mõiste. Kristliku arusaama järgi on maailm lõplik, Jumal aga lõp- matu. Moodsal ajal kaob Jumal inimese teadvusest, aga maailm saab seevastu ise Jumala tunnusmärgi, maailma

kujutletakse nüüd lõpmatuna — tulemus on, et lõpmatuse mõiste on säkulariseeritud.

Johannese ilmutusraamat kõneleb tuhandeaastasest Kristuse rahuriigist enne, kui uus taevas ja maa saavad lõplikult tehtud. Usku, et see *peatselt* saabub, nimetati hiljem *kiliasmiks* (sõnast «tuhat aastat» — *chilia ete*). Keskaja kiriku silmis oli see usk ketserlik, väärdõpetus — aga paljudele usklikele oli see suunavaks visiooniks, mis viis neid revolutsioonilisele teele. Maailma radikaalne ümberkorraldus kujunes tingimatuks eelduseks viimsepäeva lunastusele. Ja mis kõige tähtsam: need hiliskeskaja ning uusaja alguse sotsiaalrevolutsionäärid olid kannud tundest, et just *nüüd* on aeg murranguliseks pöördeks saabunud, et «aeg on täis» saanud. See on ka kõigi hilisemate ajautopistide ning revolutsionääride tunnetuseks; nüüd aga muidugi uues, säkulariseeritud kuues.

Samuti juurdub ajaloo kui progressi mõiste juba nimetatud arusaamas ajast. See Euroopa valgustusaja pärand on suhteliselt uus idee. Nagu öeldud, ei tunne kreeka ega ka idamaade kultuurid ajalugu kui ühesuunalist, kuhjuvat arengut; jätkuvat progressi millegi parema ja täiuslikuma poole. Kirikule oli aga üks ajaloo arenguetapp Kristuse esimese tulekuga lõppenud ning teine seisis ees tema oodatava taastulekuni, mis ühtlasi tähendaks ajaloo lõppu. Kiliasm võimaldas selle skeemi asetamist ajalukku, milles me konkreetselt elame. Sellest perspektiivist lähtudes võib siis ka usu progressi vaadelda kui säkulariseeritud kiliasmi. «Tuhandeaastane rahuriik» on siin asendunud täpsemalt määramata ja piiramata arenguga, mille sihiks on mõistuse võit maailmas. Seda võiks liberalistlik-humanitaarseks utopiaks nimetada.

Utopiline mõte juurdub seega ühes teatud ajamõistes, ajaloo filosoofias, mis ilmneb modernsel perioodil säkulariseeritud kiliasmina. Ja viimaseaja revolutsioonilis-utopistlike ideede vaimne isa Karl Marx pole siin muidugi mingiks erandiks, vaid kinnitab seda teesi. Marxi

ajalookäsitlus ning utoopiline visioon langeb suurtes joontes vormiliselt (küll mitte sisuliselt) kokku teoloogilise kontseptsiooniga. Nii nagu Piibli paradüüsimist välja aetud inimene ajalukku astudes oma tõelisest loomusest võõrdus (patu läbi), nii näeb Marx ajaloolist inimest oma olemusest võõrdununa, mis kulmineerub kapitalistlikus ühiskonnas inimese muutumisega pelgaks asjaks, ainult käsitletavaks objektiks. Ajaloo lõpus aga, klassivabas ühiskonnas, leiab inimene end uuesti tervena, s. t., tervikuna, inimesena, nagu ta ideaalselt — ja nüüd ka reaalselt — on. See on ilmselt kristliku lunastusidee vaste (isegi Marxi saksa keel oli kohati luterlik). Marx näis uskuvat oma vabadusriigi tulekusse peaaegu niisama kindlalt kui kristlane viimset kohtupäeva. Võib-olla on Marxi õpetus kütkestanud paljusid just põhjusel, et ta visandas ühe eshatoloogia (kuigi säkulariseeritud kujul) ajal, mil kristlased hakkasid oma usus kahtlema.

Samas rääkis Marx muidugi ka tegude tähtsusest. Kuigi ta arvas olevat avastanud ajalookäigu seadustiku (mille vältimatuks sihiks on klassivaba ühiskond), siis ometigi rõhutas ta samal ajal, et inimene ise loob ja suunab ajalugu. «Filosoofid on ainult maailma mitmetoomi tõlgitsenud, tähtis on aga seda muuta», kõlab tema kuulus lause.

Viimasel ajal on utopia mõte uuesti aktuaalseks saanud. Mõned revolutsiooniutoopikud näivad lähtuvat Bakunini teesist, et «hävitustahe on loov tahe». Sellest tuleb võib-olla niimoodi arusaada, et mis on mõttetu, tuleb maha kiskuda — ja see baseerub tunnetusel, et kõik on mõttetu ja mäda. Revolutsioon on siin peamiselt väärtuseks iseeneses ning mitte niipalju paratamatuks vahendiks millekski muuks. Üldiselt on aga kõikidele utopistidele siduvaks teesiks tunnetus, et — kui ütelda seda Marcuse sõnadega — «mis on, ei või tõeline olla».

Siinkohal tahaksingi ütelda paar sõna Marcuse «kriitilise teooria» kohta. (Marcuse on teatavasti üheks tunnetumaks kujuks praeguses revolutsioonifilosoofias, nn. uue

Utopia ja filosoofia

vasakpoolsuse vaimseks isaks). Marcuse näeb meie ühiskonda «ühedimensionaalsena», sest see on pime võimalikele alternatiividele ning seega jälgendab ja reprodutseerib ainult isennast. Kriitilise teooria ülesandeks oleks seega valgustada uusi võimalusi ning tendentse, mis juba siin-seal olemasoleva korra stabiilsust kummitavad. Samas on kriitiline teooria seatud omapärase situatsiooni ette: tänapäeva ühiskond näib olevat lepitanud eneses valitsevad vastuolud ning töötab jatkuva tehnika progressi kaudu kõigile «õnnelikku elu». Aga see on ainult näiliselt nõnda. Tegelikult on «tehnoloogiline mõistus» ise irratsionaalseks muutunud; seda nimelt halastamatus ning röövellikus looduse valitsemises ja selle kaudu inimese enda manipuleerimises. See tehnoloogiline «projekt» määrab kogu meie vaimset ja materjaalset kultuuri, samuti poliitikat. Tulemuseks on totaalne ja totalitaarne inimese alistamine.

Ma ei hakka aga siinkohal üksikasjaliselt Marcuse kaebust ja kriitikat katalogiseerima. Meie tehnoloogilist tsivilisatsiooni on ju mitmest küljest arvustatud ning üldjoontes on see kõigile teada. Selle asemel tahaksin lühidalt viidata utopistlikule osale tema mõttes. Marcuse usub nimelt, et meie ajal on olemas potentsiaal ning vahendid tõeliselt vaba ja humaanse elu loomiseks. Sellega ühenduses räägib ta kultuuri «kvalitatiivsest» muutusest, mis haaraks endasse uue mõistuse mõiste (mõistuse, mis teeniks elu); ta räägib kultuurist, milles looduse tehniline valitsemine lakkaks olemast «represiiivne» ja saaks «vabastavaks»; kultuurist, milles inimeste vajadused ja nende rahuldamine lakkaksid olemast ühiskonna poolt dikteeritud jne. Marcuse utopia (mis on küll väga üldsõnaline) põhineb arusaamisel või arvamusel (nõnda nagu soovite), et ajaloos on tendentse, mis sellisele võimalusele viitavad. On need aga reaalselt teostatavad? Marcuse on üsna pessimistlik. «Ühedimensionaalne» ühiskond soovib ikka rohkem ja rohkem sama, mis tal juba on, ning neelab samal ajal endasse (ja teeb

nii võimetuks) igasuguse opositsiooni. Kes ei lähe kaasa tehakse lihtsalt neurootikuks. Marcuse soovitus on keelduda kaasamängimast. Tema «suur keeldumine» (*the Great Refusal*) käib ühiskonna kohta, mille «mängureeglites on kõik täringud võltsitud», nagu ta ütleb. Ometigi hüüab ta samal ajal: olgem realistid ja nõudkem võimatut!

Aga ma olen oma teemast pisut kõrvale kaldunud. Utoopilise mõtte kõige huvitavama põhjenduse on meie ajal minu arvates andnud Ernst Bloch. Bloch on müstiline materialist, messianistlikust usust kantud ateist (terminid, mis on tavaliselt vastuolus, aga siin omapäraseks sünteesiks saanud), Hegeli ja Marxi mõttest põlvnev, aga samas täiesti suveräänne saksa filosoof, kes oma mõtteid mõningad aastad tagasi teoses «Das Prinzip Hoffnung» (Printsiip lootus) esitas.

Bloch tõlgitseb utoopilist mõtet *lootuse* jõu perspektiivist ning otsib siis oma filosoofias sellele (s.t. lootusele) võimalikku objektiivset ja reaalselt alust. Lootus on tema järgi inimese olemasolu tuumaks ning selle kiirgus valgustab kogu inimese mõtet ja tegevust. Blochi lootusemõiste vikerkaar haarab endasse peaaegu lõpmatu inimtegevuse ja -loomingu spektrumi, igapäevastest pisisjadest kuni vanade prohvetite kuulutusteni: laste fantaasiad peitemängu mängides, uus kleit poeaknal, Mozarti ooperid, poliitilised utopiad Platonist Marxini, arhitektuur muinasjuttudes, taevalik roos Dante «Jumalikus komöödias», mõni Bachi fuuga — kui nimetada mõningaid näiteid selles laias panoraamis. Lootuse avaldusvormide kirjeldamine ning kaardistamine ongi nõnda Blochi teose huvitavamaks küljeks.

Lootuse reaalsuse tingimuseks on aga teatud kontseptsioon maailmast. Kui lootus ei ole ainult pelk soovunelm või illusioon, siis peab sellele midagi objektiivses tõelikkuses vastama. Ja üks nõnda olegi: Bloch postuleerib vastanduse lootva ja unistava inimese ning objektiivse maailma vahel. Maailm on oma olemuses ettepoole

avatud; tõelisus on tuleviku horisondil lahti; maailma olemus ise on aja funktsioon. Inimese subjektiivne lootus on seoses maailma objektiivse võimalikkusega. Jah, on võimalik, ütleb ta, et looduses eneses, materias, peitub kõike uueks tegev potentsiaalne jõud. Võib-olla on me suhtumine loodusesse üldse vildak olnud: «meie senine tehnoloogia valitseb loodust nagu okupatsiooniar mee vaenulikkude maad — maa sisemisest elust pole tal aga aimugi». Üleüldse peitub loodusteaduses ning tehnikas üks põhiline paradoks. Bloch seletab seda näiteks metafooriliselt Bunseni ausammast Heidelbergis vaadates: aheldatud hiiglane vasakul, alistatud looduse jõud; rõivas naine paremal, sfinks Loodus. Kui Loodus ei oleks aga kaetud, siis poleks ka hiiglane alistatud.

Lootus seab end seega maailmaprotsessi võimaluste järgi. Mõistetud lootus (*docta spes*), kirjutab Bloch, ei ole mitte paljas soovunelm, vaid reaalne võim, mis inimese olemasolu kõige kiuste kinnitab ja keskendab. Lootuse väärtus ei peitu aga temas eneses; lõpmatu püüdlemine millegi poole on pettus, põrgu. Lootuse sisuks pole mitte lootus ise, vaid vahenditu elu, veel teostamata, veel saavutamata kodune maailm. Kui kõik on tehtud, siis «sünnib maailmas midagi, mis kõigile tagasi lapsepõlve viitab, aga kus keegi veel olnud pole, nimelt: kodu».

Nüüd lõpuks utopistliku mõtte väärtust vaagides märgime kõigepealt, et *mõtlemises* üldse peitub pinge minna viimseni, nii öelda mõtlematuse piirini. Selles suhtes on utopistlik mõttelaad sarnane metafüüsika omaga. Seesama Immanuel Kant, keda ma oma ettekande alguses nimetasin, ütles kord, et inimvaimu painavad küsimused, mis on küll lõplikult vastamatud, kuid milliseid pole ka võimalik eemale tõrjuda. Kant rääkis metafüüsikalistest küsimustest, aga küllap kehtib sama ka utopistika suhtes. Niikaua kui lootus on inimese mõtte osaks, püsib ka utopiline tulevikuvisand. Ja üks utopiline mõttelaad olegi iseenesest üheks euroopa kultuuri põhivaraks olnud, üheks põhjuseks kogu selle energia ja arengu taga.

Vahel on utoopia kannul tormanud revolutsioon. Suurte poliitiliste revolutsioonide toime ja saavutus on aga enamasti mitmepaikne, mitmetähenduslik olnud. Ükski revolutsioon ei ole oma eesmärki saavutanud. Prantsuse revolutsioon ei teostanud vabadust, võrdsust ja vendlust, ei toonud mõistuse primaati ühiskonna ellu. Kommunistlik oktoobrirevolutsioon ei toonud klassivaba ühiskonda, vaid totalitaarse tšrannia. Samas tuleb aga nentida, et iga revolutsioon on maailma päris põhjalikult muutnud.

Ma olen siin rõhutanud, et igasugune utoopiline tulevikuvision põhineb teatud arusaamal ajaloost. Mida teame aga ajaloo tähendusest või selle võimalikust sihist? Mitte palju, kui üldse. Ma kahtlen, et ajaloo sündmustikku saaks vaadelda kui utoopilist funktsiooni. Ajaloo sündmused ei näi viitavat mingile viimasele ja kõikeharravale mõttele või sünteesile; ajalookäigu lõplik tähendus pole ajaloost endast väljaloetav. Kui me liigume aga totaalutoopia pinnalt tagasihoidlikumasse mõtterraamistikku, siis on olukord mitmeti teistsugune. Leppides vähemaga arvame, et mõningad suunad ja arengujooned ajaloos on siiski leitavad. Vastavalt oleks utoopilise mõtte konkreetseks funktsiooniks seada avatult piltides ja plaanides välja seda, mis veel peidetult ajaloo kulgnemises valgust otsib — et seda siis suurema teadvusega ja mõjukamalt teostada. Ja lõppude lõpuks oleksime ilma ühegi tulevikuvisionita mõistetud tammuma vaid praeguses ning olemasolevas. Lootus ja reaalne võimalus — need kaks utopistlikku mõistet on vähemalt meile kõigile kodused.

Tegelikult on kõige sellega aga üsna vähe öeldud.

KÄRBSED JA KIRIKUD

Hando Runnel

Täpselt nelikümmend aastat tagasi, suvel 1949 oli väga palju kärbsed. Vähemalt meil. Polnud kärbselinte ega kärbsepabereid, millega tüütuid olevusi püüda ja toast tõrjuda. Igal hommikul vara võttis isa kärbsepiitsa ja enne tööleminekut lõi maha kas kolmkümmend või viiskümmend, ei mäleta, ja lubas igaühele, kes päeva jooksul sama teeb, kopika kärbse pealt. Ei viitsinud keegi nii järjekindel olla. Hooti löödi südametäiega küll kasvõi tuhat tükki korruga, aga teisel päeval ei ühtegi. Kärbsed kasutasid seda aega oma kasuks ja paljunesid jälle kohe tagasi. Niisugust järjekindlustetut võitlust pidades tuleb vahel tõesti hirmu-tunne, et mingil võitlusel pole üldse mõtet, aga kui siis jälle meelde tuleb, et üks kärbes võib anda suve jooksul ämbritäie järglasi, kui tihedalt pakki, aga kui lahti lasta, siis terve musta pilvetäie, tunded ikka võitluse vajalikkust, mitte küll võiduka lõpuni, vaid teatud elulise tasakaalu hoidmiseks: iga langenud kärbes tähendab sisuliselt tasakaalustamist ämbritäie võrra inimese kasuks. Sellised on kõik võitlused. Lõplikku võitu ei ole olemas, võib ainult saavutada mingi elulise tasakaalu. Kõige raskemat võitlust peab inimene iseendaga. Seltskond võib inimest kiita heaks ja suureks ja huvitavaks ja õilsameelsekski, aga inimene ise, kui ta ennast seltskonnast ära osta ei lase, teab väga hästi, kui palju tal on suurte vooruste kõrval väikesi hädasid ja vigu ja päris pahesid. Need on nagu kärbsed. Nad on väikesed ja neid on palju ja nendega võitlemine on nagu

võitlemine kärbestega: ära neid ei võida, aga kui nendega üldse ei võitle, ei saa elus mingisugust tasakaalu ja nad kasvavad üle pea. Sellepärast pühendavad paljud usklikud, kui nad oma usku õigesti peavad, palju aega päevast palvetamisele, kuigi pealtnäha pole nad suurt kurja teinud. Palvetamine on igapäevane hool, oma pisikeste loendamatute hädade inventuur nendest lahtisaamise ja vähendamise eesmärgil elulise tasakaalu säilitamiseks. Moodne inimene euroopalikust tsivilisatsioonist ei viitsi niisugust hoolt enam pidada. Sellepärast läheb elu moraalses mõttes järjest umbsemaks, järjest kärbserohkemaks, ja kui siis elu lõpuks talumatuks muutub, võetakse ette suur uuendus, suur revolutsioon, mille abil loodetakse kõik inimesse ja ühiskonda paljunenud pahed ühel hoobil hävitada. Ühte sellisesse uuenduse-utoopiasse on nüüd haardunud Gorbatšovi-aegne Nõukogude riik, sealhulgas meie emakene Eesti. Pahesid, mida nüüd ajaloost ja argipäevast nähtavale tuuakse, on nii ränk pilvetäis, et väikese kärbsepiitsaga ei sõandagi enam keegi nende vastu minna, vaid püütakse leiutada mingisugust tõhusamat menetlust, mis selle pilve korrapealt tervenisti taeva alt hajutaks või õhku laseks. Hädas tuleb nüüd paljudele meelde, et usk on olnud inimese ammune abimees kitsikusetundidel moraalses võitluses. Kuid keegi ei viitsi enam palvetada omaenda vigade pärast, vaid kirikuuksest minnakse sisse mürinal massiga ja lastakse ühe või kahe välise riitusega ennast ja oma vara ja oma uusi ettevõtmisi ühiselt pühitseda ja õnnistada, mislābi kõik kõlbmatugi nagu nupulevajutamisega uueneks, kõlblikuks ja õndsaks muudetakse. Kõua usu-elust eemal seisnud ja saati selleks kõlbmatudki ei tea või unustavad, et usuelu kese on üksik inimene ja tema hing, isegi kui usu liikumine on välispidi ka mõne massiliikumise kantud. Tuum on üksik hing ja tema ohvri suurus elu-maisuses. Usuella pühitsematute massiline tung kirikusse ei tähenda usuelu enese tõusu, vaid kirikumugavuste turistlikku hõivamist usukehvade uustulnukate

poolt. Enese teadmata ei lähe rahvahulgad nüüd kirikusse selleks, et tõsta ja kinnitada oma jumala-usku, vaid minnakse päästma ja parandama kõlvatuste musta pilve uppunud loomult jumalavastalist ja isiksusevaenulist riigidogmat. Nõnda taandub nende masside usklikkus tegelikult ikka ei muuks kui sellelesamale riigidogmale toetuvaks ja seda toetavaks ebausuks. Kirikuukselt vaadates langeb omapärasesse usuelulisse valgusesse isegi too arupärasena näiv elumuutmise katse või projekt, mis kannab nime IME — IseMajandav Eesti. See projekt on valitseva doktriini, riigidogma radikaalseim haru, kuid ikkagi ainult see, aga riigidogma ise on ebausuks moonunud, sekulariseerunud ja humaniseerunud ja ratsionaliseerunud usulise algpõhjaga ideoloogia. Selle ideoloogia kauge algus on kahtlemata kristlus oma võrdsuse, vendluse, vaesuse ja õndsuse õpetusega. Kõikide uskude üks teatud osa tegeleb inimese õndsakssaamisega, õige elamise läbi, sealpoolsuses. Kristluse üks osa tegeleb õpetusega Jumalariigist, selle kummalisest saabumisest kõigile, kes selleks vähegi kaasa aitavad. Aegade kuludes väsisid inimesed ootamast, väsisid isegi uskumast. Saabusid ateistlikumad ajad. Jumal ja Jumalariik asendati arupärasemate ja maisemate mõistetega: Inimkond ja Inimeste Riik. Inimese võimeisse usuti nüüd rohkem kui jumalikku väkke. Hakati uskuma, et inimene saavutab harmoonilise, õnneliku, õndsaliku elu Tulevikus omal jõul siinsamas Inimeste Maal. Jumalik sealpoolsus ratsionaliseeriti maiseks Tulevalaks. Eeldati, et on vaja ainult piisavalt aega ning piisavalt arukat projekti, ning kõik inimesed jõuavad õnnele. Hakati mõtlema ja tuletama arukaid õnnelikke ühiskondi — utopiaid. Alguses olid nad väga Jumalariigi või paradiisiaia kirjelduste sarnased. Murrang utoopiliste kavade loomises toimus eelmisel aastasajal massiivse masinateajastu sünniga käsikäes. Sündisid algelisi utopiaid ületavad ja tõesena tunduvad ühiskonnaõpetused kõikide inimühiskonna hädade ületamiseks kavakindlalt sessamas ajaloolises ajas, kus oldi,

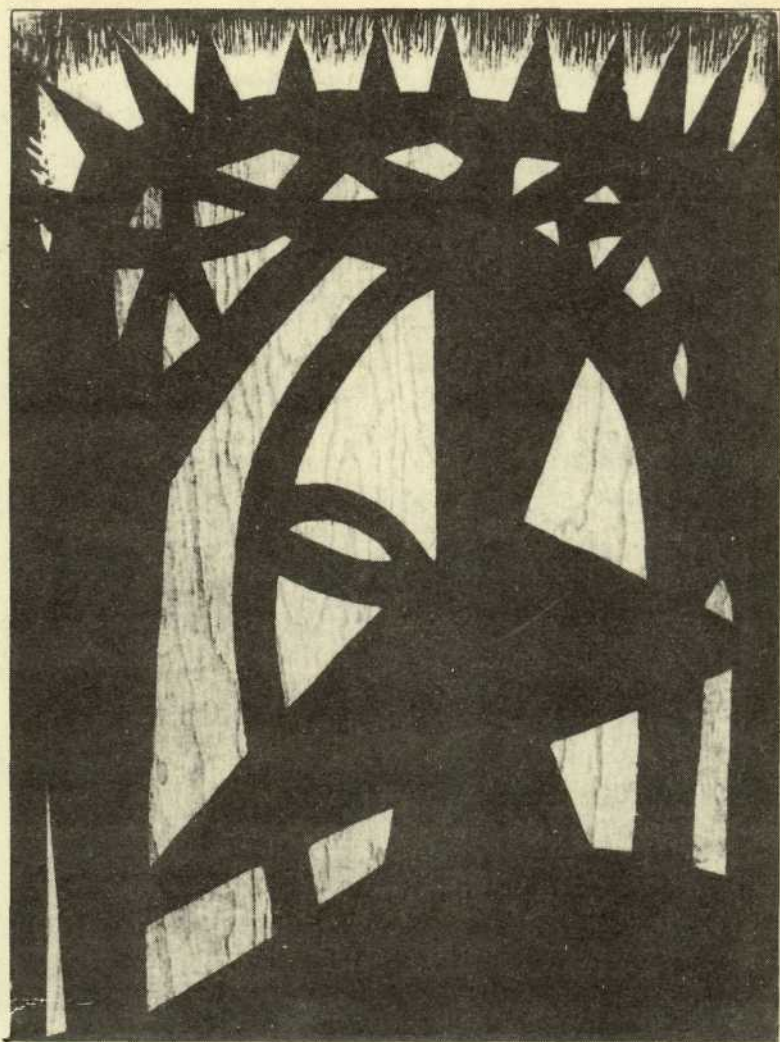
selle lõpus — õpetused puhtinimlikust «jumalariigist», õndsuseajast. Niikaua kui õpetused olid kabinetiteooriad, nad mõjutasid inimkonda vähe ja elati vana viisi vanade pahede edasi kestes. Ent 1917 hakati Venemaal ja mujalgi ühte neist — marksistlikku kommunismiõpetust — teoriast teoks tegema. Hakati inimkättega ehitama unistust — õndsuseriiki kõigile. Algul ehk usuti selle saavutamise võimalikkusesse, aga ruttu saabus kriis. Selgus, et tegelik ehitamine on raskem kui ennustasid kalkulatsioonid. Inimlikult kohutavaimaks sai teade: kommunism — õndsuseriik — ei saa kättesaadavaks kõigile õigetele, ta ei olegi üldinimlik, kõik põlvkonnad sinna ei jõua, kõigile ei jätku aega; praegused tulevikuehitajad peavad end üleni ohverdama ebamäärases kauguses paistvate tulev-põlvvede heaks, praegused on paratamatult vaid abinõud, vahendid, neil polegi ajaloos väljavaadet lunastuseks, õndsuseks ega vääriliseks omaeluks. Nõnda algas põlvkondade pessimism ja meelega, kui nad olid kommunismiusklikud. See teadustus oli suur tagasilangus võrreldes Jumalariigi õpetusega kristluses, mis kuulutas võrdseid võimalusi kõigile inimestele, kõigile põlvkondadele ja kõigile rahvastele. Kommunistlik praktika kahanes aga kohe erandite, eesõigustatute, äravalitute võimaluseks. Et hajutada nende põlvkondade meelega, kes ajaloolise materialismi kaalutluste järgi olid määratud hukkuma ajaloo tumedasse auku ilma iialgi õndsasse ilmalõppu — kommunismi — jõudmata, oli vaja leiutada ajas lähemal seisvaid eesmärke, mis paistaksid kõigile kättesaadavana ja mõjuksid elutahet virgutavalt. Seda ülesannet hakkasid täitma geniaalsed stalinlikud viisaastakuplaanid. Kõik riigirahvas haarati nende plaanide püstitamise, täitmise ja aruandmise kampaaniasse sellise intensiivsuse ja põhjalikkusega, et see hool ja mure muudetigi inimese eksistentsi ainsaks sisuks. See aitas ülal hoida nigelat illusiooni, nagu astuks ühiskond viisaastaku plaanide eduka täitmise järel siiski mingisse uude, õndsalikumasse olekusse, peaaegu tollesse töötatud ajas-

tusse, kommunismi. Tegelikult ükski viisaastak õndsust lähemale ei toonud ja nõnda nõrgenes nende illusioneeriv vägi viimaks ikkagi. Õndsas Nikita Hruštšovi valitsemisajaks oli õndsasse aega jõudmise usk sedavõrd langenud, et riigiisa pidi uuesti töötama kõigi inimeste («veel praeguse põlvkonna») jõudmist kommunismi, ning selle töötuse kinnituseks pidi ta isegi ühe konkreetse kalendriaasta kuulutama kommunismiajastu kättejõudmise täriminiks. See tärimin oli 1980. Veel enne Brežnevi valitsemisaja algust oli igaühel enam kui selge, et Nikita Hruštšovi kuulutus ei täitu, järgmisel mehel tuli leiutada uued, veelgi lähematele täriminitele orienteeritud stiimulid. Nii nagu Stalini ajal kuulutati iga viisaastak eriülesandega ajajärguks, kuulutati nüüd juba iga aasta eriülesandeliseks intensiivaastaks, mille taga kumas lootus, et just nimelt pärast selle aasta edukat plaanitaimist ollaksegi pääsenud, ollaksegi õndsate aegade uksepakul. Õndsus ent jäi endiselt saavutamatuks, kaugeks, ükski tee ei viinud selleni. Gorbatšovi valitsusaja alguseks seisis riik enneolematute raskuste ees oma doktriini tolle lunastusliku osa õigustamisel. Reaalselt oli küpsenud olukord — elav ajalugu oli nüüdseks juba piisav tõendus —, kus parim lahendus olnuks riigi lahkumine doktrinäärselt elukorralduselt, loobumine Marxi-Lenini-Stalini rajatud riigidogmast, aga just selleks pöördeks polnud valitsejail veel julgust ega jõudu. Gorbatšov jäi doktriinile truuks, kinnitas, et sotsialistlik olevik ja kommunistlik tulevik on printsipiina loomulikult kõige paremad ja õigemad elukorrad, ehkki nende ehitamine ise on ummikusse jooksnud. Ent ta tegi teravmeelse leiutise ja uuenduse doktriini selles osas, mis puudutab tulevase õndsuseriigi jõudmise täriminit. Seni oli kõrgem võim valitsejate enda suu läbi kõnelnud täriminitest, sakraliseerides sel viisil kogu ürituse. Gorbatšovi teravmeelsus seisnes selles, et ta sekulariseeris, «ilmlikustas», demokratiseeris selle lõpp-põhjuse üle otsustamise. See oli suur, aga ainuke taandumine, mis võim oma võimetuses raat-

sis teha. Gorbatšovi teravmeelsus seisis selles, et ta ütles põhimõtteliselt nõnda: sotsialism on parim, kommunism tuleb kahtlemata omal ajal, nagu dogma on kuulutanud ja kuulutab, kuid mitte meie siin Kremliis, mitte kõrgem võim ei pea seda omast peast ennustama, kuidas ning kunas ta jõuab; see peab ju tulema läbi rahva käte, läbi rahva tarkuse ja rahvas ise õelgugi kõrgemale võimule, millal nad selle neile ajalooliselt määratud ülesandega hakkama saavad, muidu neil enestel läheb kehvasti. Loomulikult polnud rahvamassid, kes siiani olid kuulnud võimu predestineerivaid kuulutusi, selleks ütlemiseks valmis. Paar viimast aastakümnet oli selles proletariaadi riigiks nimetatavas siiski avalikult nihkutud uskumusele, et praeguse ühiskonna ja üldse praeguse inimkonna kõige eesrindlikum ja otsustavam osa on teadlased. Ajal, mil rahvamassid hämmeldunult põrnitsesid riigijuhi pakutud ennustamise võimalust ega osanud teha muud kui avalikustamise sildi all ainult olevat olukorda kriitiliselt kirjeldada, laita ja kasvõi manada, võttiski kuningliku kindapakkumise vastu too ühiskonna progressiivseimaks peetav osa — teadlased. Kõige entusiastlikuma hoo said sisse Eesti vennad ja õed uutmise vaimus. Nende ühispingutusel valmis matemaatilise täpsusega tuletatud ja töödeldud tulevikumudel, õndsuseriik, inimkätega tehtav Jumalariigi analoog algul eestlastele, edaspidi ka kõigile teistele soovijatele rahvastele. Objektiivselt teaduspärase eluskeemi või mudeli seost usulise hingehäälestusega reedab projekti tühipaljas nimemüstika: projekt, mis pidi olema reaalne, realiseeritav, ristiti juba tema alghetkel IMEks. See ongi IME-projekti suurim nõrkus. Ta pole loomult uus asi, vaid vana dogma ja doktriini kõige uuem ja kõige radikaalsemana näiv võsund. On kaasaja kõige usaldusväärsemate vahenditega moderniseeritud usuõpetuse osa tulevases õndsuseriigist. Loomulikult ei saanud Moskva suured paadunud majanduspealikud aru sellest projektist, sest nad pole nii usklikud ning vaatavad seda võibolla tõepoolest ainult majandustervenduse

ettepanekuna, aga IME projekt on olemuselt usumeelne, oleva riigidogma sealpoolsusse ulatuva osa reformikatse. Seega on ta alalhoidlik reformikatse, sest Eesti asjana ei sõandanud ta Eesti ühiskonna muutmist alustada ainuvõimalikust otsast, see tähendab poliitilisest regulatsiooni. Poliitiline regulatsioon püstitab peanõudena kõige humaansema, kõige demokraatlikuma nõude: saada teiste rahvastega võrdseks poliitilises mõttes, võrdseks vabaduse mõttes. Majanduslik projekt sisaldab endas üleskutse ebavõrdsusele: saagem esmalt rikkaks (see tähendab teistest rikkamateks!), alles seejärel räägitakse võrdsusest — poliitilise vabaduse mõttes, kui räägitakse. Võib arvata, et ühe rahva rikkakssaamist toetab maailmas vähem rahvaid kui tema vabakssaamist. Nõnda käsib kõlblustunne. Kõik Jumalariikide ja utoopiate ja tulevaste õndsuseühiskondade kirjeldused on sarnased ühes mõttes: nad annavad mõista, kuidas need on ehitatud ning kuidas seal põhimõtteliselt ollakse. Need on staatilised visioonid. Kirjelduste kõige puudulikum osa on tee, mis peaks sinna viima. Peaaegu mitte keegi ei tea teed. See on suurim saladus. Ja just selle saladuse ümber käivad läbi aegade kõige ägedamad taplused. Neid, kes julgevad öelda, et nemad teavad teed, peetakse pühitsetuks ning nende jälgedes asutakse minema. Enamasti selgub, et see tee pole siiski see, teejuht polnud pühitsetud, ei tundnud teed, viis eksitusse. Ka pärast ilusa IME-projekti valmisaamist on tõusnud küsimus teest, mis viiks sinna, küsimus, kas seda teed on üldse olemas. Ja nagu ikka, hakkavad tee tundmist nüüd kuulutama üksikud, nõudma üldsuselt ainult nende üksikute usaldamist, kõigi teiste kuulutamist ketseriteks. Sest tee ongi tõde, ja tõde on tee. Ja tõe monopoliseerimine on olnud selle doktrinäärse riigikorra üks jõledamatest tegudest Inimese vastu.

10. juulil 1989

Ecce homo, värviline puulõige, Tartu Kunstimuuseumi kogust.

LÜULET

Laur Tamm

* * *

KAUGED MÖTTED ON TULLEVAHTIJAL,
ära teda tülitä,
ise oma murepõld hari
ja pihku sülitä.

Minus kõevad kõigi
tullevahtijate igatsused,
minuga te kaasa ei tule,
minuga te õndsaks ei saa, —
igal on oma PAOMAA.

* * *

VIIMAST LEHEKULDA
puistavad ellujäänd puud,
mulla all oigavad
tapetute luud.

Ule verise raja
näljaste killavoor, —
leiba, tükikest leiba
anub vana ja noor.

Müttasin metsades,
sumpasin sois, —
olen minagi kodutu
kotipoiss.

1946

* * *

VILETSAT VILJA

jahvavad veskid,
sõnapahnast

pruulime meskit.

Mekime seda ja
vahime itta, —

sealt pole loota
mitte kui sitta.

Mõni veel loodab.

Oma asi.

Rongist vaid pudeneb
venelasi.

* * *

MEID KALLATI HIIGLAMA KATLASSE

ja põimiti vendluse puntrasse
ja segati sõpruse kulbiga
ja söödeti sõnade sulbiga.

Käis lõpuks ilmatu kõmakas,
sündis maailma uut sorti turakas,
aurahad rinnas, venekeel suus,
seesinane homo sovieticus.

* * *

ISTUN OMA METSAONNIS,

vabamehe mõtted peas.

Ei ma ole ülejoosik,
sõjakargur vanas eas.

Olen see, kes ikka olnud,
lapsemeelne päkapikk.
Kaugelt kohiseb mu üle
sõnaohter olevik.

Luulet

* * *

OH, HÄRJAPÖLVLASTE JUMAL,
mu südant sa nõnda sea,
et mõistaksin ära, mis rumal,
et tunneksin ära, mis hea.

Sõna soojendab. Sõna pureb.
Ja reetureid vihkab maa.
Mul on süda, mis lauluta sureb,
mis armuta elada ei saa.

* * *

PÖLETAN PIRDU KAHEST OTSAST,
mõlemasse jääb tuhk.
Vastik on olla koerapüüdja,
jõle on olla nuhk.

Meenub, et sindki ristteel nägin,
kainimärk otsa ees.
Sõprus ja vendlus kui rosinad
hapuksläind supi sees.

* * *

ANNA JÕUDU VASTU PANNA,
lase laulu lõpetada,
mul ei ole eluplaanis
teisi targaks õpetada.

Trallan elus röömsalt ringi
nagu koduõues,
Püha-Jüri kutsikad
urravad mul põues.

* * *

ÜKS TÜDRUK LÄKS MÖÖDA TÄNAVAT,

mu kodune tänav oli see.

Ma tihti seisin sääl väraval,

siit mööda viis ta tee.

Mu koerake haugatas ärevalt,

oli temagi kedagi näinud.

Üks päkapikk oli vist olnud siin

ja jälle ära läinud.

See oli vist üldse üks muinasjutt,

mis kunagi täide ei läinud.

On tühjal tänaval tuulenutt

ja tüdruk on ära läinud.

* * *

KÕIK EI LÄHE KUI LEPASE REEGA,

kõik ei kujune alati helgeks.

Halvas peres saab vandumise

koerakutsikki selgeks.

* * *

LINNUD LAULSID LADUSASTI,

tuul lõi nurru vagusasti,

kuuke pilvenukile

oli ronind kukile

ja nad sõitsid kahekesi

mööda merd ja lahekesi.

Kui saaks asi nõnda seatuks,

et nad kõrtsi kohal peatuks,

roniks pilvenukile

ise ka veel kukile

ja siis sõidaks kolmekesi

ringi mööda kõrtsikesi.

Luulet

* * *

SÜDA KUI PÕUANE PÖLD,
murede songermaa, —
ega ma ilma õlleta
õieti elada saa.

Pale kui pisarapõld,
kortsude künnimaa, —
sinu pärast end itkutan,
väikene sünnimaa.

* * *

KÄIN OTSEKUI TÕSINE POISIKE
lõo järele mööda kesa
ja hoiukarpi peidetud
mul tiksulinna pesa.

Ja metsapuude vahel
mind saadavad sosinad.
Kui need on haldjapiigad,
siis endale kosin nad.

* * *

MIND HOIAVAD HELLALT
kui taevased väed
su kudrused sõnad,
su kussused käed.

Su naerune kodu,
su kaisune õõ, —
kui tulevad mured,
need jalust ei lõõ.

Me arm särab vastu
tee õhkavas tuhas
ja õnn selle kohal
on mürgiselt puhas.

Kui sügisest teatab
kurb kurgede kruuks,
su käte hellus
õös käsipuuks

sel viimasel rajal
sel ärateel sinna,
meil kõigil kuhu
kord tuleb minna.

* * *

MIS SÖNUMI KÄGU KÜLL KUKUTAS
sinna koplimäe kaasikusse?
Me oleme armu-usklikud,
me usume armastusse.

Illustratsioon J. Oksa novellile «Ohvrid».

Intellektuaalne daam, serigraafia, Tartu Kunstimuuseumi kogust.

KANGELANE JA ÜHISKOND

Paavo Kivine

Üksikut ja hulka, kangelast ja ühiskonda siduv kõis ulatub Homerosesest mööda, aegade hämarikku.

Üksik astub karja ette, et seda kaitsta, heeros võitlemas hulga eest. Kes astub ette, see esindab. Etteaste määrab ära kõik üksiku-hulga suhted.

Selline ettemääratus seisab iidsetel põhjal. Needsamad isiklikud eeldused, mis tingisid ürgkarja juhiks saamise, et paremini tagada karja igapäevane eksistents, muutusid jalamaid kohustavateks ekstreemsetes oludes, kui tuli tagada eksistents üldse — kokkupõrgetes võõrastega, võitluses. Juht pidi kõigepealt alati olema valmis esindama hulka, personifitseerima seda. Kui malepartiid alustas Keres, istus malelaua taha kogu eesti rahvas. Mõiste *kangelane* tähendabki — olla kangelane kellegi jaoks. Kangelane on inimesest lähtuv mõiste. Ta ei ole kõikvõimas, ta tegutseb võimalikkuse piirides, olgu need kui laiad tahes.

Teiseks pidi juht-kangelane olema kõhklematult valmis ohverdama hulgale, see oli püsijäämise teine eeldus. Juht pidi mängu panema kõik, tema risk oli absoluutne, tema valik kas võit või surm. Kuid viimaselgi juhul osa karjast säilis niikuinii, tõenäoliselt piirdus kokkupõrge sageli juhtide omavahelise jõukatsumisega, milline võimalus realiseerus veel keskajalgi. See oli mõistlik liigi säilimise seisukohalt. Heeros, voolaku

Katkend pikemast esseest «Patroklose memoriaal».

tas või tilgake jumalikku verd, on alati haavatav ja surelik. Pensionil olev kangelane olekski mõeldamatu. Kangelane on kas teotsemas — või surnud. Teistsugust kangelast ühiskond ei vaja, pole tema jaoks olemaski. Kas ei räägi sellest iga eilne tippSPORTlane?

Muidugi oli juht-kangelase ohvril või lunastusel (mis nime annab teole hiljem kristlus) ka plusspoolega, antipoodne ja õigupoolest ainus igatsetud lahendvõimalus — kangelastegu, võit. Mis muutis karja seisukohast palju, kuid juhi jaoks kõik. Just seesama juhi polaarne kaksikvõimalus — saada ohvriks või kangelaseks — ning karja huvi tema saatuse vastu läbib inimajaloo kõiki etappe, varieerudes vormides, kuid säilitades sisu meie päevini välja, põhjusel, et algselt oli see sootsumi põhiküsimus — olla või mitte olla. Põhjus, miks tema väljendusvormid on meile igavesti külgetõmbavad ja olulised.

Ja lõpuks on meie käsitlemise seisukohalt oluline, et ohvri-kangelase printsiip on aluseks ka mängulisele elule — spordile. Huizinga rõhutab, et kõigis germaani keeltes on *mängima*-sõna kasutatud järjekindlalt ka relvavõitlusega seoses (mitte ainult neis — ka «Kalevipojas» aina *mängitatakse mõõka*), ja resümeerib: «Mäng on võitlus, võitlus on mäng.» Mänguski astub aastatuhandeid oma kangelane võõra kangelase vastu — ja alati teeb meie kollektiivne alateadvus hiigelhüppe mõõdanikku, lihtne spordivõistlus sulatab meis ürgsed aluslademed, silme ees rulluv kes-keda saab tahtmatult saatusraske alltooni, mingil hetkel on võistluse resultaat meile (ühele vähem, teisele rohkem, kuid siiski!) elutähtis ja muud kvaliteedid teisesemad. Jah, mingil hetkel võimaldab spordivõistlus ajamasinana vaadata aegade algusesse, jälgida end arenemas ajaloolise aja embrüos — võitlejana.

Ei ole kahtlust: tänane spordikangelane on oks sugu puult, mille juurteks on ürgkarja juhid, see hiigel tamm on üks ja seesama aines. Milline see aines on?

Kui algselt oli küsimuses püsimajäämine (olgu hiljem ettekujutuslik), ei saanud juht-kangelaselt üle-määrast tahta. Eeskätt pidi ta olema tõhus. Tõhus vastast võitma, enamasti — tapma. See oli peamine, mis vaja — olla teravdatult tõhus. Kõigi rahvaste folkloor ütlebki: vajalikus ongi kangelane tõhus, muus võib ta olla ülekohtune, julm, rumal, egoistlik, meeletu, mis kõik veel. Ta ei peaks selline olema, sellest laulavad laulikud sadades keeltes, aga ta on. Ta käitumine on vähekontrollitud, seda juhib kirk — ja eks ole kirk igasuguse korra vastand (ja mis on kord? korral püsib ühiselu) —, ta on «vähekodustatud», on ülimalt personaalne ning nimelt selles personaalsuses tõhus, nii et kogu küsimus on tema tõhususe suunamises, kavalas allutamises ühishuvidele — ojaa, eks ole see igavene teema enamiku spordisuuruste puhul: kuidas kontrollida vulkaani purskamist?

Homerost laseb Apollonil iseloomustada Achilleust, tumedat kangelast:

*Ep ole õiglust ta rinnus ja ep ole mõistlikku meelki
peas tal. Metsik ta on nagu lõukoer möllav, kes, aetud
hirmsast, määratud jõust ning meelest kartmatust, ründab
maal surelikkude karju, et saada sest endale toidust.
Nii on Achilleus nüüd halemeele ja kõik häbi kaotand...**

Kõik on nii — ent temast tõhusamat kangelast me eeposest ei leia.

Achilleus on äärmuseni puhas kangelasetüüp. Ta saatus on ette kirjutatud. Kahest pakutud võimalusest — surra vanana voodis või noorelt, pärjatud võimalikest suurima au ja kuulsusega — ei tule esimene isegi mitte vaagimisele. Ürgse malli järgi ohverdub ta hulgale, küll mitte selle püsimajäämise nimel, vaid pelgalt eduka röövretke nimel — nõndapalju on motiiv nihkunud —, ent rituaalina on akt veatu. Täius saabub ta surmaga.

Achilleus oli äärmuseni tõhus, äärmuseni hoolimatu. Teda ajendas ainult isiklik au ja sõprus Patroklolega.

* August Annisti tõlkes.

Ja ometi oli ta objektiivselt jumalatest määratud võistlik võitlusvahend. Küll ülimalt individuaalne, kuid ometi vahend. Tema roll oli ühiskonna poolt ette antud.

Ja nüüd tunneme ära vastuolu, mis ilmselt oli mõeldamatu ürgkarja ja tema juhi vahel, kus ühene tegutsemine oli ette määratud, vastuolu, mis läbi ajaloo esile kerkib seda suuremal määral, mida vähem on ohustatud kangelasest esindatud sootsiumi eksistents. See on kangelast ja sootsiumi ühendava-siduva *kõie pikkuse* küsimus.

Achilleus, vaba mees, tänu oma isikuomadustele erakordselt vaba mees, olles sõttatulekugi lõpuks vabalt valinud, perutab vähimagi sunni vastu, protesteerib, deklareerib, kaitseb oma vabadust viimse tollini — sest tunneb kõit ja ihkab sellest priiks. Tahab olla ainult kutsutud, kuid mitte kohustatud. Hoida kangelasteod eraasjana. Säilitada lahus isiklik au ja ühine kasu. Mitte olla vahend, vaid eesmärk. Täpselt nii, nagu ütles Jaan Talts.

See seotud-olek, kõie pikkuse, vabaduse ulatuse küsimus ongi lõppude lõpuks kangelase ja ühiskonna suhete kõige pingestatum küsimus.

Kangelane ihkab olla iseväärtus, *eesmärk*. Ühiskond tahab teda võtta kui *vahendit*.

Achilleus tõrkugu palju tahab, lõpuks peab ta minema taplusse.

Mida ootab ühiskond meetripikkuselt mehelt? Kulda helveskaalu tõstmises. Mida ootab ühiskond enam kui kahemeetriselt naiselt? Kulda korvpallis. Sportlane ise võib tahta olla veel kes teab mis, ta saatus on määratud ära tema eelduste läbi, mis garanteerivad tõhususe. Sõjakangelane olgu tõhus tapmises. Spordikangelane olgu tõhus tapmise markeerimises. Sest sport ei ole kunagi olnud ega ole muud kui markeeritud võitlus.

«— — — Kuid ka minu vastane ei haiguta ega hoia käsi taskus, vaid uurib samasuguse õigusega mind, ühtlasi mind täiesti vabalt talitamast takistades. On mul siiski õnneks läinud vastase nõrka kohta üles leida, siis

pean kõik oma kallaletungimised, paraadid, kontra-atakid (vastulöögid) jne selle ainsa hella koha peale juhtima ja seda nimelt mitte otsekoheste tormijooksude näol, — sest lollus oleks minu poolt vastasele oma kaartisid näidata ja talle ilmsiks saada lasta, et teda ära tundnud olen; ei, minu vastane peab alati pimedusse jääma ja arvama, et mina tema kohta valeotsusele olen jõudnud — vaid jällegi mitmesuguste luuramismanöövrite ja kavalaate kombinatsioonide näol — — —» Ta-ta-taa — kas pajatab siin mõni erukindral pioneeridele oma noorusvägitegudest? Ei, siin räägib Georg Lurich, kuidas ta vastase kavatseb selili panna. Kuigi — kes ajab nad segi, ei eksi ju palju.

Kui meil õnnestuks mööda lipsata küsimusest, miks ainult vanade kreeklaste juures võitlusmängud, mida on harrastanud ju kõik rahvad, nii suurejooneliselt spordiks autonomiseerusid, pääseksime otse neid silmitsema, näppima, võrdlema praegusaegsetega, mis on märksa lihtsam tegevus. Igatahes juba Homerosel hoiavad kreeklased nii endastmõistetavalt spordivõistlusel käes oda ja vibunooli, tapmisriistu kui tapmiseta au hankimise atribuute, ta laseb neil maadelda ja rusikvõidelda, ketast heita, joosta au ja auhinna peale nii ordinaarsel viisil, et tahtmatult järeldub: sport pidi kuuluma kreeka elulaadi kaua enne esimesi meile teada olevaid Olümpia mängu. Tapmise markeerimise kanoniseerimine peab ulatuma aega, kuhu meie silm ei ulatu vaatama.

Samas tuleb tunnistada: ega me Homerosel ühevõistluse-reportaazi põhjal ülemäära targaks ka ei saa. Targaks milles? Eeskätt «publiku» hinnanguis ja järeldustes, heeorse—sootsiumi suhetes. Muidugi, need on ainult matusemängud ühe leeri meeste vahel, seega nn pärjamängudest erinevad, neis puudub lõpunimineku kategoorilisus: kui asi muutub eluohtlikuks, katkestatakse võistlus; siin-seal tehakse mööndusi, kõige üle lehvib muige pastelne linik. Küll ilmneb võistlusprotsessis piisavalt kirglikkust, võidetavat au rõhutavad kopsakad auhinnad.

Nojah, aga niisama suureline oleks Kalevipoja kiviheitmisevõistluse põhjal teha lähemaid järeldusi eestlaste kunagise atleetikaharrastuse kohta. Või — midagi lisandub siiski veel: maadlus Sarvikuga, vägikaikavedu Vetevaimuga, jõujoogi (dopingu) pruukimine, mis kinnitab, et vaenlase vastu on iga vahend hea. Kõik see ütleb, et atleetikaharrastus on olnud oluline, kui ta laulus on säilinud, aga — niisugused lood on säilinud iga rahva suus ja ei palju enam. Enamat leiame siiski kreeklastel, näiteks kasvõi «Odüsseias» esitatud võistlusmängud faiaakide juures, ilmselgelt matusemängudest erinevad spordivõistlused.

«Iliases» on matusemängulised needsamad sõjamehed. Aga just see tõsiasi võimaldab Homerosel võrdluse sõjavälja suunas, ja siis on toimuv kontrastpilt igapäevasele tapmisetööle. Ligemale kolm tuhat aastat hiljem maalib üks teine habemik hiiglane oma neljakõitelise pannoo lahingutest-surmadest samuti *au* ja *kuulsuse* nimel ning mõlema meistri iga rea taga on nähtamatu rida, mis hüüab: halastust! halastust! — Halastust? Trooja müüride all peetakse pesuehtsat rõõvsõda, *au* on paljalt kattevari, surrakse ja surmatakse varanduse nimel, mil-line tõdemus kumab läbi kõikide sõjavälja-kangelastegude kirjelduste.

Ja Homeros kasutab geniaalselt veel üht võrdlusvõimalust. Tal on käepärast Olümpos, inimlikest kirgedest haaratud jumalate seltskond. Ja ennäe! Seal, kus inimestest kangelased ei leia — kogu tapluse jooksul ainsamalgi korral! — põhjust vastasele halastamiseks, seal halastavad taevased korduvalt. Nagu laulik nautis kaarikuvõidusõidu juhtimist, nõndasamuti juhüb ülemkohunik Zeus suurt sõjamängu. Tõsi, heitlus Trooja pärast on ette läbi mängitud, tema tagumine saatus ära otsustatud, kuid sõja käik pakub ometi nii palju episoodilisi nüansse, võimalusi, lohutusi, mööndusi — vastukaaluks inimeste pimedale, ühesuunalisele tormamisele edu või huku poole. Olgu ka surmast võimatu säästa inimesi, kes

Kangelane ja ühiskond

surmaks on sündinud, ometi tahab ülemkohtunik võimaldada neile ajutist šanssi — ja nõnda

*saatuseseadja Zeus kuldkaalud võttis ja neile
kaks pani hukatusliisku ta, Oietekandjat...*

Viiv võrdsust, erapooletut eelistamatust, vähemalt nüüd ei kalluta kaalukaussi kirk, kuld, võim või soosing, puhastatud hetk, mil kõik on veel võimalik — ja siis langeb jumalik liisk, niisamuti nagu langeb võiduliisk spordiväljal, muutes teadmatuse silmanähtavaks ja vaidlustamatuks.

Omamata mingeid illusioone inimeste suhtes sõjaväljal, kus lakkamatu au-taotlus saab samaaegselt ja vältimatult määratud varahimu läbi, olles muidugi võitja poole kroonik Henrik ja esitades vallutajate motiive, kirjeldades anatoomilistes üksikasjades nende tapmis-vägitegusid, korrates isegi koomilisevõitu järjekindlusega kanoonilist lauset *ja riisusid siis tema rakmed*, — no nii, kas ei võiks me nüüd pika lause lõpetuseks siiski oletada, et täites seda batalistlikku tellimustööd, ei ole paljukorratud sõjavälja-au ometi mitte see, millele kuulub lauliku eelistus? Kas ei või me suure tõenäosusega uskuda, et kuna sõjatandril puudub selleks vähimigi võimalus, saab ta oma eelistuse esitada ainult mängu-elus? Et ta teebki seda kahel viisil ja mõlemaga oleme juba tuttavad. Üks neist on teatavasti taevaste *mäng* surelikega Olümposel ja teine — surelike omavaheline mäng peietel, Patroklose memoriaal. Mõlema märksõna ja Homerosse tegelik eelistus on HALASTUS. Olümposel on see jumalik halastus ja seda jagab enamasti Zeus, matusemängudel on see tavaline inimlik halastus.

Meenutagem. Rusikvõitluse eel ähvardab Epeios koledamaltki kui Cassius Clay, ent kui vastane oimetuks löödud, siis

*... kukkujast kinni jo haaras
tubli Epeios, et hoida...*

Piigivõitlus Aiase ja Diomedese vahel katkestatakse veel enne esimest verd. Ja muidugi ka see, kui tapamasin

Achilleus, küll olümposlikul nõudel, ei, pigem homeroslikul eelistusel paindub, ainsaks korraks pehmub, et nutta koos tapetud peavastase isaga. Kas on juhus, et sellega lugulaul päädib?

Summa summarum. Meid huvitavas kangelase-küsimuses lubab too kauge kaja heeros Achilleuse (või pigem laulik Homeros) ajast paarilauseelist tõdemust.

Kangelaslikkus sisaldagu halastust.

Halastus on üle au.

*

Et edasi minna, peame ikkagi selgust saama ühes: kas ühiskond — jah, vaatame esialgu kõigele ainult ühiskonna silmadega — on harjunud käsitama sportlast kui tema sportliku tegevuse eesmärki või kui vahendit? Ja ärgem öelgem nii... kui ka, sest meid huvitab eeskätt.

Täiesti ilmselt ei saa me anda ühtemoodi vastust sportiva lapse ja spordikangelase kohta. Kuni on tegu Serjoža ja Williega, deklareerivad nende ühiskonnad, üks vähem, teine rohkem, et nad jooksevad ja kargavad oma lõbuks ja kasuks, arendavad end iseenda tarbeks. Ühel päeval on lastest saanud Sergei Bubka ja Willie Banks — spordikangelased, ja ükski nende hüpe ei kuulu enam ainult, ühe puhul neist isegi mitte eeskätt iseendale.

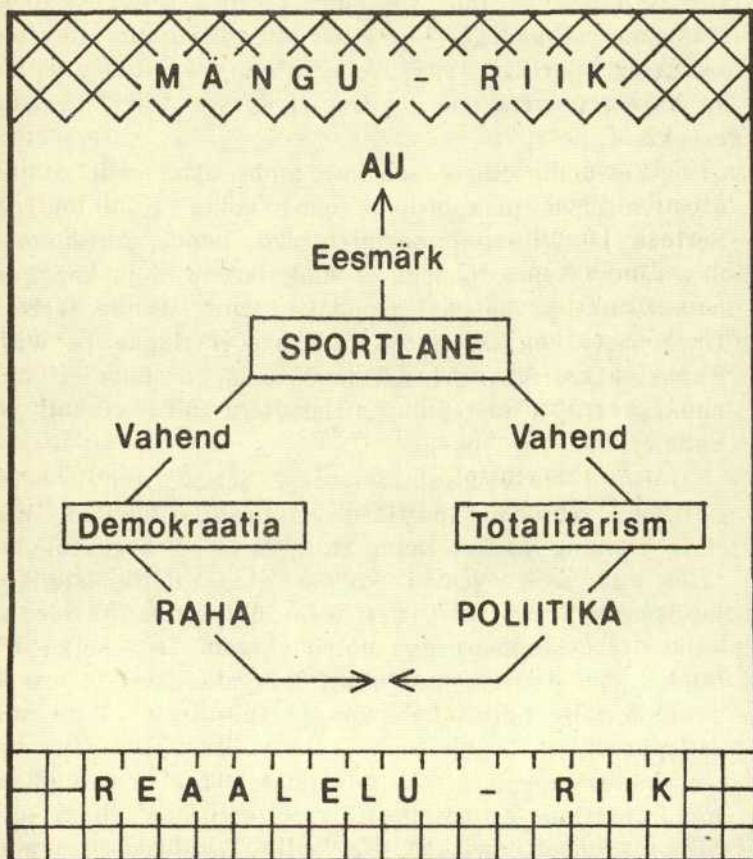
Mingil hetkel saab Serjožast Sergei, mingil hetkel ühiskond omastab sportlase eesmärgi, laiendab seda ning viimane märkab ootamatult, et ta ei roogi Augeiase talle ega tapa Nemea lõvisid üldse mitte isiklikuks kuulsuseks, vaid märksa rohkem ühiskonna huvides, et vaikse järeleandmatusega hoiab viimane teda sellel üllatavalt kohustavaks muutunud kangelase-teel. Ühiskond avaldab talle küll tähelepanu ja tunnustust, kuid mitte sellepärast, et ta on Sergei B., vaid sellepärast, et ta on, püüdes seejuures kõigiti jätta muljet vastupidisest, mida sportlane esimesena nii meelsasti ka usub, et selles hiljem viimsena pettuda. Ka Willie B. ühiskond avaldab

talle tähelepanu ja tunnustust, küll teistsugusel põhjusel ja teistmoodi, kuid ometi teda seeläbi ohjates.

Millega siis hoiavad nende ühiskonnad Sergeid ja Williet kangelase-teel?

Ikka sellesama tuttava kõiega — ja selle kõie nimi on kas *raha* või *poliitika*.

Nali on selles, et kumbagi neist kõitest ei taheta nimepidi nimetada, ühiskonnal on vastumeelne neid nimetusi aktsepteerida. Seetõttu on hädavajalik kasutada eufemismi, mis toimiks. Ja see on *au*. See toimib (katab, varjab, kaunistab), seda enam et ta on tegelik ees-

märk, mis ei seo sportlast totalitaarse riigiga nagu poliitika ega demokraatliku riigiga nagu raha, vaid mis juhib teda nendest kõrgemal asetsevasse mängu-riiki.

Et mitte jätta nõutuks neid, kes usuvad vähem sõna ja enam skeemi — siin see on.

Näeme, et nii demokraatliku kui totalitaarse riigiga on sportlane seotud kui *vahend*, esimesel juhul raha, teisel poliitika tegemise vahend; nende mõlemaga on piiratud see reaalelu, mille sees ta tegutseb, nad mõlemad juhivad ta spetsiifilist mängija-funktsiooni, raha või poliitika lisandudes aheneb tema tegevuse spetsiifilisus üha, kuni muutub ühel hetkel olematuks, oma olemuslikud tunnused kaotanud spordist saab puhas äri või puhas poliitika. Nagu seda ongi ajaloo mitu korda juhtunud.

Samaaegselt ihkab mängiv indiviid, sportlane, kõigest väest kammitsetusest priiks, püüdleb *eesmärgina* piirideta mängu-riigi poole, tunneb loomusunnilist tungi väljendada oma sportliku tegevuse läbi üldinimlikke väärtusi. Huizinga märgib sama: mänguseltskond asetab end muust maailmast kõrgemale. Selles Laokooni-heitluses sõltub tema õnnestumine siiski eeskätt sellest, milises jõus ta kägistajad on, sõltub ühiskonna seisundist, mil määral on see valmis *mänguks mängu pärast* ja mil määral haaratud *mängust millegi pärast*. Täiesti valmis esimeseks ei ole ühiskond kunagi, ja nii järeldub, et indiviidi vabanemispüüd on igavene, vabanemine ent ajutine või illusoorne; mängu-riik ei ole siitilmast. Tipp-sportlasele.

Ja nüüd kiusaka küsimuse juurde: miks demokraatia ja totalitarism, vastandlikud suhtumises indiviidi, jõuavad mängiva inimese puhul ometi välja põhimõtteliselt samasse kohta, s. t demokraatias saab spordikangelasest lõpuks *kaup* ja totalitarismis *relv*? Lihtne vastus kõlaks: mis on eeldusena võimalik, ei pea teostuma, mis on resultaadina kasulik, teostub alati.

Jah, demokraatia annab sportlasele võimaluse katkestada vahendi-kõis ja põgeneda välja piirideta mängu-

riiki; totalitarismis on võimalik põgenemine ainult enda sisse, suletud mängu-riiki. Idees tunnistab demokraatia indiviidi sõltumatust ja vabadust mängida. Praktikas ei saa ta jätta kasutamata selle mängu kvantiteete ja kvaliteete, eeskätt globaalsust ja ainulaadsust, totaalset külgetõmbavust. Kumbki ühiskond ei saa jätta oma kasuks pruukimata, ei või lasta tulutult raisku minna mängu kompamatut, nähtamatut, kuuldamatut, maitseta, lõhnata, värvita atribuuti nimega AU. Nimelt au on see, mille poole sportlane oma lõa otsas sirutub püüdluses mängu-riigi poole ning mis seesuguses substantsituses täiesti rahuldab teda kui teotsejat ja osa pealtvaatajaid kui hindajaid. Aga mitte ühiskonda tervikuna. Demokraatia peab tegema aust reaalse raha ja totalitarism — reaalse poliitika. Need on lõppeesmärgid, nendest tuleneb suhtumine sportlasesse. Aga muidugi, et au-rõöv ei tunduks liialt räige ja avalik, selleks on töös propagandaorganid, kelle ülesandeks on rõhutada näivat eesmärki, sportlase isikulist püüdu, ja varjata ühiskonna utilitaarset lõppeesmärki.

Üks täpsustus. Autor uuris veel oma joonist, miski ei lasknud näputööst täit rahuldust tunda. Lõpuks ta taipas, et asi on köites. Ta jõudis veendumusele, et sportlast demokraatiaga siduv köis peab olema pikem, lõdvem ja võimaldama kõrvalehüppeid; totalitarismiga aga ei seo teda mitte köis, vaid lühike raudahel, mis kinnitub ümber kaela. Iga kõrvalehüppekatse lõpeks teadagi millega.

«AINULT»

Leo Anvelt

«Väljaspool katoliku kirikut pole õndsakssaamist.» Vähe on vist neid, keda kohutab selline lause meie maal. Ja ometi on seda uskunud sajad miljonid ja läbi sajan-dite on tema nimel inimesi saadetud tuliriidale. «Ainult aarialased on inimesed» — selline liialdus ajab juba üsna naerma. Veel meie sajandi algul uskusid daamid, et maitsekalt riietub ainult see naine, kes oma keha vangis-tab ahtasse korsetti. Ka selline «ainult» on meie päevade inimesele naeruväärne. Palju muidki «ainulteid» on vari-senud ajaloo tolmu. Me naerame nende üle ega märkagi, kuis me ise ja me ümbrus praegugi liiga palju tarvitab sama sõna.

Uhel kunstinäitusel kuulsin üht naisabiturienti teisele ütlevat: «Minu meelest maksab ainult nii joonistada, nagu jaapanlased ja hiinlased teevad.» Võib-olla oli ta hiljuti lugenud mõnda piltidega saksa monograafiat, võib-olla isegi mitut Kaug-Ida kunstist. Kui ma natukese aja pärast nende lähedusse juhtusin, sõnas sama tüdruk veendunud ja asjatundja häälega: «Ma ei salli nii suuri pilte, ainult väikesed pildid on ilusad.» Alandlikult ja pisut kurvalt nõustus temaga kaaslane. Vististi oli tal raske piirata meeldivate piltide ala nii kitsaks, kuid sõb-ratari julge ja veendunud toon ei lubanud vasturääki-mist. Aga kui nad ära läksid, mõtlesin ma: võib-olla

Kevadik, nr 5, 1936, lk 75—76. Teksti on keeleliselt veidi kaasajastatud.

tuleb homme samasse saali mõni tormitsev poiss ja kirub «nigelaid formaate». Kord kuulsin ühe õpilaste kirjan-
dusringi lõvisid purelevat ägedalt küsimuse ümber, kas
on ilus «ainult» riimidega luuletus või riimideta. «Riimid
on labased, mõtted vägistatakse selleks ümber, et lause-
lõpud ühtmoodi kõliseksid,» ütles üks pool, «mulle meel-
divad ainult riimideta luuletused.» Ja oma värske veen-
dumuse vaimustuses ta ei märkagi, et riim meistri käes
on üks asendamatuist eneseväljendusvahendist. «Ah,
luuletused proosas, milline vormisaamatus ja kujunda-
misvõimetus!» ütleb teine ega taha mõista nii silmanäh-
tavat tõde, et riimimatuselgi võib olla oma ülesanne
väljendusvahendina ning et sisuline kord võib korvata
raudse vormi puudumist.

Nii kergesti kaldume «teadma» seda, mis igal juhul
hää oleks, selle asemel et mõista, kuis ilu ja hääduse
nõuded vajavad ühel kohal nii ja teisel kohal teisiti
toimimist. Me kõik naeraksime välja sellise teejuhi, kes
igal juhul käsiks teeküsijat pöörata paremat kätt või
ikka ainult vasakut, asutagu eesmärgist kuspool tahes.
Kui tihti ei piisa meile mingist huvialast, mida me armas-
tame, me püüame seda tähtsustada nõnda, et põlastame
teistsuguste huvide omajaid. Tuletagem näiteks meelde,
kui väsimatu armukadeduse ja kibeda teravmeelsusega
on paljud meie kirjanikud materdanud sporti, mitte ainult
spordi liialdusi. Aga kindlasti on ka paljud sportlased
järelemõtlematult irvitanud raamatuinimeste üle.

Paljudele meist on väga tähtis mingi isikliku eelise
«ainult». Ainult mina meist kolmest suutsin seda, ainult
mina kogu klassist julgesin, ainult mina sain kiita jne.
Teha mingi tubli tegu, see õigustab olema õnnelik ja
endaga rahul. Aga sageli kõneldakse sellest nii, et tun-
dub, nagu armastaks rääkija vähem oma saavutust kui
üleolekut teistest, nagu poleks sellest küllalt, et töö tegi-
jat kiidab, nagu kiidaks tegijat pigemini teiste tegijate
saamatus. Nii muutub tööarmastus vahendiks auahnusele,
rõõm loomingust saab asotsiaalse kallaku, see sihitakse

kaasinimeste vastu. Ja ometi suudaksid paljud allajääjad samaväärset võitjaga, kui neil leiduks julgustajaid ja õhutajaid, kui tingimused, milles nad on või olid, oleksid soodsamad nende arengule.

On ka oma isikliku alaväärsuse ebausklik «ainult». Ainult andekad suudavad midagi, aga minul pole annet — kui paljud noored takerduvad sellistesse kaastundmust-püüdvaiste mõtisklustesse, selle asemel, et töötada. Oleks Demosthenes või Desmoulins uskunud, et kogegeja jääb ikka ainult kogegejaks, siis oleks jäänud pidamata mõnigi vaimustav kõne vanas Ateenas või Suure revolutsiooni aegses Pariisis. Oleks Beethoven elanud ainult nukrustamistes oma halva kuulmise üle, milliseist helitöist oleks maailm ilma! Oleks Stanley uskunud, et ainult seaduslikust abielust sündinud lastest kasvavad tublid inimesed, kust oleks ta võtnud jõudu kangelaslikeks uurimisreisideks Aafrika tundmatusse südamesse!

Mõned õunasordid valmivad hiljemini kui teised, on nad seepärast vähem maitsvad? Ja alal hoiduvad nad enamasti kauemini ja paremini. Kuid mõnigi inimene kohkub tööle araks, kui taipab enda arengutempo aeglasema olevat mõne kaasinimese omast. Tema otsustuses peitub kindlasti mingi ülearune «ainult».

Kes meist ei tunneks soolise või rahvusliku uhkuse «ainult meiet»? Ainult mehed võivad luua väärtusi teadustes ja kunstis, ütleb mõnigi ja unustab, kuis naised on eemale hoitud ja hirmutatud neilt aladelt ja vajalikult treeningult neis. Mõni ajaloost huvitatud õpilane teab kindlasti väita, et Läänemeremail asuvaist rahvaist on ainult soome-ugri tõud olemuslikult julged ja vahvad, igatahes aga mitte lätlased, nagu näitab Baltimaa vallutamislugu sakslaste poolt. Ja me ei mõtlegi sellele, kuis lätlaste asukoht oli sõjalises mõttes palju halvem meie omast, kuis nende maa oli eriti lahti igasuguste naabrite korduvatele pääletungidele. Võib-olla oleksid meiegi esivanemad nende kohal elades osutunud «olemuslikult» argadeks.

On vist loendamatu mitmesuguste kummaliste «ainultite» arv. Mõni ütleb, et talle on tähtis ainult ta ise, teisele on tähtis ainult inimkond, kolmandale oma rahvas. Ja nii räägitakse maailmas, kus tihedad sidemed seovad üksikut kaasinimestega ja üksikrahvast kaasrahvaste olukorraga. Jätkugu neist väljavõtteist «ainultite» kataloogist, mis on kindlasti väga paks raamat, sest inimesed tavatsevad ju nii ütlemata innukalt asetada mitmesuguseid elunähteid üksteisest kõrgemale või alamaale, aga jumalapärast mitte sõbralikult üksteise kõrvale. Kuid paljud neist «ainult»-väärtustest püsivad süveneva vaimu ees sama vähe kui äraõitsenud võilille küljes valminud seemned. Puhugem nende pääle sõbraliku pehme ironiaga.

TÄHELEPANEKUID FÜÜSIKUTE MÕTLEMISVIISIDEST

Henn Soonpää

Lk 9,62: «Aga Jeesus ütles temale: «Ükski, kes paneb oma käe adra külge ja vaatab tagasi, ei kõlba Jumala riigile!»»

See oli minugi vaade. Olukord tihti ei lubanud edasi minna, kuid mõtted ei olnud «taltsad ja kained». Doktooreerumine 24-aastasena oli pyrrhoslik võit. Oodates eksamikomitee otsust, milles mul ei olnud kahtlust, vaatasin esimest korda tagasi. Leidsin, et mu motiiviks ei olnud see üle aegade austatud väljendus *disco ut doctus sum*, õpin, et saada õpetatuks. See arusaamine oli nii vapustav, et olin valmis keelduma kraadist, kui see oleks olnud võimalik. Viis päeva hiljem olin sõjaväes, ja järgneva kahe aasta jooksul võõrduisin oma erialast — keemiast.

Alustasin õpinguid aladel, mis näisid olevat põhilised — füüsika ja matemaatika. Mind üllatas inimliku teguri osatähtsus ka nendel aladel. Professori kvaliteet ja huvi meie eelkäijate vastu oli oluline. Kõige huvitavam õppimine ei tulnud loengusaalist ega raamatust.

Tõuke mõtiskluseks, mille tulemuseks on käesolev ettekanne, andis üks üsna nõme psühholoog. Ta koostas raamatut, mis vist kunagi ei ilmunud. See raamat pidi käsitlema motiive, mis sunnivad teadlasi töötama. Igale

Esitatud teadlaste kokkutulekul ESTO '88 raames Melbourne'is.

Tähelepanekuid füüsikute mõtlemisviisidest

füüsikule, keda ta intervjueris, püüdis ta külge pookida motiivi, nagu tunneks see inimene sisemist sundust ühiskonnale tagasi maksta oma kõrgemat intelligentsi, täites oma ülesannet ja kohust oma generatsiooni vastu. Ükski meist ei teadnud endal kunagi sellist motiivi olevat olnud. Tolle psühholoogi hinge ei mahtunud see, et meie kõikide ühine joon oli uudishimu, väga inimlik tung.

Naersime toda psühholoogi, kuid samal ajal leidsime hingesugulust Sigmund Freudiga: «Mina ei ole teadlane, ei vaatleja ega katsetaja, ka mitte mõtleja. Ma olen iseloomult vallutaja, uudishimu, hoolimatuse ja püsivusega, mis kuuluvad seda sorti inimesele.»

Ka Søren Kierkegaard on avaldanud sama laadi mõtet: «Teadmine on hoiak, kirg, tegelikult lubamatu hoiak. Teaduseiha on kui joomatõbi, sugutung, tapmislust; ta produtseerib tasakaalutu isiksuse. On vale mõelda, et teadlane otsib tõde. Tõde ajab teda taga.»

Olles äratatud arusaamise, et meid sunnib sama Kanti kategooriline imperatiiv (*Ding an Sich*), mida ma vabas tõlkes seletan ära uudishimuna, olen püüdnud võrrelda mõningate füüsikute mõttekäike.

Ma eitan «kuiva» teadust. Harold Höffling: «Lahendused võivad surra, kuid probleemid on ikka elus. Vastasel korral ei oleks filosoofia elanud nii kaua.» Daniel M. Greenberger: «Me ei saa hüljata filosoofiat, nagu me ei saa hüljata keelt. Hüljata filosoofia üldiselt tähendab üheainsa filosoofia kinnisilmi embamist.» Kui asendada sõna «filosoofia» sõnaga «religioon», saab arusaadavaks Werner Heisenbergi ütlus ateistliku füüsiku Paul Adrien Maurice Diraci kohta: «Jumalat ei ole, ja Dirac on tema prohvet.» Ka poliitilisi piire saab ületada sõnamänguga. Kui asendada sõna «Jumal» «Emakese Loodusega», on see igal pool vastuvõetav.

Legalize physics, legaliseerige füüsika. See on paroodia 1970. aastate loosungist *legalize abortion*, legaliseerige abort. Ometi saab füüsikaseaduste avastamine osaks ainult vähestele. Surematuse saavutavad need, kelle

seadused leiavad tunnustamist. Olgugi et žürii liikmed on meie kolleegid, lõplik sõna on loodusel. Tuntumaid ja vanemaid seadusi on Newtoni liikumiseadused. Newtoni ajal oli ainult Briti monarhil õigus seadusi anda, ometi olid Newtoni seadused nii vaieldamatud, et tuli lubada nad seadusteks nimetada.

Hea seadus on üldine, laialdane, ja ilma eranditeta. Olgugi et kitsal erialal töötaja võib saavutada palju, on tema surematus lühiajaline. Ernest Rutherford: «Teaduse võib jagada kahte liiki: füüsika ja margikogumine.»

Mis on tõde, on lihtne. Vastupidine aga kahjuks alati ei kehti. Paljud arvavad, et tõde on leitud, kui idee on väljendatav matemaatilise valemi abil. Albert Einstein: «Jumal ei hooli meie matemaatilistest raskustest. Ta integreerib empiiriliselt.»

Ma olen harva näinud ateistlikku füüsikut, küll aga agnostikuid. Jumala eksisteerimine ei ole olnud tükiküsimuseks, nagu see oli darvinistide seas. Kirikud on darvinismist õppinud. Dekaan Inge: «Kirik, kes abiellub oma kaasajaga, lebestub järgmises generatsioonis.»

Sõnatu mees Stephen Hawking¹: «Kui sa ütled, et Jumal lõi maailma, siis see ei tähenda palju. Mina pean seda tühjaks sõnakõlksuks, kui sa ei ütle, mida muud sa omistad Jumalale. Kui kõik, mis sa tast usud, on see, et ta lõi maailma, siis mis vahet see teeb?»

Sama idee esineb tihti teistes variatsioonides. Füüsikud püüavad lihtsustada laialilaotamise, kategoriseeri-

¹ Stephen Hawking on ka «kehatu» mees. Professor Cambridge'i ülikoolis, ja võib-olla parim teoreetiline astrofüüsik, kes kunagi on elanud. Eriti tuntud mustade aukude (*black holes*) tõttu. Ta põeb üht degenererivat lihaste haigust, ja ta oli juba liikumatu ja lõtv, kui nägin teda 11 aastat tagasi. Rääkimine oli vaevuline ja peagu arusaamatu. Ainuke kontroll, mis tal veel oma keha üle on, on liikumine kahes sõrmes $\frac{1}{2}$ sentimeetri ulatuses. Ta käe küljes on eriline lüliti, mis ühendab teda arvutiga. Ekraanile ilmuvad tähed, millest ta saab sõrmede liigutamisega soovitu välja valida. Selle järel ilmuvad sõnad, millest ta valib soovitu. Jõuab 3—4 sõna minutis ritta panna. Pole võimeline silmaga avama või sulgema omal tahtel. Ometi ajud töötavad, kuigi keha nagu enam ei olegi.

Tähelepanekuid füüsikute mõtlemisviisidest

mise, eraldamise teel. Kaheldakse, kas Jumal-looja, Jumal-kooskõlastaja, Jumal-vaheselegaja, Jumal-lunastaja on sama. Isegi Jumala võimete piiramatus üle on küsitud. Albert Einstein: «Mind huvitab see, kas Jumal oleks saanudki maailma luua teistmoodi.» See mõte kerkis esile paar päeva tagasi Healesville'i reservaadis, kui nägin nokklooma (*Ornithorhynchus anatinus*). I Mo, 1,26: «Ja Jumal ütles: «Tehkem inimesed oma näo järgi, meie sarnaseks...»» Pahatihti kipub inimene Jumalat inimese kujusse suruma.

Martin Luther: *Die Arznei macht kranke, die Mathematik traurige und die Theologie sündhafte Leute*, arstim teeb inimese haigeks, matemaatika kurvaks ja teoloogia patuseks. Olgugi et Kierkegaard ütles, et tõde ajab teadlast taga, ometi — Mt 6,33: «Ent otsige esiti Jumala riiki ja tema õigust, siis seda kõike antakse teile pealegi!»

Oscar Wilde: «Usk sureb, kui keegi tõestab, et ta on tõde. Teadus on pikk surnud uskude ahelik.» See ei ole nii ainuüksi ajaloolises perspektiivis, vaid ka üksikinimese tajumuses. Tihti on mõtted koormatud mõne idee või teooriaga, millest igavene õpilane (füüsik) ei saa aru. Niipea, kui ta saab aru, on koorem langenud. Siis ei ole küsimus usus, vaid teadmises.

Püha Augustinus: ... *nisi crederitis, non intelligitis*, mida te ei usu, sellest te ei ole võimelised aru saama. Minu seisukoht nii absoluutne ei ole. Olen tundnud meeltülendavat erutust, kui mõni kaasaegsete teooriate järgi võimatu nähe siiski võimalikuks osutub. Niels Bohr: «...kaks sorti tõde: triviaalne, kus vastasseisukoht on absurdne, ja sügav tõde, tuntav selle poolest, et vastasseisukoht on kah sügav tõde.»

Ei saa ennast alati lahti rebida subjektiivsusest. Ühes vestluses religioonist kaasfüüsikutega ütles professor G. C. Danielson, et ta on kodus unitaarlaste seas, sest neil ei ole mingit doktriini ja nad ei nõua mingit ühist tõekspidamist oma liikmetelt. Dr J. E. Griffin küsis selle

peale, kas ta palvetab siis nõnda: «Armas Jumal, juhul kui Jumal on olemas, palun aita mind säästa minu hinge, juhul kui mul on hing, patust, kui patt on midagi, millest ma peaksin hoiduma...» Sama absurdseks läheks mõttekäik ka füüsikas, kui me iga sõna peaksime uuesti defineerima. Ka alateadvuslikus sõnastikus võib sõna tähendus aeg-ajalt muutuda. Näiteks sõna «elektron» on minu alateadvuses korduvalt tundmatuseni muutunud, olenevalt sellest, mis probleemi kallal ma olen töötanud.

Nagu religioon võib keiristuda², kuni inimene loobub teoloogiast ja usaldab oma vahekorra Jumalaga preestri kätte, nii võib ka mõni teadusala laieneda, kuni ta on ainult vähestele mõistetav. Ka siin võib asi lihtsustuda, kui mõni ühendav teooria muudab usutava tõeks. Paljud anduvad teooriale enneaegselt, eriti kui see teooria tuleb mõnelt kuulsalt füüsikult. Nende sõnadele omistatakse tähendust, mida nad ise ei mõtelnud nii. Galileo Galilei: «Teaduse küsimustes ei ole tuhande autoriteet nii palju väärt kui ühe inimese mõtlemine.»

Fridtjof Nansen: «Inimene tahab teada; kui ta seda enam ei tee, siis ta ei ole enam inimene.» Kes saab meid keelata inimese olla? Kõige kergem on seda ehk teha iseendal.

² Sõna «keiristuma» õppisin oma onult Edgar Adamsonilt, kes oli Riigi Trükikoja korrektor. See tähendas «keerulisemaks muutuma», kuid ilmselt ei lõõnud läbi.

Illustratsioon J. Oksa novellile «Koolmeistri hobunex».

VERBAALNE SUHTLEMINE

Roman Jakobson

Tõlkinud Ilmar Anvelt

Keel on vaimuelu ja suhtlemise vahend kõigile inimolendeile, ja ainult inimolendeile. On loomulik, et selle täpse ja efektiivse tööriista uurimine kuulub koos matemaatika algetega kõige vanemate teaduste hulka. Vanimale keeleteaduslikule tööle, mida me tunneme, 4000 aasta vanusele sumeri grammatikale, järgnesid mitmetes maades pidevad katsed tõlgendada kohaliku keele ehitust ja sõnade süsteemi üldse, samuti mõtisklused selle salapärase ande ja keelte segamise üle. Keskendudes india ja kreeka-ladina traditsioonile alates Kristuse-eelsetest sajanditest, võib vaevalt leida ühtki perioodi, mil poleks järjekindlalt uuritud keele mõnda tahku. Mitmed avastused lükati küll ajutiselt jälle kõrvale. Nii näiteks loobuti skolastikute lingvistilise (eriti semantilise) teooria ajaloolistest saavutustest pärast seda, kui «puhkes barbaarne viha keskaegse mõtte vastu», nagu Charles Sanders Peirce tavatses öelda.

Kogu 19. sajandi keskendus uurijate huvi keelte mitmekesisusele ajas ja ruumis. Keeleteadust peeti eranditult võrdlevaks, ja oletatavast ühtsest algkeelest pärinevate sugulaskeelte geneetilisi suhteid võrdluse peamiseks või ainsaks eesmärgiks. Regulaarsed muutused, mis

Verbaalne suhtlemine

olid toimunud kõigis neis keeltes igal antud ajahetkel, olid tunnustatud teoreetiline eeldus vaadeldavate keelte mitmekesisuse taandamiseks nende arvatavale algele ühtsusele.

Selle põhimõtte oli detailselt välja töötanud noorgrammatiline suund, mis domineeris Euroopa (põhiliselt saksa) keeleteaduses 19. sajandi viimasel kolmandikul. Noorgrammatikute «lingvistilist filosoofiat» pidas nende juht Karl Brugmann (1849—1919) vastumürgiks «suvalisusele ja vigadele, mis varitsevad jämedat empiirilisust igal pool». See filosoofia eeldas kahe põhimõtte tunnustamist, millest kumbki oli seotud teineteisele järgnevate staadiumidega: (1) eelnenud ühtsus ja järgnev mitmekesisus ja (2) üldine, «eranditeta» liikumine varasemalt staadiumilt hilisemale kõigis keelekogukondades. Seega seostati sarnasuse ja erinevuse küsimust peamiselt või isegi ainult keelenähtuste ajalise järgnevusega, kusjuures püsivuse ja muutlikkuse kooseksisteerimine ja samaaegne vastasmõju keele igal arenguhetkel jäi märkamata.

Samal ajastul, kui tekkis see mõjukas koolkond, kerkisid esile ka mitmed geograafiliselt hajutatud uurijad ja keeleteoreetikud, kes olid oma aja ja keskkonna standardveendumustest üle kasvanud. Need tänapäeva keeleteaduse julged eelkäijad sündisid sajandi keskmistel kümnenditel, nende tähelepanuväärselt originaalsed ja üksteisest sõltumatud, kuid põhimõtteliselt samasuunalised teesid ilmusid 1870. aastatel ja 1880. aastate alguses. Veel puudusid metodoloogilised ja filosoofilised eeldused nende uudsete ideede vahetuks rakendamiseks, kuigi tähtsamad probleemid, mida nad tõstatasid, on ajalt ja olemuselt märgatavalt paralleelsed ideedega, mis on moodsa matemaatika ja füüsika aluseks.

1870. aastatel omandasid invariantisuse ja varieeruvuse kokkukuuluvad mõisted nii matemaatikute kui ka avangardistlike keeleteadlaste uuringutes järjest suurema tähtsuse ja sellest tulenes ülesanne tuua muutujate voolust välja suhet väljendavaid invariante. 1872. aastal

Felix Kleini (1849—1925) Erlangeni programmis tehtud ajalooline ettepanek «uurida mitmesuse koostisosi nende omaduste suhtes, mida ei mõjuta transformatsioonid antud grupis», oli suunatud üldistatud geomeetria väljatöötamisele. Samalaadne põhimõte inspireeris selle ajastu keeleteaduse teerajajaid, eriti Henry Sweeti (1845—1912), Jan Baudouin de Courtenayd (1845—1929), Jost Winteleri (1846—1929), Mikolaj Kruszewskit (1851—1887) ja Ferdinand de Saussure'i (1857—1913) nende mõnedes varastes publikatsioonides. Kõik nad pidasid noogrammatikute doktriini kas sobimatuks või ebapiisavaks üldisema ja immanentsema keeleanalüüsi jaoks, nagu kirjutas Kruszewski Baudouinile oma targas kirjas 1882. aastal. Tsiteerides kokkuvõtet minu enda ülevaatest Sweeti tarmuka võitluse kohta: kõik need rajaleidjad, kes sõandasid vaadata kaugele ettepoole, «kannavad eluaeg tragöödia märki» konservatiivse ümbruse vastupanu ja võib-olla veelgi enam Victoria-ajastu ideoloogilise olukorra tõttu, mis tõkestas julgete mõtete ja ebaharilike lahenduste tegelikku kasutuselevõttu ja edasiarendamist.

1930. aastate algul sattus N. S. Trubetzkoy (1890—1938), maailmasõdade-vahelise perioodi tark ja põhjalik lingvist, täiesti juhuslikult Winteleri dissertatsioonile. Kirjas jaanuarist 1931 kiidab Trubetzkoy Winteleri märkimisväärset ettenägelikkust. Tema enneolematud seisukohad ja meetodid olid vastu võetud pettumust valmistava mõistmatusega ja määranud talle lihtsa kooliõpetaja saatuse. Winteleri raamat «Die Kerenzer Mundart des Kantons Glarus in ihren Grundzügen dargestellt», mis valmis 1875 ja avaldati aasta hiljem Leipzигis, sisaldab «põhijoontes väljatooduna» tema koduse šveitsi-saksa dialekti analüüsi ja ilmutab haruldast sügavust ning lingvistilise struktuuri olemuse mõistmist, eriti keele häälikulise ülesehituse põhiküsimustes.

Seitsmekümnendates aastates Winteler tsiteerib oma mälestustes, mis olid kirjutatud 1916. aastal Zürichi ajakirja «Wissen und Leben» jaoks, üht arvamust, mida

ta oli kuulnud neli aastat pärast oma dissertatsiooni ilmumist: «Oleks ta vaid alustanud teisiti, võinuks ta saada ülikooli professoriks, kuna nüüd peab ta eluajaks koolmeistriks jääma.» Aarau kantonikooli pensionile jäänud õpetaja tunnistas, kui sageli ta oli kurvastanud oma julma saatuse pärast. Isegi Winteleri tagasihoidlikku karjääri oli tumestanud mõistmatuse ja süüdistused, et ta on «punasem kui sotsialistid».

Noor Albert Einstein, kes oli Münchenis lõpetanud range distsipliiniga gümnaasiumi, mida ta nii sügavalt põlgas, püüdis astuda Zürichi Föderaalsetesse Tehnoloogia-instituuti, kuid kukkus sisseastumiseksamil läbi ja leidis 1895. aastal varjupaiga vabameelses kantonikoolis Aaraus, umbes 25 miili Zürichist. Gerald Holton näitab oma hiljutises essees (*American Scholar*, vol 41, no 1, Winter 1971—72), et Aarau päevad olid «otsustav pöördepunkt» Einsteini arengus ja Einstein tunnistas korduvalt nende soodsat mõju. Olles kostiliseks Jost Winteleri majas, kus teda koheldi kui perekonnaliiget, kohtas Einstein oma «õnnetähte», nagu tema elulookirjutajad on öelnud. Isegi kui ta kolis ülikooliõpinguteks Zürichi, ei jätnud ta kasutamata ühtki võimalust, et külastada oma vana sõpra Aaraus. Nelikümmend aastat hiljem, kui Einstein viibis Princetoni Täiendusinstituudis, mäletas ja kiitis ta ikka veel «selgeltnägijat papa Winteleri».

Just Aarau kooli vabas atmosfääris avastas noor Einstein oma mahasurutud kalduvuse teadusele. Kui me loeme «mõtte-eksperimendist», mida andekas nooruk seal teostas ja mis pikapeale viis ta relatiivsusteooria juurde, tekib küsimus, millist mõju avaldasid talle igapäevased vestlused selle helge õpetlasega. Winteler jäi truuks «konfiguratsioonilise relatiivsuse» (*Relativität der Verhältnisse*) põhimõttele, mida oli kirjeldatud tema dissertatsioonis põhiliselt seoses keele häälikulise ehitusega. Eriti nõudis tema teooria keeles järjekindlat vahetegetmist invariantide ja muutujate vahel, mida ta nimetas «olulisteks» ja «juhuslikeks» omadusteks. Vastavalt Win-

teleri arusaamale ei või häälikuid hinnata isoleeritult, vaid ainult seoses kõigi teiste foneetiliste ühikutega antud keeles ja lingvistiliste funktsioonidega, mis on neile antud selles muutkonnas. Vastavalt oli jultunud «iseõppija», nagu «Kerenzer Mundart'i» autor ennast tutvustas, täpselt tunnetanud ja uurinud kogu struktuuri sümmeetrilisi omadusi.

Einstein, tulevane «välisesse kogemusse sisse-elamise (*Einführung*)» kuulutaja, ilmselt tundis vaimset lähedust sellise andunud teadusemehega nagu Winteler, kes oli julgenud 1875. aastal kirjutada oma raamatu eessõnas järgmise ettenägeliku deklaratsiooni: «Minu raamat on oma olemuselt adresseeritud ainult neile, kes on võimelised haarama sõnalist vormi kui inimhõimuse avaldust, mis seisab mõistusega palju seesmisemates ja kõikeharravamates suhetes kui isegi kõige täiuslikumad kirjan-dusteosed. Seega, minu töö adressaadid peavad mõistma nende varjatud jõudude uurimist, mis määravad sõnalise vormi pideva liikumise, kui ülesannet, mis on samavõrd huvitav ja oluline kui iga muu teadusala.»

Teated vabast ja elavast arvamustevahetusest, mis valitses Winteleri perekonnaringis, lubavad üsna kindlalt väita, et tema põnevad ideed avaldasid Einsteini vastuvõtlikule mõistusele sügavat mõju. Seega tähendamissõna seemnest, mis oli määratud «surema ilma vilja kandmata», see süнге nägemus, mis viirastus Winteleri kujutlustes noorest east peale, näib olevat kindlalt kummutatud.

Winteleri ja Einsteini lugu annab meile uue ja olulise näite paljuütlevatest seostest keeleteaduse ja matemaatika vahel, nende teaduste ajaloolisest parallelismist ja eriti ühevõrra radikaalsest erinevusest kahe arengustaadiumi vahel, mille nad mõlemad on läbinud. Nagu matemaatilise mõtte ajaloo uurijad korduvalt on märkinud, on invariantsuse kontseptsioon leidnud laia rakenduse teaduses alles meie sajandil, pärast seda kui

Verbaalne suhtlemine

«invariantsuse vastaspool», idee relatiivsusest ja selle järeldustest, oli järk-järgult teatavaks saanud ja omandatud. Einsteini teooria tekkimine ja edusammud puhtalt topoloogiliste suhete analüüsil on tõepoolest hämmastavas vastavuses sarnaste lingvistiliste kontseptsioonide ja meetodite samaaegse esilekerkimisega. Praegune ilmselt konstruktiivne periood keeleteaduse ajaloos on järg Winteleri ja teiste pioneeride ootustele.

Noogrammatikute traditsioonis sulasid «võrdleva» ja «üldise» keeleteaduse mõisted peaaegu kokku ja võrdlev meetod piirdus ainult sugulasdialektide ja -keelte ajaloolise või täpsemalt öeldes geneoloogilise uurimisega. Tänapäeval on peaaegu iga keeleteaduslik probleem pävinud põhjaliku võrdleva käsitluse. Igat keele- või keeltealast küsimust mõistetakse kui võrdlemisoperatsiooni ekvivalentsete suhete otsimiseks, millel põhineb antud keele struktuur ja mis edasi lubavad meil tõlgendada struktuurilisi sarnasusi ja erinevusi keelte vahel, ükskõik kui kauged nad oleksid päritolult või asukohalt. Otsustav protseduur lingvistilise struktuuri erinevate tasandite teaduslikuks uurimiseks on suhet väljendavate invariantide järjekindel esiletoomine ja identifitseerimine paljude variatsioonide seast. Muutujaid uuritakse seoses mitmesuguste transformatsioonidega, mida nad läbi teevad ning mida saab ja peab täpselt määratlema.

Ükskõik millise keeletasandiga me tegeleme, kaks lingvistilise struktuuri olulist omadust sunnivad meid kasutama rangelt suhet väljendavaid topoloogilisi definitsioone. Esiteks: igasuguse keelesüsteemi iga üksik koostisosa on üles ehitatud kahe loogilise vasturääkivuse opositsioonile: mingi atribuudi olemasolu («markeeritus») vastandina tema puudumisele («markeerimatus»). Kogu keele struktuuris ilmneb hierarhiline korraldus, mis süsteemi igal tasandil järgib sedasama dihhotoomilist printsiipi, et markeeritud terminid asuvad vastavate markeerimata terminite peal. Ja teiseks: invariantide ja

variatsioonide pidev, kõikehaarav, eesmärgipärane vastasmõju on keele oluline, kõige seesmisem omadus tema kõigil tasanditel.

Need kaks düaadi — markeeritus/markeerimatus ja variceruvus/invariantus on lahutamatu seotud keele põhiolemuse ja lõppeesmärgiga, faktiga, et «keel on suhtlemisprotsess *par excellence* igas teadaolevas ühiskonnas,» nagu Edward Sapir (1884—1939) seda väljendas. Kõik, mida keel saab vahendada ja vahendab, seisab kõigepealt paratamatus ja tihedas seoses tähendusega ning kannab alati semantilist informatsiooni. Tähenduse tõstmine strukturaalanalüüsi keskpunkti on olnud rahvusvahelise keeleteaduse järjest tugevam taotlus viimasel viiel aastakümnel. Nii näiteks deklareeris 20 aastat tagasi prantsuse lingvist Emile Benveniste, üks struktuuraalse suuna juhtkujusid, ühes programmilises uurimuses, et kokkuvõttes osutab iga keele ülesehituse hoolikas vaatlemine sellele, et «keskne küsimus on tähendus» ja et süvenemine sellesse probleemi avab tee «lingvistiliste struktuuride transformatsiooni seaduste» avastamiseks.

Tõsi, Ameerikas viidi läbi mitmesuguseid reduktsiooniekspimente. Esmalt tehti korduvaid pingutusi, «et analüüsida keele struktuuri, tähendusele viitamata». Mõned hilisemad katsed piirasid tähenduse eemaldamise grammatiliste struktuuride uurimisega selliste loosungite all nagu: «Lingvistiline kirjeldus miinus grammatika võrdub semantika.» Kõik need ebakindlad operatsioonid pakkusid kahtlemata märgatavat huvi, eriti sellepärast, et neil õnnestus kõikjal-olevat semantilist kriteeriumi meile graafiliselt demonstreerida, ükskõik millist keele-tasandit ja koostisosa uuriti. Ei saa enam jätkata peitusemängu tähendusega ja hinnata keele struktuure lahus semantilistest probleemidest. Ükskõik millise lingvistilise spektri osaga me tegeleme, alates keelemärkide akustilistest komponentidest kuni terviktekstini, oleme sunnitud meeles pidama, et keeles on kõigel kindel tähistav ja edastav väärtus.

Verbaalne suhtlemine

Seega, häälikuid käsitledes peame arvestama, et nad erinevad sügavalt kõigist teistest kuuldavatest nähtustest. Hiljuti tehti hämmastav avastus, et kui kaks heli suunata samaaegselt mõlemasse kõrva, siis verbaalseid signaale nagu sõnu, mõttetuid silpe ja isegi üksikuid häälikuid tajutakse ja identifitseeritakse paremini parema kõrvaga ning kõiki muid akustilisi ärritajaid nagu muusika ja keskkonnamürad tuntakse paremini ära vasaku kõrvaga. Keele akustilistel komponentidel on oma eriline ala ajukoore piirkonnas ja vastavalt ka kõrvapiirkonnas üksnes tänu nende verbaalsetele funktsioonidele ja seetõttu peab igasugusel häälikute uurimisel neid funktsioone pidevalt arvestama, kui tahetakse, et uurimine oleks viljakas.

Iga keele häälikulises ehituses on teatud piiratud arvul «distinktiivtunnuseid», diskreetseid ja lõplikke suhet väljendavaid invariante, mis võivad teatud transformatsioonide puhul läbi teha isegi drastilisi muutusi igas suhtes, välja arvatud nende defineerivad omadused. «Tajumusliku identifitseerimise kategoriaalne iseloom,» märkis psühholoog Jerome S. Bruner oma meeldejäädavas uurimuses «Neural Mechanisms in Perception» (1956), «kinnitab nende tunnuste jäävust ja kehtivust sõnalisel suhtlemises, kus neile kuulub semantilise eristamise fundamentaalne võime.»

Distinktiivtunnuste süsteem on võimas ja ökonoomne kood: iga tunnus on olemasolu märgi ja puudumise märgi binaarne opositsioon. Distinktiivtunnuste valik ja vastastikune seos igas suvalises keeles on märgatavalt ühtne. Eksisteerivate fonoloogiliste struktuuride võrdlus lastekeele arengu aluseks olevate seadustega võimaldab meil visandada tunnustesüsteemide tüpoloogia ja nende sisetamise hierarhilise korralduse reeglid. Distinktiivtunnuste kommunikatiivne relevantsus, mis põhineb nende semantilisel väärtusel, muudab nulliks igasuguse juhuslikkuse nende kujundamises. Maailma keeltes eksisteerivate distinktiivtunnuste hulk on ülimalt piiratud ja tunnuste

kooseksisteerimist ühes keeles piiravad implikatsiooni-seadused.

Kõige tõenäolisem seletus neile täielikult või peaaegu universaalsetele printsiipidele tunnuste vastuvõetavuse ja vastastikuse seose suhtes seisneb ilmselt enesereguleerimise ja enesejuhtimise võimega varustatud kommunikatsioonisüsteemide sisemises loogikas. Püüdes koostada distinktiivtunnuste üldtabelit, peab muidugi kasutama sedasama invariantide väljatoomise meetodit, mida on kasutatud üksikute keelte suhtes: erinevate keelte kontekstis võib seesama muutmata kategoriaalsete omadustega tunnus varieeruda oma füüsilises väljenduses.

Transformatsioonid, mis toovad kaasa invariantide mitmesuguseid variatsioone, võib üldjoontes jagada kahte liiki muutusteks: kontekstuaalsed ja stilistilised. Kontekstuaalsed variandid osutavad antud tunnusega kaasnevale või sellele järgnevale naabrusele, stilistilised variandid aga annavad markeeritud — emotiivse või poeetilise — lisandi distinktiivtunnuse neutraalsele, puhtalt kognitiivsele informatsioonile. Nii invariantid kui ka variatsioonid kuuluvad tavalisse sõnalisse koodi, mis võimaldab vastavat kompetentsi omavatel kaasvestlejatel üksteist mõista.

Sõnalise suhtlemise uurimiseks on vajalik tunnustada fakti, et igasugusel kõnekogukonnal ja igasugusel verbaalsel koodil puudub ühtsus, iga inimene kuulub samaaegselt mitmesse erineva suurusega kõnekogukonda; ta varieerib oma koodi ja segab erinevaid koode. Igal verbaalse koodi tasandil me näeme muutuste skaalat, mis ulatub maksimaalsest väljendatusest kuni lühima elliptilise struktuurini ja selle skaala allumist rangetele transformatsioonireeglitele. See keele põhiomadus, mida märkas semiootika rajaja Charles Sanders Peirce (1839—1914), nimelt iga verbaalse märgi tõlgitavus teiseks, eksplitsiitsemaks, osutab suhtlemisele olulise teene, tõkestades mitmetähenduslikkust, mida põhjustab leksi-

Verbaalne suhtlemine

kaalne ja grammatiline homonüümia või elliptiliste vormide osaline kattumine.

Inimesed on tavaliselt sõnaliste teadete saatjana vähem kompetentsed kui vastuvõtjana. Adresseerija ja adreassaadi koodi struktuuri ja ulatuse erinevused äratavad üha suuremat tähelepanu uurijate ja keeleõpetajate hulgas. Selle erinevuse olemust mõistis esmalt Püha Augustinus: «Minus valitseb sõna hääle üle (*In me prius est verbum, posterior vox*), kuid sinu jaoks, kes sa püüad mind mõista, on hääel esimene, mis jõuab su kõrva, et viia sõna sinu mõistusesse.» Kahesuunalised transformatsioonid, mis võimaldavad eristada väljundit ja sisen-dit, on oluline eeldus igasuguseks tõeliseks vastastikuseks suhtlemiseks.

Meie verbaalkoodi struktuuris mängivad tähtsat osa nii ruumi- kui ajafaktorid. Mitmesugused koodivahetused ühelt dialektilt teisele kuuluvad meie igapäevaste sõnalise suhtlemise vahendite hulka. Kaks- või mitmekeelsust, mis võimaldab täielikku või osalist lülitumist ühelt keelelt teisele, ei saa rangelt eristada dialektidevahelistest üleminekutest. Eri keelte vastasmõju ja üksteisest läbitungimine polügloti kasutuses järgivad samu reegleid, mis kehtivad ühest keelest teise tõlkimise puhul.

Mis puutub ajafaktorisse, siis viitan oma varasema-tele vastuväidetele, jonnakale usule verbaalkoodi staatilisse iseloomu. Iga muutus ilmneb esmalt keelelises sünkroonias kui arhailisema ja moodsama sõnakasutuse kooseksisteerimine ja eesmärgipärane vaheldus. Seega on keeleline sünkroonia dünaamiline, iga verbaalkood kõigil tema tasanditel on muudetav ja iga muutuse puhul on ühel võistlevatest alternatiividest täiendav informatsiooniline väärtus ja seega markeeritud staatus, vastandina teise neutraalsele, markeerimata iseloomule. Ajalooline fonoloogia ja grammatika, näiteks inglise hääliku-, sõna- ja lausemallide tuhandeaastane ajalugu, muutuvad ekstraheeritavate konstantide ja ajaliste transformatsioonide uurimiseks, mis mõlemad vajavad adekvaatset seletust.

Keele võrreldamatu otstarbekuse aluseks on mitmete vastastikku seotud tasandite järjekindel üksteise peale asetamine, kusjuures igaüks neist on erineva struktuuriga. Mõne vähestest distinktiivtunnustest süsteemi ülesandeks on üles ehitada diferentseeritum morfoloogiline kood tähendust omavatest üksustest, nimelt sõnadest, ja keeltes, kus sõnad on osadeks lahutatavad, nende minimaalsetest tähenduslikest koostisosadest (juurtest ja afiksitest), mida nimetatakse morfeemideks. Morfoloogiliste üksuste süsteemi analüüsil tuleb taas ilmsiks suhet väljendavate invariantide süsteem — markeeritud ja markeerimata grammatiliste kategooriate binaarsed opositsioonid —, kuid fonoloogilise ja grammatilise opositsiooni vahel on oluline erinevus: esimesel juhul asub vastuolude paar keele tajutavas osas (*signans* ehk «tähistajad»), teisel juhul tema mõistetavas osas (*signatum* ehk «tähistatu»).

Illustreerimaks seda erinevust vaadeldgem esiteks fonoloogilise märgi ja tema puudumise opositsiooni nasaalne/mittenasaalne, mis ilmneb sellistes konsonandipaarides nagu *m/b* ja *n/d* või prantsuse nasaalvokaalis sõnas *bon* vastandatuna sõnale *beau*. Teiselt poolt aga grammatilises opositsioonis, näiteks minevik/olevik, näitab esimene, markeeritud ajavorm kirjeldatud sündmuse eelnevust kõneaktile, kuna markeerimata ajavormi, oleviku üldine tähendus ei anna informatsiooni kirjeldatud sündmuse ja kõneakti suhte kohta. See suhe varieerub ja tema täpsem määratlus oleneb kontekstist. Võrrelge sellesama oleviku ajavormi erinevat kontekstuaalset tähendust neljas lauses: «Kevad algab täna»; «Täna aasta pärast alustab ta uut reisi»; «Caesari surmaga algab Roomas uus ajastu»; «Elu algab viiekümneaastaselt».

Nagu häälikulise ehituse käsitlemisel, puutume ka siin kokku loomulike keelte tähtsaima omadusega, nimelt nende tundlikkusega konteksti suhtes. Just see omadus eristab neid nende formaliseeritud kunstlikest pealisehitustest, mis kalduvad olema kontekstist sõltumatud. Olu-

list erinevust kontekstist sõltumatute ja kontekstist sõltuvate märgisüsteemide vahel on selgesti näidanud Noam Chomsky, kuid, nagu Daniel A. Walters oma teoses «Information and Control» (1970) kaebab, pööratakse kontekstist sõltuvate grammatikate spetsiifilistele omadustele palju vähem tähelepanu kui kontekstist sõltumatutele grammatikatele. Loomuliku keele sõltuvus kontekstist *kõigil* tasanditel on see, mis annab talle ainulaadse vabade variatsioonide rohkuse. Dialektiline pinge invariantide ja muutujate vahel, mis näib omal viisil olevat asjaga seotud, kindlustab keelele loovuse.

Morfoloogia vastab *distinktiiv*tunnuste fonoloogilisele süsteemile samasuguse binaarsete *mõisteliste* tunnuste koherentse ja astmelise organisatsiooniga; mõistelised tunnused jäävad invariantseteks, tehes samal ajal läbi teatava hulga transformatsioonide, mis muudavad grammatiliste kategooriate üldised tähendused mitmesugusteks kontekstuaalseteks (sealhulgas situatsioonilisteks) tähendusteks. Niimoodi suundume ühest grammatika piirkonnast teise, ülemasse, nimelt morfoloogia kui täielikult kodeeritud üksuste uurimiselt analüüsima süntaktilisi struktuure, mis kombineerivad kodeeritud maatrikseid vaba, või nagu sõnalises suhtlemises alati, *suhteliselt* vaba sõnade valikuga, mis neid maatrikseid täidavad.

Sõnadel on kaks täiesti erinevat liiki semantilist väärtust. Nende kohustuslikule *grammatilisele* tähendusele, kategoriaalsele suhet väljendavale kontseptsioonile või kontseptsioonide grupile, mida sõnad pidevalt väljendavad, lisandub kõigil autonoomsetel sõnadel *leksikaalne* tähendus. Nagu grammatilised tähendused, on ka iga üldine leksikaalne tähendus omakorda invariant, mis mitmesuguste kontekstuaalsete ja situatsiooniliste transformatsioonide kaudu loob «marginaalseid, ülekantud» tähendusi, nagu Leonard Bloomfield (1887—1949) neid täpselt defineeris. Neid tunnetatakse kui markeerimata üldise tähenduse tuletisi ja need pilllikud väljendid on

kas kooskõlas verbaalkoodiga või *ad hoc* kõrvalekaldumised sellest.

Süntaksil on korrastatud reeglid ja need reeglid ning nende järjekord määravad ise «grammatilise protsessi», mis kunagi ei saa jätta vahendamata «grammatilist mõistet», kui väljenduda neis täpsetes terminites, mis võttis kasutusele Sapir. Iga süntaktiline struktuur on transformatsioonide ahela lüli ja igasugused kaks osaliselt sünonüümset konstruktsiooni väljendavad markeerituse ja markeerimatuse vastastikust suhet. Näiteks on inglise keeles passiiv markeeritud tegumood markeerimata aktiivi suhtes. Seega väljend nagu «Lions are hunted by natives» (lõvisid kütitakse pärismaalaste poolt), mis tähenduselt on sarnane, kuid mitte identne lausega «Natives hunt lions» (pärismaalased kütivad lõvisid), märgib semantilises plaanis nihet tegijalt eesmärgile, keskendudes «lõvidele» ja võimaldades tegija ärajätmist, nimelt «lions are hunted» (lõvisid kütitakse).

Oma üldises tähenduses on iga nimisõna liigitermin, mis tähistab kõiki ühe klassi liikmeid või ühe dünaamilise terviku kõiki staadiume. Nende omaduste nii kontekstuaalne kui ka situatsiooniline kasutamine üksikjuhtumite kohta on transformatsioon kõige laiemas ulatuses. Seda universaalide ja üksikjuhtumite vastasmõju, mida lingvistid sageli alahindavad, on ajast-aega käsitletud loogikud ja keelefilosoofid nagu 12. sajandi skolastik John Salisburyst, kelle vormelile *Nominantur singularia sed universalia significantur* (Üksikasju nimetatakse, kuid universaale tähistatakse) Peirce korduvalt viitab.

Kui me jälgime haruldaset õpetlikku protsessi, kuidas laps järk-järgult omandab keelt, siis näeme, kui otsustavalt tähtis on subjekti ja predikaadiga lause ilmumine. See vabastab keele «siin-ja-praegu-aspektist» ning võimaldab lapsel käsitleda ajas ja ruumis kaugeid või isegi väljamõeldud sündmusi. See võime, mida mehhanistid mõnikord nimetavad «paigast-ära-kõneks», on tege-

likult esimene tunnistus keele autonoomiast. Teistes märgisüsteemides peale loomulike või kunstlike keelte pole paralleele üldiste ja eriti võrdeliste lausungite formuleerimisele ega loogiliste otsustuste moodustamise võimet.

Lapse keele areng sõltub tema võimest arendada välja metakeel, s.t võrrelda verbaalseid märke ja rääkida keelest. Metakeel kui osa keelest on jälle struktuurline tunnus, millel pole analooge teistes märgisüsteemides. Moskva lingvistikakoolkonna rajaja F. F. Fortunatov (1848—1914) rõhutas, et «keelenähtused ise kuuluvad mõttenähtuste hulka.» Isikutevaheline suhtlemine, mis on üks vältimatuid eeltingimusi lapse kõne tekkimiseks, täieneb järk-järgult keele pöördumisega sissepoole. Sisekõne, dialoog iseendaga, on meie sõnalise suhtlemise võimas pealisehitus. Nagu keelehäirete uurimine näitab, on sisekõne häiretel silmapaistev osa verbaalsete hälvete hulgas. Väiksem sõltuvus keskkonna tsensuurist annab sisekõnele aktiivse osa uute ideede sünnil ja formeerimisel.

Ekvivalentsussuhe, mida mitmete nimede all — transformatsioon, ülekanne, tõlge ja transpositsioon — on alates sõdadevahelisest perioodist käsitletud lingvistid igas maailma otsas, osutub keele peamiseks tõukejõuks. Selle suhte valgusel võivad mitmed vastuolulised küsimused sõnalisel suhtlemisel saada täpsema ja detailsema käsitluse osaliseks.

Kirjalik keel on ilmne suulise kõne teisendus. Kõik terve mõistusega inimolendid räägivad, kuid peaaegu pool maailma rahvastikust on täielikult kirjaoskamatu ning lugemise ja kirjutamise tegelik kasutamine on tühise vähemuse eesõigus. Ja isegi siis on kirjaoskus sekundaarne saavutus. Ükskõik, millist kirjaviisi kasutatakse, ikka viitab see räägitud sõnale. Lisaks invariantidele, mis on ühised suulisele ja kirjalikule keelele, on kummalgi neist kahest süsteemist mitmeid olulisi iseärasusi nii ülesehituses kui kasutamises. Eriti need omadused, mis

sõltuvad kirjutatud teksti ruumilisusest, erinevad suuliste lausungite puhtalt ajalisest struktuurist. Mõlemat verbaalsüsteemi ja nende rolle ühiskondlikus suhtlemises tuleb võrdlevalt uurida, see on pakiline ülesanne, mida ei või enam hooletusse jätta. Paljud kiirustades tehtud üldistused tuleb kõrvale jätta. Nii näiteks ei piirdu koolituse ja põlvest põlve edasiandmise osa kaugeltki kirjasõna maailmaga, vaid on sama hästi tõestatav ka suulises traditsioonis ja retoorikakunstis. Kirjasõna laialdasemale levikule hiljutises minevikus lisanduvad nüüd tehnilised vahendid suuliste sõnumite levitamiseks «kõigile, kellesse nad võivad puutuda», nagu raadio, televisioon ja kõnesalvestusseadmed.

Uurimuses «Lingvistika ja poetika» püüdsin ma esitada sõnalise suhtlemise kuus põhilist funktsiooni: referentsiaalne, emotiivne, konatiivne, poeetiline, faatiline ja metakeeleline. Nende funktsioonide vastastikust toimet ja eriti sellest tulenevaid grammatilisi transformatsioone ei saa adekvaatselt lingvistiliselt käsitleda, kui ei heideta kõrvale mehhanistlike vaadete jäänuseid. Näiteks referentsiaalse (ehk ideatsioonilise) funktsiooni laiendamine konatiivse funktsiooni arvel viib meie keele imperatiivi primaarvormide sekundaarsetelt, ilmselt markeeritud ülekannetelt, nagu näiteks «Mine!» sellistele paljusõnalisustele nagu «Ma soovin, et sa läheksid», «Ma käsin sul minna», «Sa pead minema» või «Sa peaksid minema», kus tõeväärtus on konatiivsele väljendusele vägivaldselt peale sunnitud. Püüded tõlgendada imperatiive jutustavate lausete teisendusena pööravad keele struktuuride loomuliku hierarhia ümber.

Lõpuks, grammatiliste transformatsioonide ja nende tähenduse analüüs peaks käsitlema ka keele poeetilist funktsiooni, sest selle funktsiooni tuumaks on transformatsioone esile tõsta. Leksikaalsete ja grammatiliste troopide ning kujundite eesmärgipärasel poeetilisel kasutamisel jõuabki keele loomingu võime oma tippu. Selline markeeritud uuendus nagu äraspidine ajaperspektiiv,

Verbaalne suhtlemine

mida hiljuti üksteisest sõltumatult on kasutanud kolm vene poeti, saab vaevalt olla juhuslik. «Tulevik on sinu jaoks usaldusväärne ja määratletud. Sa ütled: Homme me läksime metsa» (A. Voznessenski); «Juhtus, et ma leidsin ennast homme» (S. Kirsanov); «Oli homme» (G. Glinka). Kirjas 21. märtsist 1955, neli nädalat enne surma, kirjutas Einstein: «Vahe mineviku, oleviku ja tuleviku vahel on vaid illusoorne, kuigi järeleandmatu.»

EESTI KEELE TEKKIMISE LUGU

Huno Rätsep

Kõikide keelte eluiga on olnud piiratud. Keeled muutuvad ajas ja ruumis. Vanadest keeltest kujunevad uued. Nad võivad hargneda mitmeks uueks keeleks, liituda või lakata kogunisti olemast, sest pole enam inimesi, kes neid emakeelena lapsepõlves oleksid lähikondseilt omaks võtnud ja argisuhtluses kasutaksid. Viimati mainitud olukorda on sattumas eesti keele lähimad sugulaskeeled — liivi ja vadja keel.

Inimkeele sünniaeg on minevikuhämaras. Keeleteadlase pilk nii kaugesse möödanikku ei ulatu. Eri alade uurijad on inimkeele vanust arvanud mõnekümnest tuhandest aastast kuni paari miljoni aastani (Häkkinen 1983:13). Praegu on ajalooline keeleteadus sel tasemel, et kirjalikke mälestisi abiks võttes ja sugulaskeeli omavahel võrreldes saab usutavaid andmeid mõne keelkonna ajaloost 10 000 aasta ulatuses, soome-ugri keelte puhul ligi 8000 aasta ulatuses. Ent mida kaugemale ajas tagasi, seda vähemaks jääb kättesaadava teabe hulk.

Eesti keele eluiga pole nii pikk. Hõimumurded, mille põhjal kujunes hilisem eesti keel, hakkasid läänemeresoome keeleühtsusest silmatorkavalt lahknema alles 2000—2500 aastat tagasi. Nende murrete kõnelejad elasid juba tol ajal Eestimaal, võib-olla ka natuke ida pool. Nii kaugest ajast kirjalikke mälestisi pole. Alles XIII sajand

Artikli seisukohad on esitatud esmakordselt Emakeele Seltsi aastakoosolekul 18. märtsil 1987. a Tallinnas.

dist on säilinud üle 500 üksiksõna ja kolmesõnaline lause «Laula, laula, pappi». Esimene eestikeelne tekst pärineb alles XVI sajandi algusest. Ilmselt ei ulatu hõimumurrete kujunemise algusaegadesse meieni jõudnud vanemad rahvalauludki. Küllalt palju usaldusväärseid andmeid toonase keele kohta on saadud eeskätt praeguste läänemeresoome keelte ja murrete omavahelisest võrdlusest.

Läänemeresoome hõimumurrete saamisloogu on pälvitud viimastel aastakümnetel fennougristide tähelepanu (vt Ariste 1956; Alvre 1973; Itkonen 1972, 1983; Sammal-lahti 1977; Viitso 1983). Järgnevas katsutakse selgitada mõnevõrra hilisema ajajärgu keelearenguid ja vastata küsimusele: millal ja mis moel kujunes läänemeresoome hõimumurretest eesti keel. Iseenesestki mõista ei tule kõnet kirjakeele saamisloost. Selles käsitluses on keelt mõistetud kui genealoogilise liigituse üksust, mis ühendab eneses mitmesuguseid alamaid keelevorme murretest ja murrakutest kuni üksikisiku keelepruugini.

Kuidas sugeneb uus keel? Võimalusi ja viise selleks on mitu, kuid enamasti kujuneb uus keel mingi keele murde või murrete iseseisvumise teel. See tähendab ülejäänud murretest eraldumist mitmesuguste kõiki lähtemurdeid hõlmavate uuenduste läbi sedavõrd, et eristavad tunnused omandavad silmapaistva iseloomu. Uus keel ei sünni äkitselt, ühekorraga, see kujuneb teatud aja jooksul lähtemurretes järjepanu toimunud keelemuutuste põhjal. Kuid mitte ainult. Niisama oluline on vastupidine: vanade tunnusjoonte säilimine lähtemurretes sel ajal, kui muudes murretes toimuvad eristavad muutused. Uue keele ilmaletuleku määravad diferentseerumise ja integreerumise protsessid üheskoos, kusjuures muutuste kiirus on eri juhtudel ja aegadel olnud erisugune. Niisiis keel ei teki tervikuna uena, vaid uues keeles moodustavad süsteempärase ühtsuse igivanad, vanemad ja uued elemendid ning nähtused, esivanemate pärandus, võõrsilt, naabreilt omandatu ja keeles eneses

sündiv uus. Murdeist üheks põimuv keel ei muutu läbinisti ühesuguseks, vaid säilitab suure osa juba varem olemas olnud murdeerinevusi. Veelgi enam. Uue keele sünniprotsessis toimub muu hulgas mitmesuguseid kitsama levikuga uuendusi, mis süvendavad eemaldumist lahkujäänud murretest.

Missugused on teada olevad põhiandmed lähteolukorra kohta? Esimese aastatuhande keskpaiku e. m. a või natuke hiljem kujunes Soome lahe põhja- ja lõunaranna mail välja hilise läänemeresoome algkeele kolm põhilist hõimumurderühma: põhja-, ida-, ja lõunarühm.

Idarühma murrete kõnelejad elasid tol ajal tõenäoliselt praegusest Eesti alast idas Peipsi ja Pihkva järve taga ning liikusid hiljem Laadoga lähikonda; teise selctuse kohaselt olid nad seal varemgi. Neist murretest kujunesid hiljem läbi mitme vaheastme karjala, vepsa ja isuri keel ning soome keele idamurded. Veel praegugi on neis keeltes ligemale kakssada ühist sõna, mis mujal puuduvad. (Sammallahti 1977:130—133; Itkonen 1983:211—212.)

Põhjarühma murrete kõnelejad asustasid praegust Lääne-Soomet ja neist murdeist arenesid eeskätt hilisemad edelamurded ning Häme murded. Varem usuti üldiselt, et see osa Soomest sai läänemeresoomelise elanikkonna Soome lahe lõunakaldalt (Ariste 1956:15—18; Alvre 1973:161). Uuemad arheoloogilised ja keeleajaloolised uurimused osutavad Lääne-Soome elanikkonna järjepidevat asustust kiviajast peale (Itkonen 1972:91—92, 1983:222; Carpelan 1984:100; Koivulehto 1984:200; Meinander 1984:44; Salo 1984). Veel praegu on toonase murderühma ala soome murretes üle 400 mujal puuduva ühissõna (Itkonen 1983:220—221).

Lõunarühma murdeid kõneldi Soome lahe lõunakaldal enamasti praeguse Eesti alal ja Läti põhjaosas. Tollele murderühmale on seni leitud üsna napilt ühisuendeid. Nimetagem olulisemaid Terho Itkoneni poolt esitatutest (1983:218—219):

Eesti keele tekkimise lugu

1. *n*-i assimileerumine eelneva vokaaliga *s*-i ees, nt **kansi* > **kaasi*, **mansikka* > **maasikka*. Järgarvudes (**kolmansi* > *kolmas*) on muutus siiski hõlmanud peaaegu kogu läänemeresoome murrete ala. Karjala ja osalt ka vepsa keeles on täheldatud muutuse vaheastet — nasaalvokaali (*kaäsi*).

2. *õ* sündimine esisilpi varasema *e* ja *o* asemele, nt **merta* > **mõrta*, **polvi* > **põlvi*. *õ* tekkimine on toimunud mitmes järgus (Viitso 1978).

3. *ksi*-tunnuseline tingiv kõneviis. Teistes murderühmades säilis see kõneviis *isi*-tunnuselisena.

Mujal puuduvad ühissõnu on Alo Raun (1971) esitanud vaid parkümmend.

Lisada võiks veel konservatiivseid erijooni: *s*-tunnusega minevikuvormid eitusverbil ja *kse*-tunnuseline olevik.

Läänemeresoome murrete lõunarühmas eraldus esialgu kolm hõimumurret, mida nüüd on tinglikult nimetatud liivi, Ugala (lõunaeesti) ja maamurdeks (põhjaeesti murdeks). Nähtavasti viisid uuendid märgatavale lahknemisele meie ajaarvamise esimestel sajanditel.

Ugala hõimumurde kuuluvuse suhtes on olnud erinevaid arvamusi. Paul Alvre (1973: 294—298) on paigutanud selle idamurderühma, Terho Itkonen (1983: 216—217) seevastu peab Ugala murret lõunarühma murdeks, millesse on ida poolt levinud mõningaid idamurderühma jooni, nt **jalkoiden*-tüüpi mitmuse omastava käände vormid.

Maamurret ja Ugala murret eraldasid teineteisest mitmed olulised keelenähtused (uuendid):

1. Varemalt on eriti esile tõstetud muutust *kt* > *tt* Ugala murdes, nt **koktu* > **kõttu*, vrd maamurde **kõhtu*, ent sellele on leitud mõlemale ühiseid vaheastmeid (Setälä 1899: 196—206; Kettunen 1929: 29—31; Saareste 1932: 11, 1952: 99; Posti 1953: 38—46; Tauli 1956: 14, 40; Raun, Saareste 1965: 85; Laanest 1975: 63; Viitso 1978: 103—104; Kask 1980, 1: 54).

2. *pts* > *ts* Ugala murdes, nt **laptsi* > **latsi*. Mujal murretes *pts* > *ps*, nt **laptsi* > **lapsi*. Nõnda väitis esimesena Paul Ariste (1955), tema järel ka Arvo Laanest (1975:64), Tiit-Rein Viitso (1978:101–102) ja Arnold Kask (1980, 1:66–67). Muud uurijad (Setälä 1899:195–196; Kettunen 1929:42–43; Tauli 1956:17, 42) on pidanud esialgseks *ps*-i ja esitanud lõunaesti murretes muutuse *ps* > *ts*, kusjuures Andrus Saareste pidas seda hili-semaks nähtuseks (Saareste 1952:100; Raun, Saareste 1965:86).

3. *kti* > *ktsi* > *tsi* pearõhulise silbi piiril Ugala murdes, nt **kakti* > **kaktsi* > **katsi*. Mujal *kli* > *ksi*, nt **kakti* > **kaksi*. Nõnda Tiit-Rein Viitso (1978:102–103). Teised uurijad oletavad hilisemat muutust *ksi* > *ts(i)* (Setälä 1899:162; Kettunen 1929:39; Saareste 1952:100; Tauli 1956:42; Raun, Saareste 1965:86; Kask 1980, 1:62).

4. *k* kohatine säilimine esimese silbi lõpul Ugala murdes, nt **sõkla* (hiljem *sõGel*), **näknüt* (hiljem *nännü*). Mujal *k* nõrgenes, hiljem vokaliseerus, nt **sõyla*, **näynüt*. Vana erijoonena Andrus Saareste (1952:99; samuti Raun, Saareste 1965:85).

5. Mõnede balti laenude esisilbis on diftong *ai* Ugala ja liivi murdes, muudes murretes aga *ei*, nt **saina* — **seinä*, **saivas* — **teiväs*, **haina* — **heinä*. Nähtavasti on laenatud balti algkeelest kaks erinevat murdevormi (Kettunen 1929:146; Viitso 1978:88).

6. Maamurdes toimus mõnedes murretes esisilbis muutus *o* > *õ*, Ugala murdes püsis neis sõnades *o*, nt **olki* — **õlki*, **ompele* — **õmpele*-, **oppi* — **õppi*-, **orsi* — **õrsi*, **polvi* — **põlvi* (Viitso 1978:93). Varem peeti seda muutust hilisemaks ega eraldatud üldisest *o* > *õ* muutusest (Kettunen 1929:131–132; Saareste 1952:101; Raun, Saareste 1965:88).

7. Seesütleva käände kunagisest lõpust *-sna* on Ugala murdes saanud *-hna*, kust hilisemad *-hn*, *-h*, *-n*. Mujal murretes saadi *-sna* lõpust assimilatsiooni teel *-ssa*. Nt **külähnä* — **külässä* (Kettunen 1929:94–96;

Saareste 1952:100; Raun, Saareste 1965:86; Rätsep 1979:43, 46—48; Kask 1980, 2:11—12).

8. Ugala murre säilitas oleviku ainsuse 3. pöörde lõputa vormi, kuna mujal murretes markeeris oleviku vastavat pööret *-pi* (βi), **anta*—**anta β i* (Kettunen 1929:85; Viitso 1985:402). Ugala lõputa vormi on varem peetud kas lõpu *- β i* kaotanud vormiks (Setälä 1899:98—99) või lihtmineviku paradigma eeskujul sündinud analoogiavormiks (Kettunen 1929:85). Ugala lõputa 3. pöörde esineb ainult ühes verbiklassis, teises on ainsuse 3. pöördes lõpp *-ksen* (hiljem *-s*) vana olevikutunnusega *-k*.

Vanu erinevusi on märgata ka maamurde ja Ugala murde sõnavaras: **hauru*—**tossu*, **kaski*—**koivu*, **kauna*—**kotõra*, **otra*—**kesvä*, **saato*—**ruka*, **sõster*—**hõrakka*, **uusi*—**vastainõn*, **üdin*—**säsü*.

Omaette probleem on olnud kirderanniku murde päritolu. Varem arvati, et tegemist on Soome siirdunud hõimu jäänusega või hoopis hilisema põhjapoolse mõjuga (Ariste 1956:15; Kask 1956:31), kunagise idamurdērühma murdega (Alvre 1973:294—295). Tiit-Rein Viitso (1978:109—110) on esitanud seletuse, mille kohaselt praeguse kirderannikumurde lääneosa Kuusalust Viru-Nigulani Soome lahe kaldal on väga vana põhjamurdērühma siirdkond Eestis ja hõlmas varem ka läänepoolsemaid rannaalaseid. Ta nimetab seda siirdlaskonda viru hõimuks. Arvestades ala püsiasustuse iga (muistne Rāpälä — praegune Haljala, muistne Mahu — praegune Viru-Nigula), väidetakse, et siirdlased tulid Soome lahe lõunakaldale ligemale 2500 aastat tagasi. Nende murre on püsinud konservatiivsena, lähedasena Soome lõunaosa keskala murretele ja on vältinud enamasti hilisemaid lõuna poolt levinud uuendeid.

Esimesel aastatuhandel näikse algust saavat ka maamurde lahknemine neljaks murrakuks, hiljem murredeks. Kõigepealt eristus Vaia murre, kust veelgi hiljem iseseisvus vadja keel ja ala lääneosas põhjaeesti idamurre, mis hõlmas ka muistse Vaiga maakonna. Kol-

manda osisena on Tiit-Rein Viitso Vaia murde järeltulijaks kuulutanud Vaivara ala, mis ei välista muidugi selle murraku hilisemat liitumist Viru murdega.

Vaia hõimumurde silmapaistvamaid uuendeid:

1. *o* > *õ* peaaegu korrapärase muutusena, nt **oksa* > **õksa*, *oma* > *õma*, **otsa* > **õtsa* (Kettunen 1929:131, 1930:128—129; Saareste 1952:110; Viitso 1978:94).

2. *st* > *ss*, nt **mustat* > **mussat*, **naista* > **naissa*, **suusta* > **suussa* (Kettunen 1929:31, 1930:26—30; Saareste 1952:109).

3. *h* kadu *u-* ja *ü-lõpulise* diftongi järel, kusjuures *u-st* sai silbi algul *v*. Nt **jouhi* > *jõvi*, **jauha-* > **java-* (Kettunen 1929:99, 1930:55; Saareste 1952:110).

Tõenäoliselt oli esimesi erijooni kujunenud sel ajal ka saarlaste ja läänemaalaste (ridalaste) keelepruuki. Neid alasid iseloomustas esimese aastatuhande teisel poolel ja teise aastatuhande alguses tihe vahekord läänemeresoome põhjamurderühmaga, eriti selle edelaosaga. Vastuvõtva poolena on nähtud ennekõike edelasoome murdeid. Kuid on täheldatud ka soomepoolset mõju Lääne-Eesti keelepruugile. Mõlemat poolt mõjustasid mitmed rootsi keelevormid. Pika aja jooksul kujunenud Lääne-Eesti ja Edela-Soome häälikuline ja sõnavaraline keelelähedus on hõlmanud ka liivi hõimumurde (keele). (Ojansuu 1916:98—205; Mägiste 1933:372—373; Saareste 1953; Itkonen 1972:105—106, 1983:201—202.)

Ugala alal hakkasid esimesel aastatuhandel eristuma ida- ja läänemurrak. Arvatavasti kuulub tolleaegsete uuendite hulka ka Sakala käskiva kõneviisi ainsuse 2. pöörde omapärane keeldvorm, nt *ärä minnä*, rahvalauludes veel *ärä minnä* 'ära mine'.

Niisiis võime nentida Eesti alal aastatuhande lõpuks olevat neli ulatuslikumat hõimumurret, kus oli arenemas sisemine diferentseerumine, mille tulemusena tekkisid hiljem taas uued murrad. Selleks ajaks näikse olevat kahanevad ka Eesti ala pidev keeleline kontakt teiste murderühmadega, algul arvatavasti idarühma murretega, seejärel

ka põhjarühma murretega, välja arvatud soome edelamurded. Aastatuhande lõpupoole harvenesid ka Vaia murdeidaosa sidemed lääneosaga, nii et olid sügenemas eeldused vadja keele iseseisvumiseks. Seevastu püsis tihe kontakt liivi murdega.

Niisugune oli olukord eesti keele väljakujunemise lõppjärgu alguseks. Et murded saaksid keeleks iseseisvuda, oli vaja eraldumist teistest sugulasmurretest ja samaaegset sisemist integreerumist. Seejuures oli oluline osa uuenditel. Neil on tekkimiskese ja levila. Levi soodustavad või takistavad kõnelejate kontakti võimalused ja uuendi sobivus murde chitusega. Uue keele sündimisel on eriti tähtsad niisugused muutused, mis hõlmavad enamiku alusmurrete alast ja puuduvad samal ajal teistes sugulasmurretes. Kesksed on muidugi need innovatsioonid, mis muudavad ulatuslikult senist süsteemi või põhjustavad rohkesti uusi muutusi. Ent tähtsaks võib osutuda ka vastupidine: vana süsteemi, chituse põhikoe säilimine, kui samal ajal laialdaselt uuenevad naaber-murded. Just niisugust situatsiooni märkame soome keele tekkimisel.

Eesti keele kujunemist iseloomustab uuendite rohusus. Seepärast tuleb keele iseseisvuse algusaja määramiseks leida selline ajajärk keele eluloos, kus ilmneb palju laia levikuga uuendeid.

Meie aja esimesel aastatuhandel toimus läänemere-soome murretes mitmeid muutusi, millest osa hõlmas ka Eesti ala murdeid, kuid erilist muutuste lainet ja teistest hõimumurretest keelelist eraldumist pole märgata, vähemalt nende andmete põhjal, mis meil on sugulaskeelte võrdlemise alusel saadud.

Käesoleva aastatuhande esipoolel muutus Eesti alal kõneldud murrete chitus märgatavalt. Toimus suur hulk mõjusaid häälikumuutusi, mis hõlmasid enamiku neist murretest ja soodustasid sel moel keele integreerumist, keelelist liitumist. Samas lahutasid need uuendid Eesti murdeid teistest hõimumurretest, mis säilitasid enamasti

nende nähtuste puhul varasema olukorra. Mitmed uuendid ei ulatunud kirderanniku murdesse, mis püsis lõunaabritest suhteliselt omaette ja säilitas Soome murretele lähedase ehituse.

Missugused olid olulisemad hääliku-uuendid, mis hõlmasid laiemalt nii maamurret kui Ugala murret? Toimunud häälikumuutuste kohta võib leida tõendusmaterjali juba kirjalikest keelemälestistest.

1. Kaashäälikute regressiivne palatalisatsioon. Muutuse põhjustas konsonandile järgnev eesvokaal *i* ja poolvokaal *j*. Laiemalt levis hammashäälikute ja alveolaaride (*t*, *s*, *n*, *l*, *r*) peenendus. Lõunaeesti murdealal on see laialdasem ja vist ka vanem, põhjaeesti murdeala läänosas aga piiratum või puudub, nagu ka kirderannikumurdes. Nt **saani* > **saäni*, **asja* > **äsja*, **sölki* > **sõl'ki*. Muutus toimus enne vokaali kadu sõna lõpust, arvatavasti XIII sajandil. Palatalisatsioon on olemas ka liivi keeles ja idapoolseis läänemeresoome murretes, vist küll omaette kujunenud nähtusena. (Kettunen 1929:122; Saareste 1952:75; Tauli 1956:41–42; Raun, Saareste 1965:59; Laanest 1975:74; Kask 1980, 2:28.)

2. Lõpukadu, s. o sõnalõpulise vokaali kadu kahesilbilistes pika esisilbiga vormides ja kõigis enamasilbilistes sõnavormides. Nt **jalka* > *jalG*, **metsästä* > **metsäst*, **matalita* > *mataliD*. Kirjalike keelemälestiste andmeil toimus lõpukadu XIII–XV sajandi kestel. Veel Henriku Liivimaa kroonikas on lõpukaota *pappi*, *maleva*, *kylekunda* ja «Liber Census Daniae» esitab kohanime *Uusikylæ*. Samuti on vanades rahvalauludes lõppvokaal säilinud. Vokaali lõpukadu on omaette toimunud veel liivi ja vepsa keeles ning soome edelamurdeis. (Kettunen 1929:171–172; Saareste 1952:75; Tauli 1956:73–74; Raun, Saareste 1965:59; Laanest 1975:80–81; Kask 1980, 2:65–66; Nikkilä 1985.)

3. *k* kadu sõna lõpul. *k* kadu oli alanud ilmselt juba aastatuhande esimestel sajanditel. Esialgus säilis vahestmena sõnas kõrisulghäälik, mis on Võru murdes prae-

gugi olemas. Seepärast ei kadunud seoses lõpukaoga *k*-eelne vokaal. Arvatavasti XIV sajandil kadus põhjääesti murdealal ka see *k* jäänus. Nt **laulak* > *laula?* > *laula*, **elättek* > *elätte?* > *elätte*, **kastõk* > *kastõ?* > *kastõ*. *k* on sõna lõpult kadunud enamikus läänemeresoome keeltes, kadu ei toimunud üksnes vadja idamurdes, isuri Hevaa murdes ja osalt ka soome Savo murdes. (Setälä 1899: 210—220; Kettunen 1929: 50—52; Saareste 1952: 75; Itkonen 1965; Raun, Saareste 1965: 59; Laanest 1975: 77—78; Kask 1980, 1: 90—91.)

4. Sisekadu, s. o lühikese vokaali kadu pika esisilbi järel teises lahtises silbis, kui sõna on kolme- või enamasilbiline. Nt **kastanut* > **kastnut*, **pistämään* > **pistmään*, **kuulusat* > **kuulsat*, **kultanen* > **kulDnen*. Muutus on paigutatud XIV sajandisse, sest XIII sajandil kirja pandud kohanimesed on teise silbi vokaal veel alles, nt *Ardala*, *Hyrvelæ*, *Kandalæ*, *Kuckarus*. Sisekadu on toimunud ka liivi ja vepsa keeles ning soome edelamurretes, usutavasti omaette. (Kettunen 1929: 162—167; Posti 1942: 95—99; Saareste 1952: 76; Tauli 1956: 63—65; Raun, Saareste 1965: 60; Laanest 1975: 80—81; Kask 1980, 2: 56—61.)

5. Pikkade vokaalide lühenemine järgsilpides. Need olid tekkinud aastatuhande vahetusel või natuke varem sulghäälikute nõrkade vastete β , δ , γ ja *h* kadumisel järgsilpides vokaalide vahelt. Nt **kastõγõn* > **kastõõn* > **kasten*, **karvada* > **karvaa* > *karva*, **viskadan* > **viskaan* > *viskan*, **antadak* > **antaak* > **antaa* > **anta*, **vartõhõn* > **vartõõn* > **varte*, **vajaya* > **vajaa* > *vaja*. Muutus toimus nähtavasti XIV sajandil, aga ikkagi pärast sisekadu, sest pikast vokaalist sündinud lühike vokaal teises silbis pole enam kadunud. Järgsilpide pikad vokaalid on lühenenud ka liivi keeles ja soome edelamurdeis. (Kettunen 1929: 174—175; Saareste 1952: 76; Tauli 1956: 91; Raun, Saareste 1965: 60; Kask 1980, 2: 68—69.)

6. Laadivahelduse tekkimine. Selle sünnitas sulghäälikute nõrkade vastete kadu või muutumine mõneks

muuks konsonandiks pearõhulise silbi järel. Seega $\gamma > \emptyset$ või j , nt **viγan* > **vian*, **jalγan* > **jalan*, **jälγen* > **jäl-jen*; $\delta > \emptyset$, assimilatsioon eelneva konsonandiga või j , nt **riδan* > **rian*, **silδan* > **sillan*, **saδan* > **sajan*; $\beta > \emptyset$, assimilatsioon eelneva konsonandiga või v , nt **tuβan* > **tuvan* > **tuan*, **kumβan* > **kumman*, **halβan* > **halvan*, **haaβan* > **haavan*. Muutus arvatakse toimunud olevat XIV—XV sajandil, sest veel XIII sajandi kohanimedes on klusiili nõrk vaste säilinud, vrd kohanimed *Andikeværxæ* 'Annikvere', *Eghöntakæ* 'Jõetaga', *Jogen-taganía*, *Raudanal* 'Raua-', *Hergænpæ* 'Härjapea' XIII sajandi ürikuis, aga XIV sajandi algul juba ka *Meintacus* 'Mäetaguse', *Waympere* 'Vaopere'. Tegelikult jätkati selle muutusega juba varem alanud sulghäälikute nõrkade vastete kadumise tendentsi. Juba eelmise aastatuhande lõpu poole olid δ ja γ kadunud teisest silbist kaugemal, nt **antadak* > **antaak*, **ōhtayo* > **ōhtoo*. Laadivaheldus tekkis ka vadjä, soome ja karjala keeles. (Kettunen 1929:60—61; Saareste 1952:75—76; Raun, Saareste 1965:59—60; Laanest 1975:66; Kask 1980, 1:31—32.)

7. Geminaadi nõrgenemine üksikhäälikuks pika esilbi järel kinnise silbi alguses. Nt **lauŷtan* > **lautan*, **kooppas* > **koopas*, **(epi) karŷtak* > **karta*, **toomme* > *toome*, **keerrot* > **keerot*. See muutus toimus ilmselt XV sajandil. Geminaadi nõrgenemist üksikkonsonandiks on täheldatud ka teistes läänemeresoome keeltes, ent teistel tingimustel ja teises laadis. (Kettunen 1929:45, 1930:45; Saareste 1952:76; Tauli 1956:29—31; Raun, Saareste 1965:60; Laanest 1975:86; Kask 1980, 1:81—82.)

8. Vältevahelduse tekkimine. Mitme häälikulise teguri toimel eristus eesti ala murretes II ja III välde. Need olid fonoloogilises vastanduses, s.t eristasid tähendusi ja grammatilisi vorme. Nt **meŷsää* > *meŷsä* (osastav) — **meŷsän* > *meŷsän*, **laúlua* > *laúlu*, **laulun* > *laúulun*. Selle eesti keelele nii iseloomuliku nähtuse kohta on kaks vastandlikku seletust. Esialgu valitses Mihkel Veske

(1873) ideedest lähtunud Björn Collinderi (1929) asepikendusteooria, mis pidas vältevahelduse põhjuseks eelnevaid kadusid ja lühenemisi. Paul Ariste (1947) esitas vastupidise seisukoha: vältevaheldus põhjustas kaod ja lühenemised, ja see lähenemisviis on viimasel ajal pooldajaid leidnud. Sel puhul on vältevahelduse põhjuseks peetud muutunud rõhu- või kõnerütmisüsteemi (Eek, Help 1987), mille omakorda võis esile kutsuda Skandinaavias kõneldud muinaspõhja keele mõju.

Eelneva erijuhtumiks tuleb lugeda tüvekonsonandi geminatsiooni sisseütlevas käändes. Nt **kokohon* > **kokoon* > **kokkoon* > *kokko*, **veteheh* > **veteen* > **veteen* > *vette*, **rapahan* > **rapaan* > **rappaan* > *rappa*. See uuend ei jõudnud saarte ja kirderanniku murdesse. Lõunaeesti murdealal on selle kõrvale tekkinud veel lühikese geminaadiga vormid mitmes grammatilises vormis, nt **hätädä* > **hätää* > **hättää* > *hättä*, **tuköva* > **tukköva* > *tukköv*. Mõnevõrra teistel tingimustel on toimunud geminatsioon ka soome murretes, vadja ja liivi keeles. (Kettunen 1929 : 19—20, 28—29; Saareste 1952 : 77; Tauli 1956 : 142—145; Raun, Saareste 1965 : 61; Laanest 1975 : 74—75; Kask 1980, 1 : 41—42.)

9. Sulghäälikute ja *s*-i nõrgenemine helilise hääliku järel sõna sees silbi algul leenishäälikuks. Nt **sapa* > *saBa*, **selkä* > *selG*, **rikkaita* > *rikkaiD*, **visa* > *viZa*. Muutuse täpsemat aega on keelemälestiste põhjal raske määrata, sest kirjapanekute ortograafia on ebakindel. Igatahes pidi muutus *k* > *G*, *p* > *B*, *t* > *D*, *s* > *Z* toimuma pärast *β*, *δ*, *γ* kadu, sest muidu kattunuks kaks lähedast sulghäälikusarja ja kadu kas poleks toimunud või oleks toimunud hoopis teisiti. Teistel tingimustel on niisugune nõrgenemine toimunud ka isuri keeles. (Kettunen 1929 : 24—25; Ariste 1939 : 180—187; Saareste 1952 : 81; Tauli 1956 : 28—29; Raun, Saareste 1965 : 65; Laanest 1975 : 86; Kask 1980, 1 : 30—31.)

10. Sõnalõpulise *n*-i kadu. Nt **seemen* > *seeme*, **nainōn* > *naine*, **ōnnōtton* > *ōnnetto*, **matalan* >

maDala, **kalaDōn* > *kalaDe*, **sohon* > *soho*, **tulōmaan* > **tuleman* > *tulema*. Põhjaeesti murretes jäi kadu ainsuse 1. pöörde lõpus toimumata, vrd põhjaeesti *laulan*, lõunaeesti *laula* 'laulan'. Muutus sündis XV—XVI sajandil. Sõnalõpulise *n*-i kadu või nõrgenemist on täheldatud mitmes muuski läänemeresoome keeles, muutuse aegki on erinev. (Setälä 1899:377—379; Kettunen 1929:106—107, 1930:96—104; Posti 1942:278—283; Saareste 1952:79; Tauli 1956:61—63; Raun, Saareste 1965:62; Laanest 1975:78; Kask 1980, 2:21—22.)

Tegelikult moodustavad eespool esitatud häälikumuutused tervikliku süsteemi, mis viis varasema läänemeresoomelise häälikusüsteemi mullistuseni. Mis kutsus selle esile? Pole veel lähemalt selge, kuivõrd oli mõjustamas Skandinaavia viikingite keel (muinaspõhja keel). Üldsegi pole uuritud, kas selles oli oma osa alamsaksa keelel. Ja ikkagi on võimalus, et murranguni viis kas või teatud määral murrete häälikuehituse sisemine areng. Häälikusüsteemi muutumise ulatuselt on see uuendisari võrreldav ainult murranguga, mis toimus keskläänemeresoome keelevormis u 3000 aastat tagasi (Posti 1953). Muutus ju seekordki senine sõnavormide häälikuline struktuur.

Murrangulised uuendused Eesti ala murrete häälikuehituses põhjustasid suuri muutusi sõnade morfoloogias. Sise- ja lõpukadu likvideerisid senise käänamise ja pööramise aluse — sõnade jagunemise ühe- ja kahetüvelisteks, s.o ainult vokaaliga lõppeva tüvega sõnadeks ja vokaal- ning konsonanttüvega sõnadeks. Täishäälikukaod töid juurde ohtrasti mitmesuguseid konsonanttüvelisi vorme, nii et kogu süsteem lakkas toimimast ja selle asemele sugenes aja jooksul hoopis keerulisem muutmiskem, mis rajanes hoopis uutel tunnustel. *n*-i kao tõttu langes omastava käände vorm kokku vokaaltüvega ja sai muutmise üheks alusvormiks, mida on hiljem nimetatud obliikvaks ehk rektiiviks.

Ei muutunud üksnes sõnamuutmise alus, vaid ka suur osa vormistikust. Enamik käändelõppe sai mõnevõrra

muutunud häälikkuju, mitmeid teisenemisi on olnud ka verbi tunnustes ja lõppudes. Olulisemad uuendid morfoloogias sel ajajärgul olid järgmised:

1. Uus komitatiiv. *ga*-lõpuga kaasaütlev kääne tekkis XVI—XVII sajandil käändsõna omastava käände vormi ja tagasõna *kaas* ühendist. Nt **keelen kaas* > *keele kaas* (nõnda veel XVII sajandi alguse kirjakeeles) > *keele kaa* > *keele* *Ga*. Nähtavasti jõudis uue käändelõpu kujunemine lõpule varem lõunaesti murretes. Sama laadi komitatiivilõpp on kujunenud ka liivi, vadja, isuri keeles ja soome murretes. (Oinas 1961, 12—55; Laanest 1975 : 110; Rätsep 1979 : 77—80.)

2. Oleva käände taandumine. Seoses lõpukaoga hävisid või taandusid essiivivormid määrsõnade tasemele. Paradigmakäändena säilis see üksnes kirderannikumurdes. Tänapäeva kirjakeeles kasutatavad oleva käände vormid on tarvitusele tulnud alles XX sajandil eeskätt soome keele eeskujul. (Kettunen 1929 : 169—170; Laanest 1975 : 107; Rätsep 1979 : 63—66.)

3. Possessiivsufiksitate kadu. Soomegripärane omandusliidete süsteem asendati isikuliste asesõnade omastava käände vormide ja asesõna *oma* tarvitusega nähtavasti germaani keelte otsesel mõjul. Nt **isäni* asemele *minu isa*, **onosa* asemele *tema onu*. Muutusele aitas kaasa lõpuvokaali kadu nendes lõppudes. Possessiivsufiksitate kadunud ka liivi ja vadja keeles. (Mark 1925; Laanest 1975 : 116—118.)

4. Muutused asesõnade süsteemis. Varasem 3. isiku isikuline asesõna **hen* säilis ainult enesekohases asesõnas *enese*, *enda*. Näitavatest asesõnadest *tema*, *ta*, *nemad*, *nad* said uued 3. isiku isikulised asesõnad. Varasemate küsipronoomenite *ke* ja *mea* asemele moodustati uued *kes* ja *mis*. Need on olemas ka liivi keeles. (Laanest 1975 : 122—133.)

5. Eitusverbi asendumine eitussõnaga. Soomegripärane pöörduv eitusverb (*en*, *et*, *ei epi*, *emme*, *ette*,

eivõt) taandus pikkamisi eesti murretes ja selle asemele tuli muutumatu eitussõna *ei, ep*. Sellega koos muutus ka eituslause ehitus. Kogu ümberkujundus toimus alam-saksa ja saksa keele mõjul. (Laanest 1975:158—160; Savijärvi 1977.)

6. Potentsiaali kadu. Sel ajajärgul jäi kasutusest kõrvale *ne*-tunnusega potentsiaal, võimalikkust osutav kõneviis. Üheks kao põhjuseks võis olla kaudse kõneviisi teke. Üksikvorme potentsiaali paradigmat säilis üksnes äärealadel Võru ja saarte murdes, nt Võru murde *olnes 'vist on'*. Teistes läänemeresoome keeltes on märgata selle kõneviisi vormide kasutamise vähenemist. (Laanest 1975:55.)

7. Kaudse kõneviisi tekkimine. Selle põhjal arenes eesti lauseehituses uut moodi kaudne kõne. Kõigile murretele ühist tunnust sellele kõneviisile ei kujune. Lõuna-eesi murretes hakati kasutama uue mooduse vormidena oleviku kesksõna käändevorme (*ma sõitav, sõitva, sõitvat, sõitvad*), kust on pärit ka möödunud sajandivahe-tusel kirjakeelde juurdub vorm. Põhjaeesti murretes kasutati kaudse kõneviisi vormidena tegevusnimevorme (*ma sõita, ma sõitma*). Kaudne kõneviis tekkis ka liivi ja läti keeles. See puudub aga kirderanniku murdes. Uuenduse ajendajaks on peetud saksa konjunktiiv. (Airila 1933; Ikola 1953; Laanest 1975:155—156; Kask 1984:220—285.)

8. Pöördelõppude taandumine. Sellest ajajärgust sai alguse seegi tendents eesti murretes, mis on ainulaadne soome-ugri keeltes. Eitussõna tarvitusele tulekuga jäid pöördelõppud ära eitavates verbivormides ja isikut anti edasi asesõnaga (vrd *en laula — ma ei laula*). Hääliku-kadude tõttu lakkasid enamikus käskiva kõneviisi vormides olemast esialgsed pöördelõppud (nt **tulko-hõn > *tul-koon > tulGo*). Eks ole sama tendentsi väljenduseks ka possessiivsufiksiste süsteemi hääbumine kõigis eesti murretes. Kaudne kõneviis sündiski ilma pöördelõppudeta. Hiljem jätkas seda suunda pöördelõppude ärajätmine

tingivas kõneviisis (nt *ma tahaks, sa tahaks* jne), mis hiljaaegu kirjakeeleski lubati.

Niivõrd tugev uuenduslaine muutis eesti keele soome-ugrilist aglutineerivat ehitustüüpi, kus uusi vorme moodustati selgesti eristuvate liidetega. Ilmnes selge suundumus flekteriva ehitustüübi poole, kus uusi vorme saadakse eeskätt tüve häälikuid muutes. See tüüp on ja oli iseloomulik indoeuroopa keelkonda kuuluvatele naaberkeeltele. (Korhonen 1980; Rätsep 1981.)

Murrangulised muutused toimusid ka eesti murrete sõnavaras. Eesti ala langes XIII sajandi alguses alamsaksakeelsete vallutajate võimu alla. Sealt peale kuni XVII sajandini oli Eestimaal ja Liivimaal ametlikuks ja ülikute, kaupmeeste, käsitöölise kõnekeeleks keskalam-saksa keel. Alamsakslaste kaudu jõudis meie maale tolleaegne Euroopa linnakultuur ja elukorraldus üldse. Loomulikult kajastus niisugune põhjalik ja pikaajaline muutus ulatuslikult maa põlisrahva keele sõnavaras. Eesti murretesse tuli viie sajandi jooksul rohkem kui tuhat alamsaksa laensõna, neist on praegu kirjakeeles umbes 800 sõna, s. o 15% kirjakeele kogu tüvevarast (Rätsep 1983a:546). XIV sajandi paiku jäid kõrvale vanad eesti isikunimed ja eestlased said endale alamsaksa eesnimed (*Jaani, Juhan, Jüri, Mats, Mihkel, Peeter, Villem; Anna, Liisa, Mari, Krõõt, Reet, Tiina* jt) (Rätsep 1983b). Mõõdukalt omandati sel ajal laensõnu vanarootsi, rootsi ja läti keelest. Jätkus vanavene ja hiljem uusvene laensõnade tulek idapoolsematesse murretesse, ent nende hulk oli aastatuhande algupoolel võrdlemisi pisike.

Kui üldistada käesoleva aastatuhande esipoolel Eesti ala murretes toimunud olulisemaid muutusi, siis võib küll kahtlusetu väita, et nii laialdased uuendused ühendasid senised vanad hõimumurded tihedasti üheks tervikuks, mida saab meie keele ajaloos nimetada juba eesti keeleks. Murrete integratsiooni ajaliseks keskmeks võib pidada XIV—XVI sajandit. Ent ei tule sugugi arvata, nagu sündinuks sel ajal vaid ulatuslikud, nii põhja- kui

lõunaeesti murdeid ühendavad uuendused. Kõrvuti nendega toimus kitsama levikuga muutusi, mis jätkasid murrete diferentseerumise protsessi. Eriti silmatorkavad on diferentseerivad uuendused põhjaeesti murrete alal aastatuhande keskpaiku ja paari järgneva sajandi jooksul. Keelesüsteemi küllaltki järsk muutumine paistab võrdlemisi hästi sobitunud olevat lõunaeesti murretesse. Seevastu põhjaeesti murretes näib see esile kutsunud olevat tasakaalutust eeskätt morfoloogiasüsteemis, ja see käivitaski vastassuunalisi diferentseerivaid muutusi.

Põhjaeesti murrete häälikuehituse kardinaalne muutmine tõi endaga kaasa mõnedes vormides tähenduse ähmastumise. Seda püüti vältida kahel moel. Tõkestati häälikumuutusi teatud vormides ja sõnatüüpides. Näiteks säilitati sõnalõpuline *n* ainsuse 1. pöördes, säilitati lõpuvokaal tegijanimedes. Sisekadu jäi toimumata *kollane*-tüüpi noomenites ja *astuma*-tüüpi verbides. Teiselt poolt tuli süsteemi tasakaalu säilitamiseks põhjaeesti murretes käibele hulk analoogiavorme:

1. *i*-mitmuse vormide asemele tulid *de*-mitmuse vormid. Nende moodustamise aluseks sai mitmuse omastava käände vorm, mis oli juba varem kujunenud *de*-tunnuseliseks. Nõnda ühtlustus käändeparadigma tugipunktiks nii ainsuses kui ka mitmuses genitiivivorm. *de*-mitmus on laienenud omastavast käändest mõnedesse muudesse käänetesse liivi keeles. (Laanest 1975:94; Rätsep 1977:19–20.)

2. *de*-mitmusest jäi puutumata küll mitmuse osastav kääne, kuid siingi jäeti *i*-mitmuslikud vormid kõrvale ja asendati analoogiliste *sid*- ja *si*-lõpuliste vormidega. Analoogia allikaks said *ne*- ja *us*-liiteliste sõnade partitiivivormid, kus *s* oli liite osa. Nt *maju* asemele tuli *majasid* või *majasi*, eeskujuks *hobusid* või *naisi*. (Laanest 1975:101; Rätsep 1979:20–24.)

3. *id*-lõpuga mitmuse osastava käände vormide asemele levisid *eid*-, *aid*-lõpulised partitiivivormid. Analoogia lähteks olid kontraheerunud vokaaltüvega käänd-

sõnade partitiivvormid. Nt *ilusid* asemele tuli *ilusaid*, eeskujuks *rikkaid*-tüüpi vormid, kus kaksiktäishäälik oli saadud *h* kadumisel varasemast **rikkahita*-tüüpi vormidest. (Rätsep 1979 : 4, 6.)

4. *hen*-lõpu kaotanud sisseütleva käände vormide asemele astusid *sse*-lõpuga vormid (nt *majasse*, *vankrisse*). *sse*-lõpp lähtus kontraheerunud käändsõnade sisseütleva käände vormidest, kus oli säilinud lõpp *-se* (nt *perese*, *hambase*). *s*-i gemineerumise kohta on mitu seletust. (Laanest 1975 : 102—103; Rätsep 1979 : 29—30.)

5. Lihtmineviku tunnus *-i* asendati paljudes tüüpides *si*-tunnusega. Analoogilise *-si* lähtepaigaks olid *hakkama*-tüüpi verbide lihtminevikuvormid, kus *s*, mis pärines varasemast *t*-st, kuulus verbitüvesse. Nt *elin* asemele tuli *elasin*, eeskujuks *hakkasin* (< **hakkatin*). *si*-imperfekt on ka liivi keeles. (Laanest 1975 : 152.)

Need analoogiamuutused kaugendasid põhjaeesti murrete morfoloogiat lõunaeesti murrete omast ja suurendasid taas vormimoodustuse aglutinatiivsust.

Eespool nägime, et osa põhja- ja lõunaeesti murdeid ühendavaid uuendeid on ulatunud ka mõnesse teise läänemeresoome murdesse.

Mitmeid sama laadi häälikumuutusi toimus soome edelamurretes. Neid on seletatud lääne-eesti murrete vanaks mõjustuseks, aga ka sarnastest eeldustest lähtunud paralleelseteks muutusteks.

Rohkesti ligilähedasi uuendeid toimus ka liivi keeles, kuid teistel tingimustel ja mõnikord ka teistsuguste tulemustega. Üldjoontes: kõikvõimalikud kaod on siin toimunud ulatuslikumalt kui eesti keeles ja tihti teises järjekorras. Laadivaheldust liivi keelde ei sündinud. Vältevaheldus tekkis, kuid mõneti teistsugusena ja teistel tingimustel. Possessiivsufiks kadusid, aga eitusverbi pöördevormid on mingil määral säilinud. Olev kääne lakkas olemast, kuid uus kaasaütlev kääne tekkis samast lähteainest kui eesti keeles, aga omamoodi (*-ks*, *-kõks* < kaas). Potentsiaali analüütiline paradigma säilis, selle

kõrvale tekkis tegijanime liitest saadud tunnusega kaudne kõneviis. Liivi keeles on toimunud mõned samalaadsed stabiliseerivad muutused nagu põhjaesti murretes: *de*-mitmus laienes omastavast käändest mitmele muule käändele, ent mitte kõigile; levis ka analoogiline *si*-lihtminevik.

Aega ja ajaloolisi tingimusi silmas pidades ei saa uskuda, et keelemurrangu keskus oleks paiknenud liivi murrete alal. Nendes toimunud muutuste järskust ja ulatuslikkust seletab paremini lätlaste sekka sulava rahva keele kõikuvus, püsikindlusetus. Kaldun uskuma, et keelemurrangu lähtekeskus paiknes lõnaeesti murrete alal. Sellele osutab mitu asjaolu. Lõnaeesti murded on küllalt lähedal liivi murrete alale, ent piisavalt kaugel kirderanniku murde alast, kus muutusi enamasti ei toimunud; lõnaeesti murrete süsteem püsis stabiilsena ka pärast murrangulisi protsesse ja oli seega paremas vastavuses varasema seisundiga. Nagu osutavad kirjasõna andmed, sündis uus kaasaütleva lõpp lõnaeesti murretes sajandi võrra varem; samuti tekkis varem palatalisatsioon.

Eesti keel tekkis vanade hõimumurrete alusel käesoleva aastatuhande esimesel poolel eri murdeid ühendavate laialdaste uuenduste läbi keelesüsteemi mitmes osas, kusjuures keskuseks võis olla ennekõike lõnaeesti murdeala.

Kirjandus

Airila, Martti 1933. Viron kielen *oratio obliqua*'sta. (Suomi V: 17.) Helsinki

Alvre, Paul 1973. Läänemeresoome aluskeele varasest murde-liigendusest, eriti eesti ja soome keelt silmas pidades. — Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 151—162; nr 5, lk 291—299

Ariste, Paul 1939. Hiiu murrete häälikud. (Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B Humaniora XLVII: 1.) Tartu

Eesti keele tekkimise lugu

Ariste, Paul 1947. Foneetilisi probleeme eesti keele alalt. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised. Filoloogilised teadused 3.) Tartu

Ariste, Paul 1955. Miks on lõunaeesti murdes *lapse* asemel *lats*? — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, IV, nr 2, lk 317—319

Ariste, Paul 1956. Läänemeresoome keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. — Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 5—23

Carpelan, Christian 1984. Katsaus saamelasten esihistoriaan. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. (Utgivna av Finska Vetenskap-Societeten. H 131.) Helsinki, s 97—108

Collinder, Björn 1929. Über den finnisch-lappischen Quantitätswechsel. (Uppsala Universitets Årsskrift 2:1.) Uppsala

Eek, Arvo, Toomas Help 1987. The interrelationship between phonological and phonetic sound changes: A great rhythm shift of Old Estonian. — Proceedings XIth ICPhS. The Eleventh International Congress of Phonetic Sciences, Vol 6. Tallinn, pp 218—233

Häkkinen, Kaisa 1983. Suomen kielen vanhimmasta sanastosta ja sen tutkimisesta. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17.) Turku

Ikola, Osmo 1953. Viron ja liivin modus obliquuksen historiaa. (Suomi 105:4.) Helsinki

Itkonen, Terho 1965. Proto-Finnic final consonants: Their history in the Finnic languages with particular reference to the Finnish dialects. 1:1. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 138.) Helsinki

Itkonen, Terho 1972. Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta. — Historiallinen Aikakauskirja, n:o 2, s 85—112

Itkonen, Terho 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. — Virittäjä, n:o 2, s 190—229, n:o 3, s 349—386

Kask, Arnold 1956. Eesti murrete kujunemisest ja rühmitumisest. — Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, lk 24—40

Kask, Arnold 1980. Eesti keele ajalooline grammatika: Häälikulugu 1, 2. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool

Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. (Emakeele Seltsi Toimetised, nr 16.) Tallinn, Valgus

Kettunen, Lauri 1929. Eestin kielen äännehistoria. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 156.) Helsinki

Kettunen, Lauri 1930. Vatjan kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 185.) Helsinki

Koivulehto, Jorma 1984. Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. (Utgivna av Finska Vetenskap-Societeten. H 131.) Helsinki, s 191—205

Korhonen, Mikko 1980. Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. — Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Turku, S 87—100

Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn, Keele ja Kirjanduse Instituut

Mark, Julius 1925. Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen I. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LIV.) Helsinki

Meinander, C. F. 1984. Kivikautemme väestöhistoria. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. (Utgivna av Finska Vetenskap-Societeten. H 131.) Helsinki, s 21—48

Mägiste, Julius 1933. Mis on soomlased laenanud eesti keelest? — Eesti Kirjandus, nr 4, lk 368—377

Nikkilä, Osmo 1985. Apokope und altes Schriftfinnisch: Zur Geschichte der i-Apokope des Finnischen. Groningen, Rijksuniversiteit te Groningen

Oinas, Felix 1961. The development of some postpositional cases in Balto-Finnic languages. (Suomalaisen-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 123.) Helsinki

Ojansuu, Heikki 1916. Suomen kielen tutkimuksen työmaalta I. Jyväskylä

Posti, Lauri 1942. Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXXV.) Helsinki

Posti, Lauri 1953. From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic. — Finnisch-Ugrische Forschungen XXXI. Helsinki, pp 1—91

Raun, Alo, Andrus Saareste 1965. Introduction to Estonian Linguistics. (Ural-Altäische Bibliothek XII.) Wiesbaden, Otto Harrassowitz

Raun, Alo 1971. Essays in Finno-Ugric and Finnic linguistics. (Indiana University Publications: Uralic and Altaic Series 107.) The Hague, Mouton

Rätsep, Huno 1977. Eesti keele ajalooline morfoloogia I. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool

Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool

Rätsep, Huno 1981. Some tendencies in the development of Estonian. — Советское финно-угроведение, № 3, с 202—211

Rätsep, Huno 1983a. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. — Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 539—548

Rätsep, Huno 1983b. Alamsaksa päritolu eesnimedest. — Sõnasõel 6. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, lk 69—74

Saareste, Albert 1932. Eesti keeleala murdelisest liigendusest. (Akadeemilise Emakeele Seltsi Toimetised XXII.) Tartu

Saareste, Andrus 1952. Kaunis emakeel: Vesteid eesti keele elu-olust. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv

Saareste, Andrus 1953. Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. (Suomi 106 : 3.) Helsinki

Salo, Unto 1984. Esihistoriallisen asutuksen jatkuvuudesta Suomen rannikolla. — Suomen väestön esihistorialliset juuret. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk. (Utgivna av Finska Vetenskap-Societeten. H 131.) Helsinki, s 175—190

Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. — Virittäjä, n:o 1, s 119—136

Savijärvi, Ilkka 1977. Itämerensuomalaisten kielten kieltoverbi I. Suomi. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 333.) Helsinki

Setälä, Emil Nestor 1899. Yhteissuomalainen äännehistoria. I ja II vihko. Helsinki

Eesti keele tekkimise lugu

Tauli, Valter 1956. Phonological tendencies in Estonian. (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser, bind 36, nr 1.) København

Veske, Michael 1873. Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig

Viitso, Tiit-Rein 1978. Läänemeresoome esimese silbi õ aja-lugu. — Keel ja struktuur 10. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, lk 81—117

Viitso, Tiit-Rein 1983. Läänemeresoomlased: maahõive ja varaseimad kontaktid. — Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 185. Helsinki, lk 265—281

Viitso, Tiit-Rein 1985. Läänemeresoome murdeliigenduse põhi-jooned. — Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 399—404

PIIBLITEMAATIKA EESTI HELILOOMINGUS

Hugo Lepnurm

Piibli tekstide kasutamist heliloomingus tuleb näha ajaloolise järjepidevusena.

Suur hulk Piibli, eriti Vana Testamendi teksti on algkeelisel kirja pandud seotud kõnes — luulena, ja ka mõeldud lauluettekandena (nt 2 Mo 15; 5 Mo 32; Ko 5; 1 Sa 2; 2 Sa 3, 33; 1 Aj 16 ja muidugi kuningas Taaveti omistatud 150 laulu). Samuti on Uues Testamendis Lk 1, 46—56 ja 2, 13—14 mainitud lauluna. Uurijate arvates on laululisi kohti ka apostel Pauluse kirjades. Suur kosmiline hümn muusikale on Ilmutusraamatu 5. peatükk.

Palju on Vanas Testamendis märkeid laulu esituskoha ja -laadi kohta. 1 Aj 6, 9, 15, 23, 25 ja 2 Aj 5. peatüki valitud salmide ja üksikute Taaveti laulude järgi oli Vana-Iisraeli templiteenistuse muusika kõrgel professionaalsel tasemel.

Enamik Taaveti laule ehk psalme on mõttesügavuselt ja -jõult ning poeetiliselt ilult seni ületamatud. See tõttu on nad olnud inspiratsiooniallikaks kõikide aegade heliloojaile.

Jeruusalemma templi ja kohalike sünagoogide teenistusel kasutati Taaveti laule järjekindlalt. Kui Kristus oli enne ristilöömist oma õpilastega viimast korda koos õhtusöögil, laulsid nad Taaveti laule 113—118 (Mk 14, 26).

Algkristlikud kogudused võtsid vanaheebrea jumalateenistusest üle palju vorme, tekste ja ka viise. Selle kõrval hakkas nende kooskäämistel spontaanselt vohama uus laululooming, eriti teiste — mittejuudi — rahvaste seas. Senikaua kui kristliku kiriku õpetus polnud veel kanoniseerunud ühtlaseks, püsis oht, et uute laulude kaudu võis sellesse tungida kristlusele võõraid ja segaseid elemente (3.—6. saj. põhjustas see ägedaid tülisid ja isegi «laululahinguid» eri rühmituste vahel). Vastukaluks tekkis kreeka keelt kõnelevais mais 4. sajandil koguduse laulu alal nn bibliistslik liikumine, mis tunnistas ainuõigeks otseselt piiblitekstilised laulud.

Kui algusaegadel laulis terve kogudus, siis pidid tekst ja viis olema meetriliselt kooskõlastatud. See tingis Piibli tõlke kohandamise värsimõõdule, kuna sõnasõnaline tõlge teistes keeltes osutus proosaks.

Ajaloost teame, et esialgne rahva üldlaul vähenes seoses koguduste arvulise kasvuga mõne sajandi jooksul miinimumini. Musitseerimine kristlikus kirikus läks professionaalide kätte ja helikunst nõudis üha rohkem eesõigust sõnakunsti ees. Ses olukorras oli Piibli proosatekst heliloojale kunstilise vabaduse mõttes märksa soodsam. Juba katoliku kiriku ühehäälses koorilaulus alates 5.—6. saj. kasutatakse muutmatut piibliteksti. Edaspidi, keskaja mitmehäälses polüfoonias, kus muusikalise mõtte areng toimub eri häältes iseseisvalt ja sageli üheaegselt, nii et tekst pole kuulamisel üldse jälgitav, tarvitatakse Piibli tekste samuti alati proosas.

Nii rooma- kui ka kreeka-katoliku kirikus on kunsti-pärane laul jumalateenistuse integraalseks osaks. Heliloojad on viisistanud aasta igaks pühapäevaks määratud piiblisalmid. See praktika läks üle luteri kirikusse. Saksa 16.—18. sajandi heliloojad on kirjutanud suure hulga selliseid «aastatsükleid» koori- ja ansambli muusikat. Sellise tava kulminatsiooniks on J. S. Bachi kirikukantaadid.¹

¹ Calvini ja Zwingli reformatsioonis ning inglise puritaanluses taandub jumalateenistuslik kunstipärane muusika lihtsa ühe-

Alates 1700. aastate keskpaigast väheneb luteri kiriku jumalateenistuses muusika säärane osakaal. Kaovad alalised kirikukoorid ja varem eksisteerinud laulukoolid. Koguduse laulu hakkab juhtima orel. 19. sajandi alguseks on kadunud põline otseseos jumalateenistuse ja kirikus esitatava kunstipärase muusika vahel. Muusika muutub pidulikimate jumalateenistuste «kaunistamiseks», millega tegelevad väljaspool kirikut tekkinud lauluseltsid ja harrastusringid oma muu tegevuse kõrval.

Eesti vaimuliku heliloomingu tekkimine langeb sellesse aega. Meie koorilaul sündis enamasti koolide kaudu. Kool oli meil ju 19. saj. lõpuni kirikliku orientatsiooniga. Lauluõpetuse ülesanne oli selgeks teha koraalilaulmine ja ka kirikus esinemine. Tolleaegsete olude sunnil oli kirik ainus koht, kus «maarahvas» võis end vaimselt avaldada. Seetõttu on meil laulukooride tegevus kindlamalt ja kauem kui mujal olnud seotud kirikuga.

Üks esimesi tunnustust leidnud laulukoore — Põltsamaa kihelkonnakooli koor köster Martin Wilbergi juhatusel teotses edukalt juba 1840. aastail. Arvatavasti selle koori jaoks annab Põltsamaa pastor Emil August Hirschelmann 1842. a trükki 14 eestikeelset koorilaulu, nende hulgas ka 4 enda oma.

Kõik Hirschelmanni laulud, arvult 16 (sh 8 piiblitekstilist), toimetab 1871. a trükki Karl August Hermann. Neist orelisaatega segakoorilaul «Ja sina Petlem Evrata» on käibel tänini.

J. W. Jannseni poolt 1873. a toimetatud vaimulike laulude kogumikus on 2 laulu psalmide tekstidele ta enda loodud. Neid lauldi juba 1866. a Tartu Maarja kirikus Väägvere pasunakoori ja Maarja kiriku segakoori ühis-kontserdil.

hääle rahva üldlaulu ees miinimumini. Viimases võetakse rangelt bibliitsistlik suund, mis saab rahvale väga omaseks. Prantsusmaal 1545. a ilmunud Cl. Marot' ja Th. Beza «Psaumes en rime français» tõlgitakse koguni 9 keelde ja on seni ilmunud ligi 1000 trükis. Inglise kuninga Edward VI õhutusel Sternholdi ja Hopkinsi toimetatud «Psalms in Meter» ilmus ajavahemikul 1564—1841 650 trükis.

K. A. Hermann on loonud umbes 100 vaimulikku laulu, nende hulgas ka piiblitekstilisi. Kahjuks puuduvad andmed, kui palju viimaseist esitati ta eluajal. Viimase 50—60 aasta jooksul pole neid vähese muusikalise kaalukuse pärast lauldud.

Esimene eesti diplomeeritud helilooja Johannes Kappel (lõpetas Peterburi konservatooriumi 1881) on loonud üksikuid vaimulikke koorilaulu. Neist 23. psalmi tekstile loodud «Jehoova on mu karjane» on populaarne tänini. Miina Härma (lõpetanud Peterburi konservatooriumi 1890) kirjutas noorpõlves koorilaulu «Ma tõstan silmad üles mägede poole» Taaveti 12. laulu 1. ja 2. salmi sõnadele, mille kohta võib öelda sedasama. Oma hilisemates vaimulikes lauludes Härma enam Piibli tekstidele ei pöördunud.

Aleksander Läte on suurejoonelise, kahele koorile kirjutatud laulu «Väravad säravad» (L 24, 7—10) autor.

Konstantin Türrpu väheses loomingus leidub üks laul Johannese evangeeliumi tekstile (Jh 1, 36).

Rudolf Tobiasi 20 vaimulikku oopust moodustavad tema koguloomingust ligikaudu kolmandiku. Nendest on saatena koorilaulud «Eks teie tea...» (1 Ko 3, 16) ja «Otse kui hirv...» (L 42) saanud meie kooride raudvaraks isegi sel määral, et stalinismi ajal tõlgiti nad ettekandele pääsemiseks ladina keelde ja lauldi selles. Tobiasi vaimulike laulude tekstid on eranditult Piiblist. Paiguti on ta neid ise veidi ümber luuletanud ja oratooriumis «Joonase lähetamine» (prohvet Joonas raamatu tekst) lisanud koraale luteri kiriku lauluraamatust. Suurejoonelisel kavandatud, aga helilooja surma tõttu lõpetamata jäänud oratooriumi «Säälpool Jordanit» aluseks on üksikud kohad Moosese raamatuist (4 Mo 21—23; mõni salm 5 Mo lõpupeatükist). Pääle kolme lühema ladinakeelse laulu kirjutas Tobias oma teosed kõik saksa keeles. Eesti keelde on tõlgitud lisaks alunimetatutele veel «Väike suurree motett» ja absolutsioon kantaadist «Ecclesia». Varsti trükist ilmuv oratoorium «Joonase

lähendamise» on varustatud eestikeelse tõlkega. See teos on eesti vokaal-instrumentaalsete suurteoste hulgas oma sisuliselt kaalukuselt seni ületamatu.

Samuti on väga kõrgetasemeline Artur Kapi ja Cyrillus Kreegi vaimulik muusika. Kapi oratoorium «Hiiob» on kirjutatud Hiiobi raamatu tekstile, mille selle jaoks dramatiseeris Joh. Kaljuvee. Kreegi psalmide tekstidele loodud koorilaulud (L 1; 103—104; 121; 141) on alles nüüd, häätasemeliste kammerkooride tegevusel, saanud kuulajaile õieti tuttavaks. (Kreegi «Reekviem» on loodud katoliku surnutemissa tekstile ja vaimulike rahva viiside seaded luteri kiriku lauluraamatu sõnadele.)

A. Kapi õpilasist lõi vaimulikke suurvorme Juhan Jürme (Johannes Jürgenson). Kantaadis «Pärast õhtusöömaaga» (1926) kasutab ta Matteuse evangeeliumi ühe peatüki salme (Mt 26); kantaat «Memento mori» (1933) — väga hää teos — on lugu rikkast mehest ja vaesest Laatsarusest (Lk 16, 19—31). Oratoorium «Nebukadnetsar» käsitleb valitud kohti prohvet Taanieli raamatust. Kahjuks on Jürme teoste partituurid ja orkestrimaterjal sõjapäevil hävinud.

Edasi mainime Joh. Tamverki konservatooriumi diplomitööd — kantaati «Uksipäinis» Taaveti 62. laulu salmidele ning oratooriumi «Taavet ja Koljat» meeskoorile ja orkestrile (1 Sa 17).

Johannes Hiob on loonud kantaadi «Jesaja kuulutamise» (1932) (Js 1; 5; 40) ja oratooriumi «Suitsev Siinai» (1937) (2 Mo 14; 15; 19—20).

Vähem tähelepanevad on Hermann Kännu oratoorium (õieti passioon) «Kristus» Kristuse kannatusloo aineil, samalaadiline Udu Topmani teos «Kolgata», Robert Heinmetsa kantaat «Töötatud maa» (5 Mo), Endel Kingu kantaat «Viimne kohus» ja saatega koorilaul psalmile 84.

Puhtakujuline vokaalkomponist Enn Vörk püstitas oma elu eesmärgiks rahvusliku vaimuliku muusika loomise: 1) anda muusikas loomutruult edasi eesti keele

sõnavälted ja -rõhud, 2) luua eesti omapärane koraaliviis ja 3) eesti luterliku agenda muusika. Võrk kirjutas Piibli tekstidele kaheksa koorilaulu, neist on saanud populaarsemaks «Kui armsad on Sinu hooned» (L 84, 1 ja 5) ja «Eks teie tea» (1 Ko 3, 16). Seni on esitamata Võrgu oratoorium «Valvake» Matteuse evangeeliumi ja 2. Peetruse kirja sõnadele (Mt 24; 2 Pe 3). Oratoorium väärrib tähelepanu selle poolest, et helilooja kirjutas ta aastail 1952—53, olles maapaos Stalini-aegse põhjendamatu süüdistuse ja jälitamise eest.

Johannes Kappel (1908—1982) oma 55 vaimulikus oopuses kasutab Piibli tekste üheksas teoses — kantaatides «Jumala majades» (L 90—91) ja «Rahu ja õndsus» (He 12). Lauludest on mõjukaim sõjapäevil Uuralites loodud «Ükspäinis Jumala juures...» (L 62).

Heliloojaist, kes pole loonud otseselt luteri kiriku, vaid vabakoguduslike koguduste ja koondiste tarbeks, on laulude hulga poolest esikohal professionaalse haridusega Marje Sink (233 nimetust, neist piiblitekstilisi 40). Paljude asjaarmastajate seas on produktiivseim Oskar Luusmaa 114 lauluga (piiblitekstilisi 14).

1955. a-ni ulatuva vabakoguduste statistika andmeil on nende ringkonnis registreeritud 615 laulu, neist piibliainelisi 165. Muutmatuna on Piibli tekste kasutatud 73 juhul.

Viimase 33—34 aasta kohta pole kahjuks ilma pikema eeltöita võimalik anda õiget ülevaadet. Piibli tekste on laulude loomisel kasutanud Anne Metsala, Raivo Kõrgemägi, Leo Semlek ja ka nende ridade kirjutaja. Väliseestlaste kohta on seni andmed puudulikud. Suuremate teoste autoreina võime mainida Roman Toid, Kaljo Raidi, Lembit Avessoni, Udo Kasemetsa, Helen Duesbergi (Rudolf Tobiase noorim tütar) jt. Üldiselt võib öelda, et väljaspool luteri kirikut on autorid ja tarbijad eelistanud lihtsamakoelisi laule, milles peanõudeks on sõna kerge jälgitavus. See on tinginud muusika selge kvadraatse ehituse, homofoonilise koe ja järelikult värsistatud-riimi-

tud teksti. Otsene proosatekst on jäänud siin vähemusse.

Nagu varem mõista andsime, on meie vaimuliku — säälhulgas piibliainelise — muusikaloomingu tõukejõuks olnud isiklik-psühholoogilised, üldkunstilised ja rahvuslikud ajendid. Sihiteadlikult jumalateenistusiks on kirjutatud üksikutel harvadel juhtudel. On võimalik, et sellise muusika hulk tulevikus suureneb, sest hoiak sinnapoole on ülemaailmne.

Meie heliloojate pöördumine Piiblile on olnud kantud püüdest anda oma rahvale midagi kaasajast üleulatuvat, üldinimlikku ja püsivat. Enamik siin nimetatud teoseist on tekkinud ajal ja ringkonnis, millal ja kus Piibli sisu, mõisted, isikud ja probleemid said kooli ja kiriku kaudu rahvale üldtuntuks. Ja meie nimekamad heliloojad on tulnud püstitatud ülesandega toime paiguti täiesti maailmatasemel, nii et meil pole põhjust häbeneda suuremate rahvaste ees.

Illustratsioon J. Oksa novellile «Küla».

ARVUSTUS

Elmar Järvesoo. Dotsent Jaan Mets: Biography with an English Summary. Toronto, Üliõpilasselts «Liivika» kirjastus, 1988. 196 lk.

Uhe kõrgkooliõppejõu vaimse pärandi koondamine ja publitseerimine ning õppejõu isiksusest pildi joonistamine on iga rahva kultuuri arendamisel kahtlematult väärtuslikuks ettevõtmiseks. Seda enam, et käesoleval juhul on selle teostanud dotsent Jaan Metsa endised õpilased ja kaasvõitlejad üliõpilasseltsist «Liivika».

Jaan Metsa elutöö põhiosaks oli heintaimede sordiaretus, heina-seemnekasvatuse, heinakasvatuse ja karjamaakultuuri uurimine ning arendamine Eestis. Seda tööd tegi ta peamiselt Jõgeva sordiaretusjaamas, kus ta oli aastatel 1920—1944 heintaimede osakonna juhataja. Veerand sajandi kestel tehtud uurimistööst koorunud järeldusi ja seisukohti ei ole järgnevad nelikümmend aastat kummutanud ega oluliselt revideerinud. Võib rahuldustundega konstateerida, et Jaan Metsa uurimistööde tulemused, mis on kokkuvõtlikult publitseeritud koguteoses «Eesti põllumajandusteadus põllumehe teenistuses» (Tartu, 1946), ei ole käesolevaks ajaks oma aktuaalsust kaotanud ja nende kasutamine annab põllumajanduse praktikale praegugi suurt kasu. Kui ma neid ridu kirjutades EPA Eerika katsejaamas aknast välja vaatan, siis tuletavad hooneid ümbritsevad rohelised muruplatsid meelde, et muruks sobivate sortide aretamist alustas Jaan Mets ja jätkas tema õpilane ning kolleeg põllumajandusdoktor Aleksander Adojaan. Jõgeval on formuleeritud ka murude ja haljasalade rajamise ja hooldamise põhimõtted, mida Eestis kõikjal au sees peetakse.

Et Jaan Mets kodumaalt 1944. aastal lahkus, ei ole tema nime ja teenete tunnustamist seni lubatavaks peetud. Seda enam tuleks nüüd postuumselt tema väga olulisi teeneid märkida ja tunnustada. Eks ole ju suurel määral tänu nendele Eestis arenenud kõrge produktiivsusega karjapidamine ja söödatootmine.

Jaan Metsa elutöö oluline osa on teadusajakirja «Agronoomia» väljaandmine, mille peatoimetaja ta oli. Erilist rõhku pani ta refereatidele väliskirjandusest, et agronoomidel oleks hõlpus pidevalt kontaktis olla agronoomiateaduse arengusuundadega välismaal. Ka ise avaldas ta selles ajakirjas üle 90 artikli.

Üks Jaan Metsa tähtsamaid töid oli ka «Põllumajandusliku entsüklopeedia» toimetamine. Tema organiseerimisel sai «Põllumajandusliku entsüklopeedia» kirjastustöö 1936. a hoo sisse, 1938 ilmus esimene vihik. Väljaandele olid eeskujuks Soome, Saksa ja Vene vastavad teatmeteosed. Iseseisvusaja lõpuks suudeti entsüklopeediast välja anda vaid 3 vihku planeeritud 12 asemel. Märksõnastik on sõja ajal kaotsi läinud, mis raskendab taolise teose nüüdisaegset väljaandmist Jaan Metsa poolt planeeritud kujul.

Seoses ajakirja «Agronoomia» ja «Põllumajandusliku entsüklopeedia» väljaandmisega suurenes vajadus ajakohaste põllumajandus-
oskussõnade järele. Peamiseks uute terminite allikaks oli Akadeemilise Põllumajandusliku Seltsi oskussõnade toimikond, kus teiste Tartu Ülikooli õppejõudude kõrval osales ka Johannes Voldemar Veski. Sama töösuunaga oli ka Eesti Agronoomia Seltsi toimikond, mille eesotsas seisis Kaarel Liidak.

Jaan Mets osales mitmete organisatsioonide, seltside ja kutseühingute töös. Rohkem tähelepanu väärib vahest tema tegevus rahvusvahelises Balti Agronoomide Liidus. Ta oli selle liidu 1929. a Tartus toimunud II kongressi peasekretäriks, III kongressil 1931. a Riias ja IV kongressil Kaunases oli ta üks liidu asepresidentidest.

Retsenseeritava biograafia üks väärtusi on, et siin esitatakse mitme kolleegi nägemus Jaan Metsast. Jaan Tohvrile on meelde jäänud ta elegantne välimus: ristlips ja golfipüksid; tema alatiseks saatjaks olnud suur hundikoer ja jalutuskepp käsivarrel. Richard Toomre lisab, et Mets pidas loenguid Tartus ja eksamineeris Jõgeval. Rudolf Tamm meenutab, et Jaan Mets oli läbi ja läbi kultuurne inimene. Teaduslikel ekskursioonidel ei pidanud ta kunagi ülearseks mõnd vaatamisväärsust külastada. Mihkel Pill ja Julius Aamisepp näiteks polevat sellest huvitunud. Arvatavasti võlgnes ka Rudolf Tamm oma tähelepanuväärse kunstihuvi Jaan Metsa mõjutustele. Tammest sai Jõgeval tuntud ehisaianduse spetsialist, kelle iluaeda käidi imetlemas lähedalt ja kaugelt, isegi väljastpoolt Eestimaa piire. Kauaegse kolleegi Henn Sarve hinnangu järgi oli Jaan Mets rohkem literaat kui agronoom. Ta oli kindlalt veendunud, et nooruses tuleb õppida võõrkeeli, sest muid hariduse puudujääke saab ka hiljem elus hõlpsasti raamatutest järele õppida. Jaan Mets palkas oma lastele inglise keelt kõneleva lapsehoidja.

Dotsent Jaan Metsa lugu on huvitav lugeda. Kahtlemata on selle autoril Elmar Järvesool annet ja oskusi Jaan Metsa elu huvitavatest vaatekohtadest kirjeldada. Kutselise kirjaniku Heino Küge kirjutatud monograafiad dr Mihkel Pillist ja dr Julius Aamisepest ei ole nii hästi õnnestunud ega anna nendest Eesti põllumajanduse suurkujudest meelde jäävat pilti. Küllap ongi teadlase elus mitte-teadlasele huvipakkuvat raskem leida kui mõne seikleja või poliiti-

kaani elus. Allakirjutanule on kätte sattunud ainult üks teadlase tööd väga huvitavalt kirjeldanud raamat — Irène Joliot-Curie «Minu ema Marie Curie». Potentsiaalset Nobeli preemia laureate on meilgi, kuid puuduvad nende elulood. Sellisteks üldtuntud teadlasteks loeksin piimandusteadlase Nikolai Kinga, kosmoloog Jaan Einasto, astronoom Ernst Öpiku, mükoloog Elmar Lepiku ja võib-olla teisigi. Ehk on just müüdi puudumine üks põhjusi, miks meie teadlaste maine on madalseisus.

Meeldiv on tõdeda, et Eesti Agronoomide Selts Rootsis on välja andnud väljapaistvate põllumajandusteadlaste Nikolai Roo'si, Anton Nõmmiku, Arnold Kivimäe, Tõnis Kinti, Kaarel Liidaku elulood ja et need on annetatud ka Tartu Ülikooli teadusraamatukogule. Lähemas on eestikeelse Tartu Ülikooli 70. aastapäev, seetõttu oleks väga teretulnud ka ülejäänud väljapaistvate põllumajandusteadlaste biograafiate väljaandmine. Siin on peamiseks takistuseks meil levinud impersonaalne suhtumine teadusse ja teadlastesse. Näiteks räägitakse ja kirjutatakse, et «teadlased on tõestanud» jms, jättes konkreetisemata, kellest on jutt. Enamasti ei hinnata teadlase isiksust ning individuaalset mõtte- ja eksperimentaaltööd, vaid hoopis kollektiivset tööd NLKP juhtimisel, kus konkreetse teadlase panust on raske välja tuua. Selline olukord pidurdab teaduse arengut ja teadlase tööd. Eriti kõrgkooli õppivale noorsoole ja aspirantidele oleks vaja eesti põllumajandusteadlaste biograafiaid (Jaan Mägi, Osvald Hallik, Elmar Haller, Aleksander Adojaan, Adolf Mölder, Richard Toomre jt). Nende inimeste teadlasete ja isiksuse kujunemine on väga huvitav ja õpetlik ning kahtlemata aitaks suurendada noorteadlaste missioonitunnet.

Jaan Lepajõe

Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X 1985—1987. Toimetanud Leelo Andrén, David Papp, Enno Penno, Ago Vallas. Stockholm, 1988. 194 lk.

Eesti paguluse vanim teaduslik organisatsioon, Eesti Teaduslik Selts Rootsis (ETSR) on aastaraamatuid avaldanud alates 1952. aastast. Seltsi teadustegevus on pälvimas tähelepanu Eestiski (vt Tiit Rosenbergi retsensioon ETSR-i IX aastaraamatule: Kleio 1'88. Tallinn, Perioodika, 1989, lk 114—118). Möödunud aastal jõudis ETSR oma aastaraamatu kümnenda väljaandeni, mis annab alust rääkida sihi-kindlast viljakast tegevusest.

Seekordne aastaraamat on pühendatud Opetatud Eesti Seltsi 150. aastapäevale. Päevakohane sõnavõtt pärineb Hain Rebaselt, kes annab lühiülevaate OES-i tegevusest, saatusest ja perspektiividest (lk 7—10). Autor nendib, et OES-ist sai põhiline tegur eestlaste

arenemisel omaette rahvana. Järgneb seitse teaduslikku artiklit, mis on kirjutatud eesti, inglise, rootsi ja taani keeles.

Michael H. Gelting, «Birgittiinlased, kirikuisad, seitse Rooma tarka ja Saaremaa varahoidja Georg Bardyn: Preliminaarraport äsja-leitud käsikirjafragmentidest Saare-Lääne piiskopkonna arhiivis» (inglise k, lk 11—32). Taani Riigiarhiivis Kopenhaagenis on tänapäevani säilinud hulk protokolle Saare-Lääne piiskopkonna arhiivist. Need materjalid sattusid sinna ajavahemikul 1559—1645, mil Saaremaa kuulus Taanile. Köidete restaureerimisel avastati, et köitmisel oli kaante tädisena kasutatud käsikirjalist materjali. Fragmentide hulgas on kirju aastaist 1514—1515, mille adressaadiks on magister Georg Bardyn, Tallinna toomhärja ja hiljem Saare-Lääne toomkapitli varahoidja. Leitu hulgas on veel katkeid kirikuajalooliste tekstidega Konstanzi (1415—1417) ning Ferrara ja Firenze (1436—1439) kirikukogude kohta. Ka on fragmente ühe Saksa riigipäeva otsustega arvatavasti 15. sajandi lõpust, Neussi piiramisest 1474. a Burgundia hertsog Charles Südi poolt, populaarsest keskaegsest romaanist seitsmest Rooma targast jne. Tädisena kasutatud käsikirjad on arvatavasti välja praagitud ühest Tallinna raamatukogust ja pärinevad vähemalt osaliselt Pirita kloostrist. Taasleitud materjal annab kahtlemata lisateavet Tallinna hilis keskaja ajaloole.

Jakob Koit (1906—1988), «Eesti sõna «mõrtsukas» sõjaajaloolisest algupärast» (lk 33—43). Autor nimetab artiklit diskussiooni-paneelseks. Nimelt avaldas J. Koit juba 1966. a ETSR-i IV aasta-raamatus saksakeelse artikli eesti talupoegadest-sõduritest võitlustes Liivimaal 1558—1611. Selles tõi ta muu hulgas näiteid eesti sõjameeste nimetustest tolleaegsetes rootsi ja saksa allikates, nagu *morsak*, *morsuk*, *mörtzuck* jne. 1978. a tekkis Eesti NSV trükisõnas elav diskussioon Tartumaal asuva Mõrtsuka küla ja järve nime algupärast (vt Eesti Loodus, nr 6, 1978 (T. Kallejärv), nr 2, 1979 (K. Kalberg), nr 7, 1979 (J. Simm); Keel ja Kirjandus, nr 5, 1980 (H. Ligi)). 1980. a osalesid selles ka Enn Tarvel ja Leo Tiik (Keel ja Kirjandus, nr 9, 1980, lk 534—536, 536—538). L. Tiik jõudis seisukohale, et sõna «mõrtsukas» tekkis baltisaksa sõnast «Mordzug». Tema arvates tähistati esialgu sellega talupoegadest komplekteeritud ratsaüksust, kes hankis moona ja muud varustust peamiselt vägivalla teel. Veel arvas L. Tiik, et sõna tookordne tähendus pidi erinevama praegusest ja ei võinud olla halvustava varjundiga. J. Koit keskendab oma oponentidele just ülaloodud seisukohtadele. Ta jõuab järeldusele, et eesti «mõrtsukas» on kaudsel teel tekkinud uuspärsia-araabia päritoluga sõnast «mursaa», millega alates 13. sajandist tähistati tatarlaste juures nende ülikuid ja mis vene keeles hakkas käibima niihästi tatari aadlimeeste tähistamiseks kui ka sõimusõnana. Eesti keelde tuli see sõna Liivi sõja (1558—1583) ajal, tähistamaks irregu-

laarsetes väeüksustes võitlevaid talupoegi, kes sageli vägivaldselt, tatarlaste sarnaselt käitusid. Veel arvab J. Koit, et «mõrtsuka» nimetusel oli kogu aeg halvustav värving ja et see kujunes juba 17. sajandil mõrvarit ning rõõvlit tähistavaks sõnaks.

Hain Rebas on kirjutanud analüüsiva artikli «*Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561—1721)*» (lk 45—78). Autor uurib seda, kuidas käsitletakse Rootsi aega käesoleva sajandi saksa- ja eestikeelsetes ajaloo ülevaateetes, eeldusel, et ajaloo käsiraamatud peaksid muu hulgas väljendama ka oma aja vaateid ja teadmiste summat. Rootsikeelsed väljaanded on jäetud kõrvale, sest kuigi Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa ajalugu on tihedalt seotud Rootsi kui suurvõimu tekkimise, kestvuse ja lõpuga, on neid alasi käsitletud pealiskaudselt ja suurema huvita ka kõige tuntumates ülevaatlikes Rootsi ajalooetes. 20. sajandi balti historiograafia jagab H. Rebas kolme perioodi: 1) tsariaeg — kuni u 1918, 2) iseseisvus — 1918—40, 3) nõukogude aeg ja eksiil — 1944—(1956)—. Nimetatud perioode esindavad artiklis järgmised teosed: baltisaksa historiograafiast Leonid Arbusowi «Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands» (1918) ja Reinhard Wittrami «Baltische Geschichte» (München, 1954). Eestikeelsest ajalookirjandusest on välja valitud Villem Reimani «Eesti ajalugu», mis võis venestamispoliitika tõttu ilmuda ainult täiendava peatükina ühes üldist ajalugu käsitlevas teoses Soomes 1903—1909 (Eestis alles 1920). Iseseisvusaega esindab Hans Kruusi «Grundriss der Geschichte des estnischen Volkes» (1932), mis tõlgiti ka prantsuse keelde. Eksiilis ilmunud teostest on H. Rebas valinud M. Ojamaa, A. ja T. Varmase pseudonüümide all ilmunud töö (Stockholm, 1946; toimetuskolleegiumis E. Blumfeldt, A. Soom, J. Koit jt). Nõukogude perioodi esindavad kolm väljaannet: «Eesti NSV ajalugu» (1952, 1957) ja kõrgkoolide õpikuks mõeldud samanimeline raamat 1976. aastast. Kahes esimeses on Rootsi aega käsitlenud Artur Vassar, viimati nimetatud Herbert Ligi ja Helmut Piirimäe. Esmalt on kvantitatiivse võrdlusena uuritud Rootsi ajale pühendatud teksti hulka nimetatud teostes. Kõige enam teksti, 33%, pühendab Rootsi ajale Villem Reiman. Sellele järgneb Reinhard Wittram 20%-ga ja siis väikeste vahedega Arbusow, Ojamaa ja Varmased, ENSV 1976, ENSV 1952, ENSV 1957 ning Kruus (viimasel vaid 4%). H. Rebas toob välja ka need aspektid Rootsi ajast, mida erinevad autorid eeskätt rõhutavad. Poliitilis-sõjaväeline külg domineerib Arbusowil ja Wittramil, ühiskondlik ENSV 1952 ja Kruusil, administratiivne Kruusil ja Reimanil ning muud Ojamaal ja Varmastel (lk 54). Eraldi on vaadeldud veel seda, missuguses ulatuses käsitletakse Baltimaade erinevaid rahvakihte (aadel, pastorid, kodanlus, talurahvas). Siinkohal olgu toodud vaid iga alalõigu esimene ja viimane (lk 56): aadel — Arbusow

Arvustus

52%, ENSV 1952 16%, pastorid — Reiman 27%, Ojamaa ja Varmased 27%, ENSV 1957 2%, kodanlus — Ojamaa ja Varmased 35%, Kruus 0%, talupojad — ENSV 1957 69%, Arbusow 7%. Kolm teost näitavad täpselt sama mustrit, kui hinnata suhtumist aadlisse, mis on kõigil neutraalne, Rootsi riiki ja talupoegadesse, mis on kõigil positiivne. Nendeks on Kruus, Ojamaa ja Varmased ning ENSV 1976. Kvalitatiivse võrdluse osas vaadeldakse 1680.—1690. aastail teostatud reduktsiooni. Alalõigu lõpus märgib H. Rebas, et «H. Piirimäe on teinud Rootsi ajast progressiivse, positiivse ajajärgu!» (lk 61). Järeldusena nendib artikli autor, et meil tegelikult puudub moodne ja rahvusvaheliselt aksepteeritav monograafia Rootsi aja kohta Baltimail, kuigi allikaid ja kirjandust selle kirjutamiseks leidub rohkesti. Kirjanduse loetelus ongi toodud suur hulk asjaomast erialakirjandust, mis muu hulgas näitab autori küllalt head kursisolekut ka Eestis ilmuvaga. H. Rebas lõpetab sõnadega: «Igatahes, ja lõppude lõpuks oleks a. 1988, kolmsada aastat post factum, viimane aeg tüütuseni korratud küsimus, kas Rootsi aeg Baltikumis oli «hea» või «halb», kiiremas korras heita sinna kuhu ta kuulub, nimelt naiivse päevapoliitika kolikambrisse» (lk 67). H. Rebasel on vaieldamatult õigus, sest «hea» või «halva» määratlus on viimasel poolsajandil lähtunud konkreetsest ühiskondlikust formatsioonist Eestis, kõikudes ühest äärmusest teise, mistõttu võib selle küsimuse tõesti kõrvale jätta. Teiselt poolt aga tuleks nimetatud ajajärk Eesti ajaloos võrrelduna kõigi teiste «aegade» hinnanguliselt paika panna, eriti silmas pidades sellele järgnenud nn «kahesaja-aastast rahuaega». Selles mõttes, võib-olla küll mitte nii lihtsal kujul, jääb küsimus endiselt päevakorda.

Järgnevi kaastöö on seotud Rootsi võimuperioodiga Baltimail. Ulf Pauli on kirjutanud artikli «Maamõõdutööd Rootsi Balti provintides» (rootsi k, lk 79—92). Täpsetel mõõtmistel tuginev Rootsi kartograafia on seotud Anders Bure nimega, kes tegutses 17. sajandi algul. Maade mõõtmisega Läänemereprovintides tegid rootslased algust juba 1640. aastatel, kuid suuremad süstemaatilised mõõtmised algasid alles 17. sajandi lõpus, eriti ühenduses mõisate reduktsiooniga. Eraldi on vaadeldud kõiki siinseid provintse: Eesti-, Liivi- ja Ingerimaad ning Saaremaad ja Muhu saart. Toodud on autorile teadaolevad maamõõtjate nimed, kes olid tegevad mainitud piirkondades. Rootsi maamõõtjate kõige silmapaistvamaks tulemuseks oli Suur Rootsi Maakadaster Liivimaa kohta (maamõõtjatest Liivimaal vt lähemalt: A. Теринг. Роль международных академических связей в формировании интеллигенции Эстляндии и Лифляндии в период шведского господства (1630—1710). Канд. дисс. Тарту, 1986, с 166—169). Eri-nimelt Rootsi riigi teistest piirkondadest kasutasid maamõõtjad Liivimaal küllalt ebatavalist kaardiskaalat (1 : 10 400). Vastavalt Nystadi rahulepingule tuli kaardid ja kirjeldused venelastele välja anda. Seda

tehtigi 1726. a ja osaliselt alles 1825. aastal (selle kohta vt: А. Муст. Вопросы возвращения мызных карт Лифляндии из Швеции и их использования в XIX веке. — Скандинавский сборник XXXII. Таллинн/и/, 1988, с 92—103). U. Pauli oletab, et tõenäoliselt säilitatakse neid kaarte, juhul kui Teine maailmasõda nad säästis. Tartu ja Riia arhiivides. See on tõepoolest nii, kusjuures osa kaarte asub veel Leningradis. Võib nõustuda autoriga, et geomeetriline kaardimaterjal on tähtsal kohal Rootsi ja Baltimaade ühises kultuuripärandis.

Eesti etnograafia *grand old man* Gustav Ränk on kirjutanud pika ja kindlasti paljudele huvi pakkuva artikli «Patuoinas ja elupuu» (lk 93—127). Autor püüab esitada ratsionaalset tõlgendust Vanast Testamendist pärit terminitele, mis on saanud tuntuks kogu maailmas. G. Ränk lähtub teesist, mille järgi sõnade «patuoinas» ja «elupuu» taga peituvad sümbolid kuuluvad algselt kokku haiguste ja nende vastu võitlemisega. Nt patuoina puhul polnud tegemist mitte niivõrd pattude, vaid eeskätt ähvardavate haigustega, mis kanti üle oinale ja tõrjuti sel moel eemale. Kehalise kontakti kaudu anti enamik haigustest kohe üle mõnele koduloomale, tavaliselt kitsedele, sokkudele või oinastele. Nomaadidel tulid kõne alla ka põdrad ja hobused. Lisaks patuoinale Piiblis ja vana Oriendi traditsioonis on sama küsimust vaadeldud Aafrika rahvaste ja Euroasia rändrahvaste juures ning Kaukaasias ja Vana-Euroopa pinnal.

Sageli piinati meediumilooma rituaalselt. Üheks piinarikkamaks viisiks oli elusalt matmine, nii et ainult looma pea sarvedega jäeti maapinnale, või see, kui põder kõideti elusalt puu külge ja jäeti seejärel sinnapaika. Hobumeediumi puhul olgu märgitud, et häda korral võis tema seljas sõita ainult peremees või endine patsient, kelle haigus oli kunagi loomale üle kantud. Euroopas esineb patuoina motiiv juhuslikult ja hõredalt. Kaudseid jälgi endistest meediumiloomadest leidub siiski kõikidel eesti murdealadel. Vanimaks jäljeks patuoinast Euroopas on muinaskreeka kuldvillaku müüt. Haiguste ülekandmisel on loomade kõrval tähtsal kohal olnud ka puud. Mitmesuguste maagiliste võtetega kanti haigus üle puule, mida seejärel loeti nakatatuks. Kokkupuudet sellise puuga peeti hädaohtlikuks. Et inimese saatus asetati taolisest puust sõltuvusse, siis omandas ta elupuu nime. Elupuuks kõlbasid ennekõike marjapuud, mille vilju nokkides pidid linnud ka haigused endale saama. Enamasti on haigus puule kantud kas tüve või juurte kaudu. Kõige lihtsamaks võtteks oli puu ümber ringlemine või tüve embamine vastavate soovisõnade saatel. Vanim teade eesti elupuude kohta pärineb Läänemaal, kirja panduna Lääne-Nigula kiriku 1645. a visitatsiooniprotokollil.

Ervin Pütsepa artikkel on pealkirjastatud «Eestlastest kunstipõlased sajandilõpu Düsseldorfis Kunstiakadeemias» (lk 129—142). Baltimail oli kunstlinna Düsseldorfis populaarsus suur, mistõttu pole

üllatav, et eesti noored kunstnikud sinnapoole vaatasid. Tõsi, 19. sajandi lõpus oli Düsseldorf juba palju oma kunstilisest hiilgusest minetanud. Kokku õppis Düsseldorfis neli hiljem tuntuks saanud eesti kunstnikku: Tõnis Grenzstein (vaheaegadega aastail 1886—1900), kelle lahkumise üheks põhjuseks olid süvenevad probleemid alkoholiga; Paul Raud (1888—1894), kelle õpinguid toetas leskparuness Natalie von Uexküll ja kes on esimene eesti soost kunstnik, kes pärast õpinguid välismaal jääb tegutsema oma sünnimaale; Ants Laikmaa (vaheaegadega 1892—1897), kes lahkub diplomita, ning viimasena Kristjan Raud (1897—1898), kelle õpingud said võimalikuks tänu parun Meyendorffi majanduslikule toetusele. Ülevaateartiklit illustreerivad reproduktioonid kunstnike Saksamaal valminud töödest.

Eesti ajaloo lähiminevikule on pühendatud Vello Helki artikkel «*Taani ministri külaskäik Balti riikidesse 1942. a*» (taani k, lk 143—164). Tegemist on huvitava ja üldiselt tundmatu episoodiga meie ajaloos. Tänu Taani teedeministri Gunnar Larseni säilinud päevikule on võimalik jälgida tema reisi Balti riikides 1942. a. aprillis. Külaskäigu eesmärgiks oli saada tagasi nõukogude ajal natsionaliseeritud Taani varandused. Sakslastelt õnnestuski saada luba Kunda tsemenditehase administreerimiseks. Taani delegatsioon oli viieliikmeline. Reisi alustati Berliinist, kust sõideti rongiga Tilsitisse ja sealni autoga Riiga. Leedust jäi Larsenile kehv mulje, Lätis nägi kõik parem välja. Edasi jätkus tee läbi Valmiera ja Tartu Tallinna. Teedeministrina oli Larsen üsna kriitiline kevadiste Eesti teede suhtes. Tallinnas kohtus ta nii kindralkomissar Litzmanni kui kohaliku omavalitsuse juhi Mäega. Gunnar Larsenile jäi Tallinnast ja Eestist hea mulje. Larsen sai Baltimaadest ettekujutuse, et elanikkond suhtus Saksa okupatsiooni üldiselt positiivselt. Selle põhjuseks olid rasked kannatused eelmise okupatsiooni ajal. Taani idakomisjon lõpetas tegevuse ühenduses Taani valitsuse likvideerimisega 1943. a augustis. Larsen ise hankis Saksa okupatsiooni lõpul raha vastupanuliikumisele ja oli sunnitud põgenema Rootsi. Ta oli seotud ka Briti salaluurega. Pärast sõja lõppu süüdistati teda koostöös Saksa okupatsioonivõimudega, mistõttu tuli viibida aasta vangis. 1948. a mõisteti Larsen lõplikult õigeks. Sellise kohtlemise üle kibestununa emigreeris ta Iirimaa, kus elas kuni surmani 1973. a.

Juhan Kauri refereerib väljaandes «*Geographers: Bibliographical Studies*» (vol 11, 1987) ilmunud Anne Buttimeri ülevaadet Edgar Kantist (inglise k, lk 165—166). J. Kauri sõnatsi on tegemist väga informatiivse artikliga, milles E. Kanti elu ja tööd on vaadeldud kolmes osas: 1) haridus, elu ja töö, 2) teaduslikud ideed ja geograafiline mõte, 3) ideede mõju ja levik. Lisatud on Edgar Kanti teaduslike tööde valikbibliograafia.

Aastaraamatu lõpetavad kaks järelehuuet. Ervin Pütsep mälestab Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli kunstiajaloo professorit, kunstiteadlast Sten Karlingit (13. 1. 1906 — 10. 12. 1987) (lk 167—171). Tegemist oli eestlaste suure sõbraga, kellele kuuluvad sõnad: «Selle maa/Eesti/ saatusel ei vabane ma kunagi.» Teise järelehuude on kirjutanud Arvo Horm juristist ja majandusteadlasest Eduard Poomist (19. 9. 1902 — 13. 6. 1986). E. Poom õppis Tartus, Berliinis ja Soomes. Hiljem oli ta üheks majandusteaduskonna asutajaks Tartu ülikoolis 1936. a. Pagulasena oli ta pikka aega tegev Stockholmi Kaubanduskõrgkooli ja Stockholmi ülikooli õppejõuna. Viimati nimetatud õppeasutuses luges E. Poom muu hulgas väga populaarseks muutunud erikursust marksismist. Tema teadustöö oli suunatud majandussuhete mitmesugustele aspektidele, sh koloniaalsurvele, mis sai osaks Eesti majandusele nõukogude perioodil. Valmis u 30-trükipoognaline käsikiri «Das sowjetische Kolonialsystem: Estland als Beispiel», millest mõne osa suutis autor oma eluajal ka publitseerida.

Aastaraamatus on esitatud veel ülevaade ETSR-i tegevusest aastail 1985—1987 (lk 186—190). Seltsi liikmete arv oli 197, neist 76 kuulus Lõuna-Rootsi osakonda keskusega Lundis. Võrreldes eelmise aastaraamatuga oli liikmete arv nüüd vähenenud viie inimese võrra, kusjuures väljaspool Rootsit elavaid liikmeid (eelmisel korral 7) enam märgitud ei ole. 1987. aastani oli seltsi juhatuse esimeheks Enno Penno, sealt edasi kuni 14. septembrini 1987 Jaan Novek, hiljem Ilja Pähn. Abiesimeesteks on praegu Johan Haabma ja Enno Penno. Lõuna-Rootsi osakonna juhatuse esimees on Indrek Martinson, abiesimeesteks Valev Uibopuu ja Paavo Roos. Majanduse poolelt on toodud üksikasjalik kassa-aruanne ja Edgar Kanti nimelise kapitali seis. Järgneb seltsis peetud ettekannete loetelu. Olgu lisatud, et ettekandekoosolekud on seltsi peamisi tegevusvorme. Nende arv ulatub Stockholmis aastas keskmiselt kaheksale (1987—10) ja Lundis viiele (1987—6). Teemaatika on väga varieeruv, hõlmates meditsiini, füüsikat, arhitektuuri, filoloogiat, ajalugu, õigusteadust, astronoomiat, demograafiat jne. Traditsiooniks on muutunud auhinnatööde võistluse korraldamine EV Tartu Ülikooli aastapäeva tähistamiseks. Osavõtjad on kahjuks vähe, mõnel aastal mitte ühtegi. 1986. a esitati kaks tingimustele vastavat tööd: Liia Peeti «Piik eesti toiduvalmistamise sõnavarasse» ja Tiina Neuhausi «Keelevilumusest eesti põgenike juures». Mõlemad tööd olid kirjutatud rootsi keeles. Seltsi valduses olevast Eesti Keskraamatukogust ja arhiivist on saadetud väliskirjanduse perioodilisi väljaandeid nii Tartu ülikooli kui Kreutzwaldi-nimelisele raamatukogule. Seltsile on oma raamatukogud kas täielikult või osaliselt kinkinud prof. Evald Blumfeldt 1981, kolonel Villem Saarsen 1982, *dr. phil.* Arnold ja Elmire Soom 1986, prof. Erik Tender 1987. Veidi ärevaks teeb teade, et raamatukogu prae-

Arvustus

gused ruumid on üles öeldud 1. oktoobriks 1989. Heaks kombeks on olnud ETSR-i liikmete tööde bibliograafia avaldamine, mis hõlmab järjekordse aastaraamatu ilmumiseks kulunud ajavahemikku (lk 175—185). Käesoleva numbri väärtust tõstab seegi, et selles on publitseeritud kõigi seni ilmunud aastaraamatute sisukorrad (lk 171—194).

Tasemelt on käesolev ETSR-i kümnes aastaraamat mõneti ebaühtlane: kõrvuti uudsete teaduslike töödega leidub ka refererivaid ülevaateartikleid. See ei vähenda aga väljaande väärtust, sest ka viimati mainitute näol on tegemist küllalt kõrgetasemeliste üldharivate kirjatöödega. ETSR on järjekordselt tõestanud, et ta on konstruktiivseks sillaks uue ja vana vahel eesti rahvuslike teaduste hoidmisel ja edendamisel.

Margus Laidre

EDITORIAL NOTE

The present issue of our journal begins with some articles dealing with the formation of the Estonian Republic. Hillar Randalu characterizes three legal acts (of 28 Nov. 1917, 24 Feb. 1918 and 4 July 1919) which constituted the new state. Jaanus Kiili has written a short essay of a more general nature on the differences between nomadic and settled peoples. An article by the well-known agricultural scientist and politician Kaarel Liidak (1889—1946), first published in 1934, discusses the Land Reform Law. This revolutionary law which abolished the feudal land ownership provided a real social basis for the Estonian Republic. Kaarel Liidak's life and work is surveyed by Jaan Lepajõe. We also reprint the text of the Land Reform Law from the year 1919.

The ecologically critical situation in present-day Estonia and its links with the people's psyche are profoundly analyzed by Tiina Raitviir. The problems discussed in her study lead us to those viewed by the French scholar Abel Miroglio: which is the political weight of the notions «nation» and «ethnos».

An authoritative treatment of Karl Marx and Marxism by Bertrand Russell introduces the Estonian readers to a critical aspect in Marx's and Hegel's relations: is the development of Hegel's dialectics by Marx an essential feature of his theory at all? The article on utopia and philosophy by Vootele Vaska, an Estonian scholar living in the USA, also partly deals with the problems of Marxism, although starting with Plato's

Editorial note

treatment it reaches a sceptical conclusion, «What do we know about the meaning of history or its possible aims? Not much if anything at all.» Hando Runnel reflects on utopias and reality in an essayist style which could be characterized by a few sentences quoted here, «Nearly no one knows the way. The way will be proclaimed by a few . . . But really the way is the truth.»

The death of our great poetess Betti Alver in the summer of 1989 was a severe loss for the Estonian culture. Only very few representatives of the generation of poets of the 1930s, the *Arbujas* (logomancers) as they are now called in the history of literature, have remained. One of them is Laur Tamm who has published his poems only seldom and long ago. We print some of his verses, recalling that one of the first readers of this selection was Betti Alver who unfortunately could not contribute to «Akadeemia» herself, though our periodical found a favourable reception by her.

The following three short essays are dealing with ethics, every one from its own aspect. Paavo Kivine discusses the question of heroism from Homer's times to the present-day cult of sports heroes and its vices. Writer and scholar Leo Anvelt (1908—1983) protested as early as in 1936 against one-sidedness leading to fanaticism, the reprint of his writing «Only» should sound very topical indeed. Henn Soonpää, an Estonian physicist working in the USA, presents a whole ethical creed which harmoniously unites the present-day scientist's world outlook and religious heritage.

Philological sciences of our century have been greatly influenced by Roman Jakobson, one of the founders of phonology and the central figure of structuralism. For the first time in Estonian we can get acquainted with him through one of his fundamental articles. Huno Rätsep's comprehensive treatment describes the formation of the Estonian language; basing on the data of phonetics, morphology and lexis he shows that the Estonian

language arose from certain Baltic-Finnic dialects during the first half of the present millenium.

The well-known organist and composer Hugo Lepnurm gives a survey of biblical motifs in Estonian music, they prove to have been surprisingly widely used during the whole century and a half long history of Estonian professional music.

In the section of criticism Jaan Lepajõe reviews the biography of the agronomist Jaan Mets (1891—1969) published by the «Liivika» students' society in the USA last year. Margus Laidre observes the 10th Annals of the Society of Estonian Scientists in Sweden which is devoted to the activities of the Learned Estonian Society founded 150 years ago.

Ilmar Vene's essay on Gustave Flaubert which began in «Akadeemia» No. 5 comes to an end now.

Hero and society

Paavo Kivine

In the excerpts from a longer essay «Patroclus's Memorial» relations between fighting with weapons, play and sports are observed. A hero of both war and sports is bound to the society, at the same time craving after getting free from those ties. The conflict lies in the matter that as the society tends to regard the hero as a means — either as a means of policy in a totalitarian society or as a means of making money in conditions of democracy — the hero desires to be an aim himself. His demand for honour could be met only in a state favouring games, the

realization of which in today's top-class sports is still illusory.

How the Estonian language came into being

Huno Rätsep

In the middle of the first millenium B. C. or somewhat later the northern, southern and eastern dialect groups of the late Proto-Finnic language arose on the shores of the Gulf of Finland.

The dialects of the southern group were spoken on the southern shore of the Gulf of Finland, on the territory of present Estonia and northern Latvia. During the first centuries A. D. the Livonian, South Estonian

Summaries

and North Estonian dialect separated. They were distinguished by essential linguistic features.

The area of the present northeastern coastal dialect was inhabited by immigrants from the northern dialect group who had come across the Gulf of Finland from the north during the period of formation of the dialect groups.

During the first millenium the North Estonian dialect broke up into four dialects. First the Vaia dialect separated which later developed into the Votian language and the North Estonian eastern dialect. After that differences appeared in the central and western part of the North Estonian dialect as well. During that millenium special renewals and a separation of dialects of the Estonian territory from the other kindred dialects cannot be noticed. A number of common innovations should take place so that the dialects could be innerly integrated and become an independent language.

During the first half of the present millenium a number of noticeable new features appeared in North and South Estonian dialects involving most of the territory of these dialects and separating it from the other kindred dialects. A great part of them did not reach the northeastern coastal dialect.

There was a number of essential changes in the sounds: regressive palatalization of consonants, loss of the vowel at

the end of the word (on certain conditions), loss of *k* at the end of the word, loss of the vowel in the second syllable (on certain conditions), shortening of long vowels in follow-up syllables, the rise of qualitative and quantitative grade alteration, weakening of the geminates, plosives and *s* (on certain conditions), loss of *n* at the end of the word. These new phenomena brought about essential changes in the sound system and their effect is comparable to that of the changes in the middle Proto-Finnic language.

The shift in the sound system of Estonian dialects brought about great changes in the morphology of words. The sound losses made an end to the former basis of word-change, the division of words into one- and two-stemmed ones. Instead of that a new and much more complicated basis for word-change came into being. A great part of the forms changed; the new comitative came into being, essive receded, possessive suffixes disappeared, pronouns changed, the verb of negation was replaced by a word of negation, the potential mood disappeared, the relative mood came into being, the conjugational endings began to disappear. The phonological form of most of the case endings changed as well as the markers and endings of verbs. Such a strong wave of innovations inclined the Estonian

language from the purely agglutinative Finno-Ugric type nearer to the Indo-European inflective type.

Sweeping changes also took place in the vocabulary of the Estonian dialects. From the 13th to the 17th century the official language in Estonia and Livonia and the spoken language of the aristocracy, merchants and handicraftsmen was Middle Low German. During these five centuries more than a thousand Low German loanwords appeared in the Estonian dialects as contemporary European town culture and way of life in general reached Estonia through the Low Germans.

These extensive changes united the dialects into a new

whole that can already be called the Estonian language. The temporal centre of integration is in the 14th—15th centuries. The innovations were introduced mainly in the South Estonian dialect area. The changes in the language system became better adapted in the South Estonian dialect. In the North Estonian dialects, however, they brought about uncertainty, which, in its turn, started new innovations, particularly in morphology, in order to balance the system. In certain forms and word types the influence of sound changes was blocked. Forms of analogy were taken into use (*de-plural, sid- and si-partitive, eid-, aid-partitive, sse-illative, si-imperfect*).

ОТ РЕДАКЦИИ

Настоящий номер нашего журнала открывается статьями о становлении Эстонской Республики. Хиллар Рандалу представляет характеристику трех законодательных актов (от 28 ноября 1917, 24 февраля 1918 и 4 июля 1919), конституирующих новое государство. Более общим по содержанию является небольшое эссе Яануса Кийли о различиях оседлых и странствующих народов. Известный политический и сельскохозяйственный деятель Каарел Лийдак (1889—1946) представлен изданным впервые в 1934 г. анализом Земельного закона. Этот революционный закон, ликвидирующий сохранившуюся с феодальных времен помещичью собственность, создал действительную социальную основу Эстонской Республики. Яан Лепайыз рассматривает жизнь и труды Каарела Лийдака. Переиздается и текст Земельного закона с 1919 г.

Сегодняшнее кризисное экологическое положение Эстонии в его связи с народной психикой подробно анализируется Тийной Райтвийр. От рассматриваемых в ее статье проблем ведет прямой путь к проблемам, стоящим в центре внимания французского ученого Абеля Мирольо: насколько весомы политически понятия «нация» и «этнос».

От Бертрана Расселя (в качестве одного из первых публикации на эстонском языке) предлагается эстонскому читателю интерпретация Карла Маркса и одновременно марксизма в критическом аспекте отношения Маркса к Гегелю: является ли развитие Марксом гегелевской диалектики вообще сущностным для его учения? Несколько затрагивает проблемы марксизма и статья

проживающего в США эстонского ученого Воотеле Васка об утопии и философии, начинающаяся, конечно же, с анализа Платона и заключающаяся скептическим итогом: «Что мы знаем о значении истории и ее возможной цели? Немного, если вообще знаем». Эссеистически размышляет об утопиях и действительности Хандо Руннел, которого можно охарактеризовать словами: «Почти никто не знает дороги. Дорогу будут возвещать единицы... Но дорога и является истиной.»

Тяжелой утратой для эстонской культуры является смерть великой поэтессы Бетти Алвер летом 1989 г. Вошедшее в 1930-х годах в эстонскую поэзию поколение представлена еще лишь несколькими «шаманами» (агбуја), как они теперь называются в истории литературы, среди них и печатавший свои стихи редко и давно Лаур Тамм. Мы публикуем подборку его стихов, помня при этом и о том, что первым читателем этих стихов была Бетти Алвер, которая сама так и не успела напечататься в журнале «Академия», очень доброжелательно ею встреченном.

Следуют три коротких эссе: каждый из них по своему затрагивает проблемы этики. Пааво Кивине занимается вопросом героизма, дойдя от Гомера до современного культа спортивных героев и его пороков. «Героизм должен заключать милосердие», — пишет он. Писатель и ученый Лео Анвелт (1908—1983) выступил уже в 1936 г. против односторонности, ведущей к фанатизму: переиздание его труда «Только» звучит, видимо, весьма актуально. Работающий в США эстонский физик Хенн Соонпяэ предлагает целое нравственное кредо, гармонически совмещающее картину мира современного ученого и религиозное наследие.

На филологические науки нынешнего века оказал существенное влияние Роман Якобсон, один из основателей фонологии и центральных фигур структурализма. В эстонском переводе мы можем теперь впервые познакомиться с одной из принципиальных статей из его

наследия. В обзорной работе Хуно Рятсепа дается описание становления эстонского языка на основе данных как фонетики, морфологии, так и лексики: он показывает, что выделение эстонского языка из определенных прибалтийско-финских диалектов падает на первую половину нашего тысячелетия.

Известный органист и композитор Хуго Лепнурм предлагает обзор библейских мотивов в эстонской музыке: показывается их неожиданная плодотворность для эстонской профессиональной музыки за полтора века ее истории.

В рубрике рецензий Яан Лепайыз рассматривает посвященный ученому-агроному Яану Метсу (1891—1969) сборник, изданный в прошлом году в США студенческим обществом «Лийвника», и Маргус Лайдре — десятый Ежегодник Общества эстонских ученых в Швеции, посвященный деятельности основанного 150 лет тому назад Ученого эстонского общества.

В настоящем номере завершается начатая в «Академии» № 5 публикация «сказа» Илмара Вене о Гюставе Флобере.

Герой и общество

Пааво Кивике

В отрывках из эссе «Мемориал Патрокла» автор рассматривает соотношение между типами поведения в вооруженной борьбе, игре, спорте. Как герой военного сражения, так и победитель спортивного состязания тесно взаимосвязаны с обществом. Их настойчивым желанием является освобождение от этой связи. Конфликт состоит в том, что общество склонно воспринимать героя

(победителя) как средство к достижению определенной цели (так, например, тоталитарное общество рассматривает его как политическое средство, а демократическое общество — как средство делать деньги). Сам же герой (победитель) жаждет превратиться из средства в цель. Его стремление может быть удовлетворено лишь в некотором искусственном государстве, реализация которого в современных условиях большого спорта невозможна.

История образования эстонского языка

Хуно Рятсеп

В середине первого тысячелетия д. н. э. или несколько позднее на побережье Финского залива произошло выделение групп северных, южных и восточных говоров из позднего прибалтийско-финского пра-языка.

Носители южных говоров обитали на южном побережье Финского залива (нынешняя территория Эстонии) и в северной части Латвии. В первые века нашей эры произошло выделение ливского, южноэстонского и северноэстонского говоров. Они отличались друг от друга рядом существенных языковых особенностей.

Нынешняя территория северо-восточных говоров была заселена носителями северных говоров, пришедшими сюда с Севера через залив в период образования этих говоров.

В первом тысячелетии северноэстонский говор распался в свою очередь на четыре группы говоров. Ранее других выделился вайаский говор, на основе которого образовались позднее водский язык и восточный говор эстонского. Вслед за этим возникли различия в говорах центральной и западной части территории северноэстонских говоров. Существенных изменений, которые могли бы привести к объ-

единению эстонских говоров в самостоятельный язык, в первом тысячелетии не произошло. Для этого они должны были подвергнуться ряду совместных изменений.

В первую половину нынешнего тысячелетия произошли значительные сдвиги в языковой структуре северных и южноэстонских говоров, захватившие большую часть территории эстонских говоров и отделившие их от говоров других племен. Однако многие из этих изменений не распространились на территорию северо-восточного побережья.

Возникло ряд существенных фонетических сдвигов: регрессивная палатализация согласных, исчезновение гласного в конце слова (при определенных условиях), исчезновение согласного *k* в конце слова, выпадение гласного во втором слоге (при определенных условиях), усечение долгих гласных в первом слоге, возникновение чередования согласных, возникновение чередования долгот, ослабление геминат, смычных и согласных и *s* (при определенных условиях), исчезновение согласного *p* в конце слова. Эти изменения по своей значимости сравнимы со сдвигами в языковой структуре среднего прибалтийско-финского праязыка.

Перелом в структуре фонетической системы эстонских говоров явился причиной больших изменений в морфологии.

Резюме

В результате редукции звуков были ликвидированы прежняя основа изменения слова, а также деление слов на одно- и двукоренные. Со временем образовалась новая и более сложная основа изменения слова. Изменились многие грамматические формы; образовался новый комитатив, редуцировался эссив, исчезли притяжательные суффиксы, изменились местоимения, глагол отрицания заменился отрицательной частицей, исчез потенциал, появилось косвенное наклонение, началась редукция глагольных окончаний. Изменились фонетический облик большинства падежных окончаний, а также признаки глагола и глагольные окончания. В результате столь глубоких структурных изменений эстонский язык, характеризующийся агглютинативным типом строения, приблизился к флективному типу.

Переломные изменения произошли и в лексике эстонских говоров. В XIII—XVII веках официальным языком на территории Эстонии и Ливонии, а также разговорным языком высшей знати, купечества и ремесленников считался средне-

нижнегерманский язык. На протяжении пяти веков в эстонских говорах появилось более тысячи заимствованных нижнегерманских слов, так как европейская городская культура проникала в Эстонию прежде всего через посредничество немцев.

Обширные структурные изменения объединили бывшие говоры в одно целое — эстонский язык. Временный центр объединения говоров — XIV—XV века. Изменения ведут свое начало с территории южноэстонских говоров. Структурные сдвиги в системе языка привелись наиболее прочно в южноэстонском говоре. Но, тем не менее в северноэстонских говорах произошли изменения, особенно ярко проявившиеся в морфологии. В определенных словоформах и типах склонения блокировались некоторые фонетические изменения. Стали употребляться формы образованные по аналогии (признак *-de* во множественном числе, окончания *-sid* и *-si* в партитиве, *-eid* и *-aid* в партитиве, *-sse* в иллативе, признак *-si* в имперфекте).

Ilmar Vene

GUSTAVE FLAUBERT
INIMESENA

Essee

III

Põhjendus kõlab kenasti, kuid juurdlemist ei vääri selle mõtteluule sisu kohe kindlasti. Pigem võiks ütelda, et tulevane kulutõdede suurvaenlane Flaubert on sedapuhku langenud ühe pisikese käibetarkuse ohvriks. Inimeste enamiku sarnaselt näeb ta nutmises ainsat usaldusväärset tundetõendit, mille kõrval saab pisarate puudumine tähendada ainult kalkust. Midagi arusaamatut selles ei ole. Nähti ju mõistuse hiilgesajandil silmade vesistamises inimlikkuse kõrgeimat avaldust. Küllap olid ka Flaubert'ile pilgu ette jäänud kaunid gravüürid, mis kujutasid «Paul ja Virginie» ettelugemist, mille käigus kümnest kuulajast hoidsid taskurätte käes vähemalt seitse. Kuid tunnete sajandil pole pisarate üldlevinud ületähtsustamises tegelikult mingit osa. On ju niiskeid silmi kõigil aegadel peetud tundelisuse suurimaks avalduseks ja vaevalt toob tulevik selles osas kaasa muudatusi. Teisiti pole lihtsalt võimalik, sest inimese hingeelu jääb juba kord teiste jaoks ligipääsmatuks. Sellega aga ei saa teadmatusele määratud inimesed leppida, mingi mõõdupuu peab neil olema ka hingeliigutuste hindamiseks. Loomulikult peab see olema midagi niisugust, mis kõigile nähtava ja arusaadavana ei põhjustaks mingeid vaidlusi. Nõnda ilmuvadki inimeste siseelu üldkäibivad iseloomustajad: religioossust hinnatakse kirikuskäimise sageduse järgi, tundelisust mõõdetakse pisarate rohkuse põhjal ja nõnda edasi. Flaubert ei saa kuidagi vett silmist välja ning see suutmatus suurendab tema rusuvat ängistust veelgi. «Kuid meie teame väga hästi, et tegelikult ei leinanud ta ei Achille-Cléophas'd ega Caroline'i,» kirjutab J.-P. Sartre³⁶. See «meie teame» ei vääri vähimatki tähelepanu, noore Flaubert'i masendus väljendub tollastes kirjades igati usutavalt. Muu hulgas tõendab leina sügavust ka leinaja suutmatus nutta. Rääkida ülimast vapustusest tähendaks siiski liialdust, sest midagi äärmuslikku nendes saadetistes ei väljendu. Kirjanik esineb kõigiti nor-

³⁶ Sartre, op. cit., pp 1869—1870.

maalse inimesena, pinnaline kerglus ja ülevohav tundelisus jäävad talle ühtmoodi võõraks. Kirjades pole midagi niisugust, mis nõuaks kirjutaja erilise hingeseisundi arvestamist. Igas suhtes sündsad, väärivad nad täiesti oma autorit. Ka võimetus valada pisaraid suurte kaotuste puhul on igati loomulik. Arusaamatus tuleneb ainult sellest, et nutmist peetakse tundelisuse kõrgeimaks väljenduseks. Tegelikult tähendab silmavesi kaitsereaktsiooni, mis peab ränka elamust kergendama. Silmade vesistamises liigutavat raamatut lugedes pole midagi ebaloomulikku, küll aga on lärmakas halamine kohatu traagiliste elamuste puhul. Mõneti avaldub see sõltuvus ka sõnakunstis, mille viljelejad väga hästi teavad, et tusatuju kirjeldamiseks piisab lihtsameelsest otseütlemisest, kuid sügavamate elamuste väljendamisel tuleb kasutada sootuks erapooletumaid kujundeid. Niisiis põhineb Flaubert'i näiline vastuolu ainult silmavee ülehindamisel.

Kõik oleks lihtne, kui autori isiksuse keerukus sellega piirdukski. Paraku pole see nii, kirjaniku kujutus inimlikkusest kätkeb endas ka tõelisi vastandeid, mis ühese mõtlemisega pole hõlmatavad. «Ma armastan võidetuid, kuid ma armastan ka võitjaid.» Flaubert poleks tema ise, kui ta mingit nähtust kiites eitaks jäägitult kiidetava vastandid. Vajadus ühendada endas ilmingimata kõike annabki sellele ainulaadsele isiksusele pingestatuse, mille olemust on A. France iseloomustanud kahe ilmeka lausega: «See inimene oli raevukas (*violent*) ja hea, absurdne ja geniaalne, ning ta ühendas endas kõikvõimalikke kontraste. Oma elus, mis ei tundnud katastroofe või murranguid, oskas ta jääda pidevalt dramaatiliseks...»³⁷ Niisiis oluks «miski inimlik pole mulle võõras» antud juhul igati omal kohal. Kuid «inimlikuks» tuleb paraku lugeda selliseidki omadusi, mida kõige meelsamini maha vaikitakse. Flaubert'i puhul pole asi õnneks nõnda hull, sest tema isiksuses pole midagi nii-

³⁷ France, op. cit., III, p 298.

sugust, mis ei kannataks päevavalgust. Tõenäoliselt oli selles veendunud ka kirjanik ise, sest mille muuga selektada tema hoolimatut avameelsust. Nende avameelsuste hindamine on mõnikord paraku tekitanud segadust, sest enamik inimesi läheneb eneseväljendustele eelkõige sisulisest küljest. Ent kuidas mõista isikut, kes üpris avalikult ülistab kõlblusetust? Kui ebainimlikkust tõepoolest õigustatakse, siis on tegemist ebaterve nähtusega. Kogu raskus kandub seega sõnale «tõepoolest», tarvis on teada inimese tegelikku suhtumist, kuid selle hindamisel osutuvad tähtsaimaks asjaosalise eneseväljendused. Võib ju lisada, et inimene ei moodustu ainuüksi sõnadest, arvesse tulevad ka teod, mis sõnadega kattumatuse korral peaksid eneseväljenduste kaalu tunduvalt vähendama, kuid nii põhjalikuks inimese hindamisel enamasti ei minda. Parem juhul püütakse vaid selgitada, kas sõnu tuleb võtta tõsiselt või naljatamisi. Kuid just Flaubert'i puhul võib säärane eritlus kujuneda loodetust raskemaks, sest kirjanik, kaugel varustamast oma ütlusi selgitavate märkustega, püüdis otsekui sihilikult selle poole, et vahe tema naljatuste ja tõsiste arvamuste vahel kaoks täielikult.

Siit algavadki raskused. Lihtsakoelisema ellusuhtumisega inimene on harjunud sellega, et väärnähte puhul karjatatakse «oo õudust!», sellal kui vooruslikkust toetatakse hüüatusega «kui ilus!» Kuid Flaubert'i kirjades valitseb selles suhtes äraspidine olukord: tema imetleb pahet ja halvustab headust. Selle omapäraga pidid leppima juba autori kaasaegsed. Oma parima sõbra Louis Bouilhet' surmale järgnenud aastal on kirjanik George Sand'ile kirjutanud: «Mu vaene Bouilhet ütles mulle sageli: «Ei ole sinust moraalsemat inimest, nagu pole ka sellist, kes armastaks moraalitust sinust rohkem: tobedus rõõmustab sind.» Selles ütlemises on tõetera sees. Kas on see minu uhkuse tagajärg? Või on põhjuseks mingi perverssus?» Selle küsimusega eneseanalüüs lõpebki. Kirjanik on meelitatud, et tema «keerulist loomust» tunnistati, ning ruttab jutujärjega edasi. Ei tule

pahandada selle üle, et ta ise küsimusse lõplikku selgust ei toonud, näilise vastuolu mõistmine on ilma tematagi hõlpus küllalt. Lugu on nimelt nõnda, et Flaubert'i ellusuhtumine ei erine moraaliküsimustes kuigivõrd normaalse inimeste omast. Keerulise natuurina kasutab autor hüüatusi «oo õudust!» ja «kui ilus!» küll äraspidi, kuid see ei tähenda veel tema arusaamade ebanormaalsust. Vahe on üksnes selles, et kirjanik tunneb teravamalt, mistõttu on tal ka tarvis mõjuvamat väljendusviisi. Sellest tulebki, et tavapärasest hüüatusest «oo õudust!» talle ei piisa, tema ütleb hoopis: «kui ilus!» Sisuliselt jäävad hüüatused sõnade erinevusele vaatamata samaks, sest nad mõlemad tähendavad protesti maailma inetuse vastu. Tundub, et Marcel Reboussin ütleb midagi väga olulist, kui ta «Salambost» rääkides kirjutab: «Kas on see sadistliku kujutluse tipp, nagu arvas Sainte-Beuve? Säärane tõlgendus tähendaks kirjaniku südame vääritimõistu. Ma näeksin selles pigem vihast reaktsiooni ebaõiglase maailma vastu, mille inetust rõhutatakse, et maailmale tema inetuse eest kätte maksta.»³⁸ Umbes niimoodi pidi Flaubert'i moraalitust mõistma ka Louis Bouilhet, sest kuidas muidu sai ta aastakümnete jooksul leppida kõlvatuse soosimisega, mida lubas endale kõlbelisim kõigist inimestest.

On tõepoolest raske näha kirjaniku künismis rohke- mat kui edvistavat loba. Ta võis joobuda, kui mõni kõrgete volitustega kõlbluse ülemvalvur jäi lõbumajas vahele, kuid pole mingit põhjust näha selles Sartre'i eeskujul sadismi. Tegemist on ainult kahjurõõmuga inimliku silmakirjalikkuse järjekordse ilmsikstuleku puhul. Inimloomuse hoolika uurija ning tundjana ei saanud autor kuidagi muutuda lihtsameelseks kõlbluse jutlustajaks. Kui võõraks jäi talle säärane algeline heategevus, seda näitab kõige kujukamalt tõsiasi, et Flaubert, kes oli loomult väga leebe kriitik, muutus taunivaks, kui

³⁸ Reboussin, op. cit., p 126.

ta pidi lugema lihtsustavat ilutsemist. Hinnang Hugo «Viletsatele» võiks selles osas olla lausa musternäiteks. «Viletsad» viivad mu meeleheitele, kuid pole lubatud öelda selle kohta midagi halba. ... Autori positsioon on vallutamatu, kõigutamatu. Mina, kes ma olen oma elu veetnud teda jumaldades, olen sedapuhku nõrдинud. Päriloomulik, et ma nüüd plahvatan. Ma ei leia sellest raamatust ei tõe ega suurust. Mis puutub stiili, siis tundub see mulle ettekavatsetult hooletu ja madalana. See on viis meelitada lihtrahvast. ... Kus leidub prostituute nagu Fantine, sunnitöölisi nagu Valjean? ... Need on mannekeenid, suhkurdatud mehikesed. ... See raamat, vaatamata vähestele ilusatele kohtadele, on tõepoolest lapsik.» Oleks põhjendamatu oodata säärast lapsikust autorilt, kes juba seitsmeteistkümne-aastasena oli jõudnud kindlale veendumusele, et kõige aluseks on edevus, et lõpuks on seegi, mida kutsutakse südametunnistuseks, vaid seesmine edevus. Sellest ka sarkasm ja eputav künism, kuid needki ainult siis, kui kõlvatusi sai käsitleda jõhkernaljakalt. Must huumor lakkas otsemaid, kui vaadeldava nähtuse iseloom muutis nalja kohatuks. Kirjaniku tõsist tooni võiks näitlikustada lõik kirjast Louise Colet'le: «Teine juhtum, mis näitab, mismoodi on inimesed vennad. Neil päevil hukati Provins'is keegi noor mees, kes oli tapnud ühe buržuua ja tema naise, vägistanud seejärel kohapeal teenija ning joonud tühjaks veinikeldri. Selle ekstsentriku giljotineerimist saabus niisiis Provins'i vaatama eelnenud päeva õhtupoolikust peale rohkem kui kümme tuhat maainimest. Et kõrtse oli vähe, veetsid paljud öö väljas ning magasid lumes. Inimuputus oli selline, et leivast tuli puudu. Oo üldine valimisõigus! Sofistid! Oo šarlatanid! Deklameerige niisiis gladiaatorite vastu ja rääkige mulle progressist! Moraliseerige, tehke seadusi, plaane. Reformige mulle metsik elajas! Isegi kui te peaksite tiigril kihvad välja tõmbama, nii et ta saab süüa ainult puid, jääb talle alati kiskja süda.»

Nii räägib Flaubert inimlikkusest, kui olukord ei võimalda naljatamist. Jääb vaid tõdeda, et erandliku inimese seisund on lihtsate inimestega võrreldes mõneski suhtes ebasoodsam. Ei tuleks ju kellelegi pähe rääkida ülalmainitud kümne tuhande pealtvaataja sadismist, kuid Flaubert'i kõlblusest ei pääse mööda ükski temast kirjutaja. Ometi oli just teadlikkus ekstsentriskust ja hukkamiskohtadele kogunevaist pealtvaatajaist see, mis sundis kirjanikku juba nooruspäevil kuulutama, et ta «ei usu süümepiinu», et markii de Sade on «aus kirjanik», et «Nero elab niisama kaua nagu Vespasianus» ja nõnda edasi. Nende tõdede kokkuvõtteks võiks pidada kahekümne viie aastase Flaubert'i tunnistust Louise Colet'le: «Olen tundnud vähe olendeid, kelle seltskond poleks minusse sisendanud iha elada kõrbes.» Tundes kirjaniku ebameeldivaid kogemusi, mis algasid lapseas ja jätkusid koolipõlves, mida mitmekesisistasid lektüür ja tuttavad jutud, pole enam kuigi raske mõista neidki eneseväljendusi, mis eraldi võetuna tundusid pisut kahtlased. «Peale naeru pole selles madalas maailmas midagi tõsist,» tunnistab suurtes tarkustes pettunud mõtleja. Nii ta siis püüabki olla võimalikult koomiline, kuid tema huumor jääb ühekülgsema ellusuhtumisega inimestele tihtipeale arusaamatuks. Juba Louise Colet ei mõistnud, mida erakorralist võiks olla Neros, ei teadnud seda kuigi hästi ka kirjutaja ise. Hoopis paremini tõlgendas neid ülistusi Paul Bourget, kes ühes oma essees leidis, et juba selles Nero ülistamises «antiikmaailma tippinimeseks» väljenduvad täie selgusega Flaubert'i kirjandusliku päritolu romantilised juured. Nero oli tollane moepuhang, mis ka Flaubert'i jaoks kaotas peagi oma tähtsuse. Palju kestvam ja huvitavam on kirjaniku vahekord kuulsa markii de Sade'iga. Juba seitsmeteistkümne-aastaselt kirjutab entusiastlik kirjandushuviline sõbrale: «Oo mu kallis Ernest, mis puutub markii de Sade'i, — kui sa saaksid mulle leida mõne selle ausa kirjaniku romaani, siis ma maksaksin sulle nende eest kullakaaluga.» Seitse

kuud hiljem on vaimustus veelgi suurem: «Loe markii de Sade'i, loe teda viimase kõite viimase leheküljeni; see täiendab sinu moraalikursust ning annab sulle hiilgavaid tähelepanekuid ajaloofilosoofia kohta.»

See tuhin oleks ju üsna tähtsusetu, kui ta jääks ainult nooruslikkuse avalduseks, kuid paraku ei saa seda kuidagi väita. Umbes kolm aastat enne surma kirjutab Flaubert ühele õpetlasele: «Vahest oleksite nii lahke ja laenaksite mulle Vanapoiisi Filosoofiat. Ta jääks mulle viieks või kuueks päevaks; lühidalt, te saaksite ta kätte järgmise nädala lõpuks. Tahaksin nimelt tutvustada seda jumalikku raamatut ühele sõbrale, kes tuleb mulle külla.» «Jumalik raamat» on muidugi de Sade'i «Buduaari filosoofia». Nagu võib veenduda, on kurikuulus markii kirjani-kult pikaajalise suhtlemise jooksul saanud isegi fami-liarse hüüdnime. Mingil määral räägib niisugune kest-vus juba ise enda eest. Mis võis siis markii kõmulistes kirjatöödes Flaubert'ile nii väga meeldida? Vastata pole kerge. Tõenäoliselt ei ole küsimuski päriselt põhjendatud, sest oleks ilmne liialdus väita, et kirjanik oli tõsimeeli vaimustatud de Sade'i teostest. On väga raske kujutleda markii kirjatöid vestlusteemana mõnel Flauberti ja Tur-genevi kohtumisel, kuid meelelahutuslikuks lorajutuks kõlbasid kõmulised raamatud väga hästi. Kirjaniku tõe-lise suhtumise esitavad siinkohal kõige paremini kaas-aegsete mälestused. Ka Goncourt'ide kirjeldusi võib seda-puhku täiesti usaldada. Nii kõlab sissekanne 29. jaanua-rist 1860: «Me vedame õhtu Flaubert'i pool koos Bouilhet'ga. Vestlus de Sade'ist, kelle juurde otsekuu võlutult pöördub Flaubert'i vaim alalõpmata tagasi: «See on katolitsismi viimane sõna,» ütleb ta. «Ma seletan. See on inkvisitsiooni, piinamise, keskaegse kiriku vaim, õudus-tunne looduse ees... Kas olete märganud, et de Sade'is pole ühtegi looma, mitte ühtegi puud?»» Nii mõtiskleb Flaubert-ajaloofilosoof markii loomingu põhjal, seda-puhku küll mitte eriti hiilgavalt. Kuid vaevalt saigi de Sade teda virgutada huvitavateks mõttekäikudeks, iga-

tahes näib sellele viitavat Goncourt'ide teine sissekanne: «Gavarni, Flaubert, Saint-Victor, Mario Uchard õhtustavad meie pool. Flaubert, de Sade'ist painatud mõistus, kelle juurde ta pöördub tagasi nagu teda ahvatleva müsteeriumi ja jätkuse juurde, maias jätkustele ja neid kolleksioneeriv... ja markii de Sade'i puhul alalõpmata hüüatav: «See on kõige naljakam totrus, mida ma olen kohanud!»³⁹ Seda hüüatust võib vist pidada viimaseks sõnaks küsimuse lahendamisel. Ei tohi unustada, et autor oli suurim totruste koguja, kes kunagi on elanud. Ka Goncourt'ide vihje kummalisele harrastusele vastab tõele. Oli ju kirjanik ise vendadele tutvustanud veidrat kolleksiooni, mis sisaldas perverssete isenditega seostuvaid reliikviaid. Võib muidugi kahelda, kas säärast harrastust saab pidada suurele kirjanikule kohaseks. Flaubert ise ei näinud selles midagi halba. Tal oli isegi teooria, mis pidi sääraseid madalaid kalduvusi õigustama. «See on kaasasündinud kalduvus. Kõlvatus meeldib mulle. See on madaluse üllus. Kui see on tõeline, siis on ta niisama haruldane nagu kõrgema tasandi ülluski.» Niisiis tuleb siingi rääkida Flaubert'i püüdest hõlmata maailma tervikuna. Elevantiluuist torni ülistades ja taevasse pürgides ei saanud kirjanik ükskõikseks jääda teiseigi äärmuse suhtes. Ilupreester pidi endastmõistetavalt olema tuttav ka maise maailma suurimate jätkustega. De Sade'i looming oli sedapuhku kõige lopsakamaks peibutuseks. See «aus kirjanik» võis olla õigustuseks Flaubert'i misantroopilistele meeoludele, ta võimaldas ohtralt ainest jämedakoelisteks arutlusteks, mis kõik kokkuvõttes tõestasid Flaubert'ile, et tema arusaamad maailmast ja inimestest on õiged. Võib tunduda, et see kõik on kõrvaline ega vääri pikemat arutlemist. Enamasti ongi seda niimoodi võetud, kuid kirjandus Flaubert'i kohta tõendab, et humoristliku künismi täielik eiramine võib muutuda takistuseks kirjaniku eneseväljenduste

³⁹ Journal des Goncourt, I, pp 259—260.

mõistmisel. Nii on ka A. Ivaštšenko mõistnud täiesti tõsiselt üpris avalikku irooniat. Tsiteerides Flaubert'i näilisi kiidusõnu Marat' kohta, lisab kirjandusteadlane: «On täheldusväärne, et Flaubert tunnustab vääriliselt väljapaistva revolutsionääri moraalseid omadusi.»⁴⁰ Probleemaatiline kirjakatke kõlab järgmiselt: «Muutun suhtlustvältivaks nagu Marat, kes olemuslikult (*au fond*) on täitsa minu mees. Mul on isegi kiusatus panna tema büst oma kabinetti, ainult selleks, et õrritada buržuaad, kuid ta on liiga inetu. Oh häda! (Ta on) kaunis moraalses mõttes, kuid tal puudub plastilisus.» Mis siis ikka? Neid sõnu saab tõepoolest võtta tunnustusena, kuid nende tõsiduses võib ka kahelda. Kui aga arvestada Marat' mainet prantsuse ajaloolaste hulgas, kui pidada silmas, et Flaubert'i kiri on adresseeritud Goncourt'idele, kes oma päevikus nimetasid väljapaistvat revolutsionääri «karika-tuurseks vaimuhaigeks», kui võtta arvesse sedagi, et just kirjades Goncourt'idele tavatses kirjanik muutuda iseäranis ülemeelikuks, siis ei saa tsiteeritava lõigu naljatlevas toonis enam kahelda.

Sääraseid küsitavusi pakub autori kirjavahetus sageli, kusjuures lõpliku kindlusega ei saagi otsustada, mida pidada naljaks ja millist ütlemist võtta tõsiselt. Sellekohaseid oletusi võimaldab alles kirjaniku isiksuse ter-
viklikum tundmaõppimine. On ju Flaubert kirjutanud väga palju kirju, mistõttu osutub sageli võimalikuks võrrelda tähelepanu äratanud mõtteavaldust teiste samalaadsetega. Säärase võrdlemise käigus võib mõnikord ilmnedu autori vasturääkimine iseendale, kuid enamasti liiguvad mõtted siiski samas suunas. Ironia on seejuures sagedane nähtus, kuid väga harva esineb see avalikult. Enamasti naljatab Flaubert niisama «suursuguselt», nagu ta seda teeb oma teostes. «Tema raamatuist õhkub skepsist, ja nad on sõna otseses mõttes irooniast tulvil. Üks-

⁴⁰ Ивашенко, А. Гюстав Флобер: Из истории реализма во Франции. Москва, 1955, стр 234.

nes väga harva on nad ühekihilised ja intonatsioonilt ühtsed. «Madame Bovary», «Tundekasvatus», «Püha Antoniuse kiusamine», «Bouvard ja Pécuchet» on peaaegu läbinisti iroonilised. Seda on öeldud liiga harva.»⁴¹ Nii-sama mitmekihilised ja intonatsioonilt muutlikud on ka kirjad, kusjuures selleski eripäras avaldub autori terviklikum ja paindlikum maailmakäsitlus. Iga Flaubert'i loomingu lugeja võib veenduda, et tegelaste tavapärase rühmitamisega positiivseiks ja negatiivseiks pole tema puhul suurt midagi peale hakata, sest autori tegelased on selleks liiga lähedased tegelikele inimestele, kes ju samuti pole ei positiivsed ega negatiivsed. Üks ja sama asi tekitab kirjanikus kord poolehoidu, kord meelehärmi; ta paneb selle kõik ausalt kirja ega mõtlegi hakata vaagima kiiduväärse ja taunitava koguselist vahekorda, et muuta oma suhtumist üheseks. Varakult tärganud umbusaldus lõplike tõdede vastu areneb temas aegamööda põhimõtteliseks antidogmatismiks. Reeglit kuuldes huvitub ta otsekohe erandeist, sest erandeist vaba reegel tähendaks argumenti lõpliku tõe võimalikkuse kasuks. Lõplikke tõdesid aga ei või Flaubert silmaotsaski sallida, sest need ilmuvad üksnes keerulise ja mitmekesise lubamatu lihtsustamise tulemusena. Keskmist mõtlemist valitsevat nähtuste sirgjoonelist kahestamist headeks ja halbadeks püüab kirjanik alati niipalju kui võimalik vältida.

Loomulikult avaldub säärane hoiak täiel määral ka Flaubert'i vahekorras tollase Prantsusmaaga. Kõigepealt iseloomustati autorit kodanlaste vihkajana. Hiljem hakati vastukaaluks rõhutama tema kodanlikku eluviisi, kuid säärane rõhuasetus tähendaks ainult teisejärguliste erijoonte ületähtsustamist. Muidugi oli kirjanik eluviisilt kodanlane, kes lakkamatult ja häälekalt kuulutas oma viha buržuaa vastu, kuid need olid ainult kaks, pealegi

⁴¹ Jean de la Varenne, Gustave Flaubert in Selbstzeugnissen und Bilddokumenten. Rohwolt, 1958, S 55.

üpris tähtsusetut omadust, sellal kui tegelik Flaubert oli midagi sootuks rohkemat. Sallimatus buržuaa vastu oli kirjaniku tutvuskonnas üldine. Buržuaafoobiks *par excellence* tõusis autor vaid seetõttu, et «äärmuste-inimesena kõiges» kuulutas ta oma sümpaatiadki kõige kirglikumalt. Missugusele Flaubert'i kirjade lugejale ei meenuks siinkohal uhke allkiri: Gustavus Flaubertus Buržuaafobos. Peab tunnistama, et see *buržuaafobos* püüdis oma nime igati pälvida. Järjekindlalt tavatses ta lugeda «Kultõdede sõnastikku», oma palveraamatut, et virgutada eneses muidu võib-olla leiguvat viha verivaenlase vastu. Seda harrastust saaks hinnata mitmeti, kuid ennekõike on see koomiline. Mismoodi nägi välja tollane buržuaafoobia, seda võiks kujukalt näitlikustada stseen Goncourt'ide «Päevikust»: «Gautier: Buržuaad! Koletuid asju sünnib buržuaade juures. Olen mõne interjööri läbinud. Nägu tuleb seejuures kinni katta... Lesbiline armastus on seal tavaline nähtus, verepilastust esineb pidevalt ja sodoomia...»

Taine: Ma tunnen buržuaad küllalt hästi. Olen pärit kodanlikust perekonnast... Ja kõigepealt, keda te tähitate sõnaga buržuaa?

Gautier: Inimesi, kel on viisteist kuni kakskümmend tuhat livrit rendist ja kes elavad jõude.

Taine: Hüva. Ma nimetan teile kolmkümmend buržuaaseisusest naist, keda ma tunnen ja kes on kõlbeliselt puhtad.

Keegi: Mida teate sellest teie, Taine? Jumalal endalgi pole selle kohta täit kindlust.

Taine: Kuid vaadake, Angers'is valvatakse naisi nii hästi, et on ainult üks, kes põhjustab enda kohta jutte.

Saint-Victor: Angers'is... kuid seal on ju kõik pederastid, viimased protsessid...»⁴²

Nii ehtprantsuslikul viisil sumbubki buržuaade vastu vallandunud vihapurse. Viibinuks sellel koosistumisel ka

⁴² Journal des Goncourt, II, pp 121—122.

Flaubert, siis poleks kodanlik kõlvatus nii kergesti pääsenud; kuid vaevalt küll aidanuks tema sõjakas rüüskamine kahandada selle stseeni jõhkravõitu koomikat, pigem vastupidi. Kirjaniku arusaamu inimühiskonnast tuleb otsida mujalt, «gigantselt talumatud ja püramiidlikult tottrad» Roueni buržuaad on sedapuhku sootuks kõrvalise tähtsusega. Võiks öelda sedagi, et ka ülivõrdelised halvustused kaasaja kohta muutuvad mõistetavaks alles siis, kui tutvuda kirjaniku üldisemat laadi kujutlustega. Flaubert'ile nimelt on omane ajalooline maailmakäsitlus, mida aluseks võttes nähakse oma kaasajas üksnes põgusat perioodi, millel peagi tuleb teiseneda. Ühelt poolt vaadeldakse kaasaega küll ainulaadse ja esmakordsena, kuid teisalt ollakse teadlik sellestki, et kaasaja ning teiste ajajärkude vahel ei ole ületamatut erinevust. Elukorraldus on põhjalikult teisenenud, kuid erinevaid aegu lähendavad sarnased jooned, mis võimaldavad võrdlemist. Sageli on muutunud ainult nimed, sisu aga on jäänud silmatorkavalt sarnaseks. Seda kõike arvestades hindabki Flaubert oma kaasaega teiste ajastute põhjal, sest ta teab väga hästi, et alles võrdlus teiste aegadega võimaldab arvestusväärset kujutlust oma kaasajast. «Tõde pole kunagi olevikus. Kui seda (olevikku) peetakse lõplikuks, ollakse kadunud.» (*Si l'on s'y attache, on perit*). Taoliste eksimuste vältimiseks tulebki kõike üldnimlikus kontekstis vaadelda, mida Flaubert ka teeb. Inimühiskonda näeb kirjanik lõputult areneva ja täiustuvana, kuigi paremustumise suhtes on tal alailma kahtlusi, mis ülekeevas sõnastuses väljaõelduna tõid autorile pika-peale nihilisti kuulsuse. Ometi pole säärane maine mille-gagi põhjendatud. Kirjaniku maailmakäsituse aluseks on kõige tavalisem valgustusajastu optimism, kuigi tunduvalt nõrgemal kujul. Nõrgenenud on arenguskäsitluse seetõttu, et autor ei suuda jagada valgustusajastu mõtlejate põhi-veendumust, mis peab kasvatust kõikvõimsaks. Muidugi pole tal kavatsustki kujundava keskkonna osatähtsust eitada. «Flaubert seletab inimest kasvatus kaudu,» kirju-

tavad Goncourt'id, «öeldes, et need kolm kasvatust, need kolm institutsiooni — religioosne kasvatus, armee, kõrgkool (*l'école normale*) — märgistavad indiviidi jäädava püseriga.»⁴³ Ometi ei jää keskkond kirjaniku arvamust mööda ainumääravaks. Isiksust kujundavad mõjutused pärinevad küll ümbritsevast olustikust, kuid eeldused mõjutuste vastuvõtuks jäävad igal indiviidil erinevaks. Siit algabki lõplikult lahendamatu küsimus: kas isiksuse kujunemise seisukohalt on määravaks loomupärased, mõjutuste valikut suunavad eeldused või kõiki võimalikke mõjutusi hõlmav keskkond. Flaubert'ile tunduvad eeldused tähtsamaina: «Tõusse (*la race*) usun ma rohkem kui kasvatusse.» Aastatega näib see usk temas üha süvenevat, igatahes viitab sellele «Bouvard'i ja Pécuchet'» pedagoogiline peatükk. See aga ei tähenda sugugi keskkondliku determinismi asendumist bioloogilisega. Veendunud antidogmaatikuna jätab kirjanik lahendamatu küsimuse lihtsalt kõrvale. Ta usub inimkonna lakkamatut arengut ning sellest talle piisab. Seda usku ei tuleks küll ülemäära esile tõsta, sest otsesõnu pole autor sääraseid ülevaid mõtteid kunagi kuulutanud, kuid vähemalt tunnistusi vastu enese tahtmist tuleb aeg-ajalt ette. Nii kirjutab ta Preisi-Prantsuse sõja sündmuste puhul: «Milline barbaarsus! Milline tagasimineki! Ma polnud küll mingi progressist või humanitaarlane. Kuid ikkagi, mul olid illusioonid.» Need viimatimainitud pettekujutlused ei tähenda midagi vähemat kui usku inimkonna pidevasse arengusse. Selle kõikumatu usu tõttu tundusid ka arengu inimestepoolsed suunamiskatsed täiesti liigsena. «Sellepärast, et uskudes inimkonna lõputut arengut ja selle lakkamatuid [uus]vorme, vihkan ma kõiki raame, kuhu teda [arengut] tahetakse toppida, kõiki formaalsusi, mille kaudu teda määratletakse, kõiki plaane, mida tema jaoks välja mõeldakse. Demokraatia pole tema viimane sõna, nagu pole olnud orjus, nagu pole olnud feodalism, nagu

⁴³ Journal des Goncourt, I, p 304.

pole olnud monarhia. Horisont, mida näeb inimese silm, pole kunagi rand, sest selle horisondi taga on teine, ja nii lõputult. Seetõttu näib mulle parima religiooni või parima valitsuse otsimine tobeda hullusena. Parim valitsus on minu meelest see, mis on agoonias — ta teeb peatselt koha vabaks teisele.»

Niisiis pole Flaubert piisavalt alalhoidlik, et karta uue võimu halvemusi eelmisega võrreldes. Tal pole hirmu, et olukord halveneb, kuid ta ei looda ka paranemist. Säärane hoiak põhineb erinevate ajajärgude võrdlemisel. Neid erinevaid aegu hindab kirjanik eelkõige enese seisukohalt. See tähendab: ühiskonna hindamisel kujuneb määravaks erandliku isiksuse seisund vaadeldavas olustikus. Viimast asjaolu on otstarbekas meeles pidada, sest selle minakesksuse arvestamine muudab kirjaniku kirevad ja tujukad sotsiaalse sisuga eneseväljendused otsekohe kooskõlalisteks. «Kas on midagi totramat võrdsusest?» küsib 18-aastane autor. See kõlab poisikeseliku rääkimisena, kuid kerglasele sõnastusele vaatamata ei tohi sõnade sisu tähelepanuta jätta, sest siin on juba olulisel määral väljendunud tulevase kirjaniku ellusuhutumine. Sama arvamus muutub hiljem otseku Flaubert'i kirjade refrääniks, sõnastus teiseneb lõputult, kuid mõte jääb samaks. Loomulikult ei tule seda lapsikut näivariis-tokratismi tõlgendada ühiskondliku ebavõrdsuse ja ülekohtu heakskiiduna; kirjaniku sõnades väljendub vaid poolehoid erandlikule isiksusele, protest tema mõttevabaduse kitsendamise vastu. «Mida muud tähendab Võrdsus, kui mitte igasuguse vabaduse, igasuguse üleoleku, isegi looduslik-loomuliku [üleoleku] eitamist. Võrdsus, see on orjus. Sellepärast ma armastangi kunsti.» Nendes sõnades on Flaubert'i võrdsusevaen väljendunud juba tunduvalt selgemini. Kõikide võrdsustumine toob ootuspäraselt kaasa erakordse lähendamise tavalisele. Kunstis saab väljapaistev isiksus olla kõige sõltumatum, muudel elualadel tuleb hulkade tahet arvestada rohkem. Seda saab teha aga ainult allalaskumise, lihtsustumise, keskmisega

kohandumise hinnaga. Inimeste enamikule on ju omane lihtsakoeline mõtlemisviis, mida ainuõigeks pidada on põhjust seda enam, et ta väljendab kõikeallutava enamuse tahet. Paindlikumaks mõtlemiseks suutelised erandid peavad vaimse keskmise omaks võtma või eralduma selle keskmise esindajaist. Siit Flaubert'i sallimatus enamuse vastu. «Ma vihkan rahvahulka, karja. Ta näib mulle alati kas juhmina või julmalt alatuna.» Viha peapõhjuseks on kõrgvaimsuse ja lamemõistuse ületamatu vastuolu. Sellel ebakõlal rajaneb kogu kirjaniku misantroopia, mille lopsakaimaks väljenduseks on arvutud antiburžuaalismid. Buržuaa on kõikvõimsa keskpärasuse esindaja, sellest piisab tema iseloomustamiseks täiesti. Peab nentima, et erinevuse tunnetus oli mõlemapoolne. Flaubert'i matuste tagasihoidlikkust põhjendasid kaasaegsed tööga, et neli viiendikku Roueni clanikkonnast kirjanikku ei tundnud, ülejäänud viiendik aga ei sallinud teda. Mis siis imestada, et kirjanik rääkis teda ümbritsevast enamusest halvustavalt. Poolehoid hulgale ja keskmisele puudutas teda alati ebamugavalt. Äärmiselt kõnekas võiks siinkohal olla Molière'i võrdlemine Shakespeare'iga. «Loen praegu üle... kogu Molière'i. Milline stiil! Aga kui erinev oli see inimene Shakespeare'ist. Räägitagu mida tahes, Molière'is on buržuaad. Ta on alati enamuse poolt, sellal kui suur William polnud kellegi poolt!»

Niisiis oli «buržuaa» kirjaniku keekekasutuses ebamäärase tähendusega sõna, millega ta tähistas kõike enese jaoks ebameeldivat. Seda said tunda ka autori sõbrad ja tuttavad. «Kui tema entusiasmi ei jagatud, oli ta kiire kohtlema teid buržuaana, mis oli tema kõige jämedam solvang.»⁴⁴ Flaubert'iga mitte nõustuda tähendas ju ainult enamuse poolele asumist, enamus aga on erandlikule inimesele vaenulik. Muidugi tuleb kohe lisada, et kirjaniku vaen hulkade vastu ei tähenda sugugi kõigi endast väiksemate põlgamist; silmas peetakse vaid rahva-

⁴⁴ Du Camp, op. cit., I, p 225.

hulka, kes oma jõudu ja võimu kuritarvitades surub oma tahtmise peale temaga mittenõustuvale üksikisikule. Sallimatus kõikvõimsa hulga vastu on seega kõige üldisemat laadi. Jutt on piltlikumalt väljendudes iidvanast nähtusest, Sokratese protsessist, kus hulk nõuab süüdistatava allumist enamuse tahtele, filosoof aga ei saa seda nõudmist rahuldada. Ei ole kuigi kerge otsustada, kellel on õigus, Sokratesel või ateenlastel. «Tänapäeval saab halb maine osaks inimesele, kes ütleb midagi rahva vastu. Rahvas on mõistusele täiuslik, mõistab kõike ning tal on ainult täiuslikud kavatsused.» Vürstide, valitsuste, ministrite suhtes on endastmõistetav, «et nad midagi ei mõista, tahavad ja viivad täide ainult halba.»⁴⁵ Nii tasakaalukalt ironiseerib Hegel Sokratesele pühendatud loengus. Ometi tunnistab seesama autor kohtuprotsessist rääkides, et polnuks midagi häbistavat, kui Sokrates oleks end rahva ees alandades palunud karistuse tühistamist. «Indiviidi jaoks pole selles midagi häbistavat, sest indiviid peab alluma üldkehtivale võimule; ning see tegelik, õilsaim, üldkehtiv võim on rahvas.»⁴⁶ Nõnda Hegel. Flaubert on muidugi vastupidisel arvamisel. «Tsensuur, olgu ta milline tahes, näib mulle koletisena, halvema asjana kui mõrv; atentaat mõtte vastu on hingehaavav kuritegu (*un crime de lese-âme*). Sokratese surm lasub veel praegugi inimkonna südametunnistusel, ja juutide needuselgi pole võib-olla teist tähendust: nad löid risti inimesesõna, tahtsid tappa jumalat.» Nagu autori puhul sageli, nii tunduvad needki võrdlused liialdusena, kuid sedapuhku väljendab pateetika ainult kirjaniku sisimaid veendumusi. Flaubert kuulus nimelt loovisiksuste hulka, keda võiks nimetada üli-raskesti kohanduvaiks. Taoliste inimeste eripära on selles, et nad näevad oma töös kui mitte ainsat, siis vähemalt kõrgeimat väärtust. Säärane suhtumine on muidugi omane autorite enamikule, kuid

⁴⁵ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Leipzig, Reclam, 1971, I, S 570.

⁴⁶ Hegel, op. cit., I, S 640.

sageli väljendavad seda hoiakut ainult sõnalised kuulutused. Töö jääb ka eesmärgiks omaette, kuid sellele lisaks võetakse teda vahendina, mille rakendamine peab tooma kaasa teisigi hüvesid. Kui üldkehtivaid väärtusi hinnatakse kõrgelt, siis ollakse ellusuhtumiselt keskmisele inimesele tunduvalt lähemal, mistõttu kohanduminegi osutub tublisti kergemaks. Vastutulekut nõudmistele kergendab asjaolu, et järeleandmises «pole midagi häbis-tavat», sest nõuete esitajad on suuremad ja targemad autorist. Nii lüüakse kaks kärbest ühe hoobiga: töö muutub tulutoovamaks ning pealekauba veel paremaks. Flaubert'ile oli säärane järeleandlikkus täiesti võõras. Ta muutus haiglaselt tundlikuks, kui teda püüti parandada. See polnud üldsegi edevus, töö oli kirjaniku jaoks lihtsalt ainus tõeline väärtus — pühadus, mida keegi teine ei tohtinud puutada. Selles mõttes edestas Flaubert kõiki tollaseid literaate. Tasakaalukalt protestis oma lausete parandamise vastu muidu mässuliste kalduvustega Baudelaire: «Olen veetnud kogu elu õppides moodustama lauseid, ja ma ütlen, kartmata põhjustada naeru, et see, mida ma esitan avaldamiseks, on täiuslikult lõpetatud.»⁴⁷ Loomulikult ei maksa sääraseid vagusaid pöördumisi oodata «Madame Bovary» autorilt. Isegi teiste kirjanike leplikkus toimetajate paranduste suhtes tekitas temas raevu. Töö pidi jääma vabaks vähimaistki moonutusist. «Lühidalt niisiis: järeleandmisi rahaasjus — nii palju kui soovitakse, järeleandmisi kunstis — mitte mingisuguseid.» Ometi osutus mõningane järeleandmine möödapääsmatuks. Mis aga veelgi halvem, ajaloohuvi rahuldades oli kirjanik jõudnud äratundmisele, et sõltumatuse loovutamist on loovisiksuselt nõutud kõigil aegadel.

Sellest kurvast kogemusest johtubki Flaubert'i sotsiaalkriitika, mis peaaegu ei tunnista erandeid. Siit ka üleolevalt halvustav suhtumine inimestesse, kes elu mõtet

⁴⁷ Baudelaire, Charles. Oeuvres complètes. Éd. critique par J.-F. Gautier continuée par Y. G. Le Dantec. Vol 7. Paris, 1923, p 433.

nägid ühiskonna parandamises. «Ta unistab ja ei kirjuta. Sotsiaalsed ideed köidavad teda. Ta võimaldas bordellist lahkuda ühel lõbutüdrukul, keda ta tahab ümber kasvatada, ja nii edasi.» Sotsiaalne filantroopia oli kirjanikule võõras, ta nägi selles ainult asjatut rähklemist. «Ah teoinimesed! Aktiivsed! Kuidas nad väsitavad ennast ja väsitavad meid, et mitte midagi teha, ja milline totter edevus on see, mida saadakse viljatust rähklemisest.» See mõttetuse rõhutamine jäi autorile sotsiaalseist küsimusist rääkides lõpuni omaseks; filantroopilisi põhjendusi, millega õigustati ümberkorralduste vajalikkust, võttis ta ainult sõnakõlksuna. «Vendlus on sotsiaalse silmakirjalikkuse üks kõige ilusamaid leiutisi. Karjutakse jesuiitide vastu. Oo süütust! Me kõik oleme jesuiidid.» Selles silmakirjatsemises ei tahtnud kirjanik osaleda. Kogedes inimlikkuse suhtelist samasust erinevail ajastuil, ei suutnud ta kuidagi uskuda, et tulevik saaks tuua midagi senisest põhimõtteliselt erinevat. Senine aga kiitust ei väärinud. Sellest siis erinevate aegade alatine halvustamine. Viimane võib tunduda väheütleva tujutsemisena, kuid tegelikult väljendub neis lõõvraskeis eitusis igakülgset läbikaalutud hinnang. Otsustavaks jääb seejuures alati Flaubert'i, see tähendab sõltumatu mõtleja seisund mis tahes ühiskonnas. Et see osutub alalõpmata ebarahuldavaks, siis kujuneb üksluisuseni taunivaks ka kirjaniku otsus. Dogmasid ja lõplikke tõdesid mittetundev varasem antiik tundus selleski osas kõige meeldivamana, üksikud tollased vaba mõtte sallimatuse avaldused said teoks ainult seetõttu, et sotsiaalseid põhjendusi kasutati isikliku vihavaenu motiveerimisel. Uute jumalate vastu polnud kellelgi midagi, kisa tõusis üksnes sellepärast, et uusi jumalusi tutvustava preestri isik mõjus ebameeldival. Alles tsentraliseeritud Rooma impeeriumis hakkas avalikkusele määratud kirjavara pälvima võimukandjate suuremat tähelepanu. Peagi ilmus ka ristiusk, mille levitajad tutvustasid roomlasi lõplike ja täiuslike tõdedega, mis seni olid jäänud tundmatuks. Maisele riigile, mis

lõppsihi ja suunava keskusena koordineeris kõiki antiikinimeste püüdlusi, vastandasid kristlased taevariigi, millega võrreldes kõik maine oli teisejärguline. Keskme nihutamine maalt taevasse tekitas maistes võimumeestes viha isehakanud taevaelanike vastu. Algab sajandeid väldanud võitlus maa ja taeva vahel, mille tulemusena jõutakse ühest ajastust teise. Võitluse käigus hukkus palju kristlasi, kuid ometi polnud tollased langenute hulgas võrreldavad hilisemate ususõdade ohvritega. On üldtunnustatud tõde, et kolme sajandi vältel Rooma impeeriumis hukatud kristlaste arv on väiksem 16. sajandi Madalmaadel hukkunud ketserite koguhulgast.

Neid tõsiasju arvestas ka Flaubert oma poolehoidu või vastumeelsust väljendades. Praalivalt ülistas ta varasemat antiiki, kuid kirikuisade lõplikest tõdedest huvituma sundis teda ainult Püha Antonius. Keskaja ühtne mõtlemisviis jättis ta täiesti ükskõikseks. «Tagasipöördumine keskaega» oli kirjaniku keelekasutuses midagi nii halba, et ta ei vaevunud kunagi seda isegi täpsustama. Seejuures on oluline arvestada, et mõistet «keskaeg» kasutab kirjanik tavalisest hoopis laiemas tähenduses. «Keskaja» all mõtleb Flaubert igasugust vaba mõtlemist kitsendavat ühiskonda. Kui ta Pariisi Kommuunigi nimetab «keskaja viimaseks avalduseks», siis pole selles midagi arusaamatut, sest hinnang on täielikult kooskõlas kirjaniku maailmakäsitusega. Nägi ta ju kommuunis ainult sotsialismi järjekordset avaldust, sotsialistide kohta aga oli tal juba ammu otsus valmis. «Mis puutub teie sõbrasse [=Flaubert'isse], siis jätkab ta oma sotsialistlike lektüüre: Fourier, Saint-Simon jne. Kuidas kõik see rahvas mind rõhub! Millised despoovid ja millised jõhkardid! Kaasaeagne sotsialism haiseb järelevaataja järgi (*puer le pion*). Kõik need tublid mehed on põhjani keskajas ja täis kastivaimu; jooneks, mis neid ühendab, on viha vabaduse ja Prantsuse revolutsiooni vastu.» Keskaja vastandamine vabadusele ja revolutsioonile tõendab, et autori poolehoid kuulus viimastele, kuid oleks ekslik näha selles

kõrvutuses kaht äärmuslikku vastandit. Väljus ju revolutsioonist seesama kõikvõimas buržuua, keda kirjanik kogu hingest vihkas. Revolutsioonis nägi Flaubert üldse saatuslikku eksitust, mis sai võimalikuks seetõttu, et vooltäärlikule arenguteele eelistas Prantsusmaa russoollikku. Olulisim erinevus nende kahe filosoofi vahel seisneb teatavasti selles, et Voltaire'i arvates peab valitsema mõistus, Rousseau meelest on määravaks enamus. Vooltäärlane peab inimeste loomulikke erinevust endastmõistetavaks, russoist rõhutab igati inimeste ühiskondlikku ja võimaluste piires ka loomuslikku võrdsust. Niisiis võiks russoismi nimetada keskmise inimese filosoofiaks. Tavalisest allapoole jääjad kergitatakse keskmise tasandini, üksikud tipud aga muudetakse võimalust mööda lamedamaks, et nad ei ulatuks ülemäära esile. Säärane väärtustus oli Flaubert'ile muidugi vastukarva. Ta ei mõistnud kuigivõrd «loomult head inimest», seda russoistliku õpetuse põhimõistet. «Mis asi on see loomult hea inimene?» kirjutas Baudelaire. «Kus on teda tuntud? Loomult hea inimene oleks monstrum, ma tahan ütelda — jumal.»⁴⁸ Umbes niimoodi pidi arvama ka Flaubert, kel tollase Prantsusmaa kujunemisloost oli liigagi selgepiiriline ülevaade. Rousseau kannul tuli revolutsioon, kuid revolutsiooni peasaadusena ilmus apteeker Homais, teaduse arengul põhineva progressi veendunud toetaja. Teaduslik edumeelsus aga oli kõigest üheks Homais' arvukaist hinnatavaist omadusist, sest lisaks progressiivsusele oli apteekrile iseloomulik ka arenenud õiglustunne, laitmatu kõlblus ja nõnda edasi. Nii saigi teoks kohtuprotsess Flaubert'i kõlvatu raamatu üle. Praegu tundub see üksnes veidra kirjandusliku kurioosumina, kuid autori tollased arvukad kirjad ei jäta kahtlust, et tegemist oli pikaajalise ja tõsise ebameeldivusega. «Madame Bovary» pühendamine Senard'ile, kelle pingutused advokaadina võtsid romaanilt olulisel määral halva maine, räägib veel

⁴⁸ Baudelaire, op. cit., p 130.

praegugi iseenda eest. Kirjanikul polnud seega vähimatki põhjust kaasaja ülistamiseks. Tulevik aga tundus talle veelgi tumedam. Tulevasi aegu kujutledes võis ta mõnikord kirjutada lausa prohvetlikke sõnu. «Kui meile ei tule mingit reibastust teistelt, kui väline maailm tekitab teis tülgastust, teid muserdab, rikub, loomastab, siis on ausad ja delikaatsed inimesed sunnitud otsima iseendas mõnd clamiseks kohasemat paika. Kui ühiskonna areng senises suunas jätkub, siis saame näha, tundub mulle, müstikuid, nagu neid on olnud kõikidel süngetel aegadel. Kui hing ei saa laiali laotuda, tõmbub ta endasse. Pole kaugel aeg, mil uuesti ilmuvad üldomased haiglased ihalused (*langueurs universelles*), usk maailma lõppu, lunastaja ootus. Aga kui puudub teoloogiline baas, mis saab siis toetuspunktiks seekordsele entusiasmile, mis pole endast teadlik? Ühed otsivad teda lihast, teised vanadest religioonidest, kolmandad kunstist; nagu juutide hõim kõrbes hakkab inimkond kummardama igat liiki ebajumalaid.» Pole raske märgata, et need kujutlused on välja kasvanud kirjaniku elukogemustest. Kirjutab ju kunstipreester, kes tulevasi aegu ennetades on juba leidnud endale sobiva usundi.

Sõnad «preester» ja «usund» ei tähenda sedapuhku mingit liialdust, võib-olla kõlavad nad isegi ülemäära tagasihoidlikult. Igatahes võib öelda, et religioonidele osaks saanud kriitika oleks väiksem, kui usutegelaste hulgas leidunuks rohkem inimesi, kes oma jumalat oleksid teeninud flobäärliku andumusega. Täht-tähelt ei tule viimaseid sõnu muidugi ka võtta. Kunsti religiooniks kuulutades muutus Flaubert küll teenivaks preestriks, kuid usundi loojana jäi ta ühtlasi loodu isandaks. «Et eksistentsi taluda, peab olema mingi lelu (*marotte*) ning tuleb uskuda, et temaga on tõsi taga.» See vana kirjaniku maksiim ei aseta ka kunsti eriseisundisse. Kellele kunst ei kõlba tõsiseks leluks, see leidku mõni teine. Autoril polnud vähimatki tahtmist näha kõikides inimestes kunsti-preestraid, kuid vähemalt tema enda jaoks oli kõige olu-

lisem kunst, mille ainulise tähtsuse rõhutamiseks ta kasutas meeeldi religioosseid mõisteid. Need usulise värvinguga ütlemsed kunsti kohta on igati kooskõlas muusisuliste arvamustega; kirjanik osutub ootuspäraselt tervikliku isiksuse üheks avalduseks. Sest mida muud peaks tähendama kunsti jumalustamine kui mitte kõikehõlmava kriitika päripoolt. Kui kogu maailm tundus vastumeelsena, siis sai elevandiluust torn olla vaid väga hea. See tornikujund pole ainult luitunud poetism, sest enne üleskutset siirduda elevandiluust torni oli kirjanik end juba pikka aega tundnud tõepoolest tornielanikuna. Aastatega see tunne aina süveneb, autor vaatleb maailma üha kõrgemalt ja põlglikumalt. Lähenemine maisele maailmale ülemääraselt kõrguselt eristabki Flaubert'i teistest suurtest kirjanikest. Säärane hoiak avaldub juba enne loomingus kehastumist tema üldistes seisukohtades kunstist ja kunstnikust. Ennekõike on Flaubert järjekindel maksimalist. Ta taotleb kõikjal viimset-võimalikku, ainult täiuslik suudab teda rahuldada. Sest kui me midagi väärt oleme, siis ainult taotluse (*aspiration*) tõttu. Need taotlused on alati ülimald, olgu tegemist teose üldidee või tehnilise piasjaga. Autor on läbinisti veendunud, et kunstis tuleb arvesse üksnes laitmatult lõpuleviidu. «Michelangelo Viimse kohtupäeva puhul tuli mulle eile pähe üks mõte. Selle mõtte sisuks on, et halvast kunstnikust pole maailmas midagi armetumat...» Järsk hinnang on kirja pandud Roomas Michelangelo-elamuse mõjul. Juba noorena teadis Flaubert, et kunst on suur ainult siis, kui ta teeb suuremaks. Seda kunsti võimet oli ta ise sageli kogenud. «Shakespeare'i lugedes muutun ma suuremaks, targemaks ja puhtamaks. Jõudes ükskõik millise tema teose tippu tundub mulle, et ma olen kõrge mäe otsas: kõik kaob ja kõik tuleb nähtavale.» Sääraste lapselikult avalate tunnistuste kordumine kõneleb nende ehtsusest. «... Keegi pole mulle kunagi andnud rõõmu, mis oleks ligilähedanegi sellele, mida mulle on annetanud mõned kuulsad surnud, kelle teoseid ma lugesin või

vaatlesin.» Muutuda taoliseks rõõmuallikaks oli siis tõenäoliselt ka kirjaniku enda sihiks. Kogu enesekindlusele vaatamata jäi ta selles osas siiski skeptiliseks. «Jutt pole saavutamisest, vaid enese täiustamisest.» Või siis teisisõnu: «Geeniuse annab jumal, kuid talent on meie enda teha.» Täiustada end niipalju kui üldse võimalik, teha kõik enesest sõltuv — selles nägi Flaubert oma ainsat eesmärgi. Loomulikult pidi eraelu seejuures jääma teisejärguliseks. «Kui te tahate otsida Onne ja Ilu üheaegselt, siis te ei saavuta ei ühte ega teist, sest teine saadakse ainult ohverdamise hinnaga. Kunst, nagu juutide jumal, toitub ohvriandidest.»

Teadmine, et ta on teinud kõik enesest oleneva, lisas kirjanikule uhkust ja enesekindlust. Kriitika ei tohtinud endast lugupidavat autorit eksitada. «Minu juhtmõtteks on, et vastata pole kunagi tarvis vähimatki. Teosed, see on kõik. Mis tähtsust on Meiel, Minal ja eriti Minul?» Ainult kord, kui üks lootusetu võhik püüdis põhjalikult tõestada «Salambo» autori vähest ainetundmist, ei suutnud kirjanik oma juhtmõttele truuks jääda. Muidu aga suhtus Flaubert arvustajate eitavatesse hinnangutesse rahuliku üleolekuga. Mida tähendasid kriitikute artiklid autorile, kes oma eeskujuks tunnistas ainult üksikuid, kelle meelest tollased kirjanduslikud suurused olid kõigest teisejärgulised? Mõnele neist tuli hiljem sõbramehe poolest siiski meelitusi ütelda. Need vahetust suhtlemisest ajendatud kiidusõnad ei muutnud aga kirjaniku tegelikku suhtumist. Kriitikunagi jaguneb Flaubert kaheks. Teistele määratud hinnanguis on ta leebe ja heatahtlik, kuid endamisi langetatud otsustes ülinõudlik, hinnates ka suurimaid, kuid endast erinevaid kirjanikke ainuüksi omapoolsetest tõekspidamistest lähtudes. «Milline mees olnuks Balzac, kui ta oleks osanud kirjutada!» Inimlikult isiklikud loojad ei suutnud kuigivõrd rahuldada eelkõige jumalikku erapooletust hindavat Flaubert'i. «Kunstnik peab oma teoses olema nagu jumal loodus, nähtamatu ja kõikvõimas; et teda kõikjal tuntaks, kuid ei nähtaks.»

See on juhtmõte, mida kirjanik on oma loomistöös pidevalt järginud. Ei toimi õigesti see Flaubert'i lugeja, kes püüab jõuda äratundmisele, kummale kahest erinevast tegelasest kuulus kirjaniku poolehoid, sest autor tegi alati kõik, et kaotada poolehoiu või vastumeelsuse jälgi võimalikult täielikult. Tõtt-õelda oli seda kerge teha, sest kirjanik oskas oma tegelastele läheneda üksnes jumalikust kõrgusest. Ebaisikuline kujutamiseviis, mis kirjeldatava erapooletu tõdemisega piirdudes püüab vältida kõike omapoolset, on samuti üks selle suhtumise avaldusi. Hugo võis kirjeldada positiivseid ja negatiivseid kangelasi, Flaubert nägi oma tegelaskujudes ainult inimesi, kelle hindamisel ta rakendas omaenese isiksuse mõõdupuud. On selge, et suure kirjaniku kõrval ei saanud alalhoidlikud külavaimulikud ja edasirühkivad apteekrid jätta kuigi soodsat muljet.

Ülemäära kõrgete nõuete esitamine inimesele on puudus, mida Flaubert jagab mõtlejate enamikuga. Kirjanik arvustab kõike ning tunnustab ainult lemmikauto-reid. Kriitika johtub veendumusest, et inimõistus on elu korraldamisel suuteline palju rohkemaks, kuid kord juba kujunenud ühiskond ei võimalda mõistuse ulatuslikumat rakendamist. Siinkohal võiks küsida, kas ühiskonna puudulikus korraldamises pole viimati süüdi seesama hiilgav inimõistus, mille rakendamist kord juba kujunenud ühiskond takistab? Säärast küsimust ei esitanud kirjanik aga kunagi. Nii jäi talle ainult imestus: mispärast erinevad küll kõik teised inimesed nii väga kirjanik Flaubert'ist? Imestusväärset polnud selles tegelikult midagi, sest paindlikum mõtlemine välistab tegutsemise, inimese elu aga põhineb tegutsemisel. Flaubert kirus oma sunnitööd, samal ajal tunnistades, et see orjus on tema jaoks ülim hüve, enamiku inimeste jaoks aga ei muutu nende igapäevane töö selleks kunagi. Kirjaniku silmis polnud vahet argipäeva ja pühapäeva vahel, tõsis-ses nägi ta naljakat, pidulikus naeruväärset, vabaduses vanglat jne, kuid samasugust suhtumist ei saa oodata

kõigilt, sest lihtsustaval kahestamisel põhineb inimeste elu. Paindlikum mõtlemine ainult häirib sellel rajanevat elukorraldust, mispärast inimesed on üldreeglina ka nii tõrjuvad igasuguste targutuste suhtes. Inimeste niinimetatud mõtteloidus on mõtlejaid sageli viinud lausa meeleheitele. Tõrjuv hoiak oleks veel kuidagimoodi mõisteta, kui see avalduks ainult pingsat mõttetööd nõudvate nähtuste puhul, kuid pahatihti inimesed lihtsalt keelduvad kuulamast isegi kõige ilmselgemaid tõsiasju. Säärast intuiitvset mõttevaenu on nimetatud mõtteloiduseks, mõtlemishirmuks või isegi enesesäilitusinstinktiks. Ometi pole selles midagi ebaloomulikku, sest niinimetatud mõtteloidus seletub väga lihtsalt. Inimestele lihtsalt pole tarvis paindlikumat mõtlemist — see segab; konventsionaalseid tõdesid seevastu on väga tarvis, sest nad toetavad ja innustavad. Ükski lapsevanem ei saa kõrgelt hinnata kahtlusi, kas tema kasvatustöö tulemuslikkus ikka on tagatud. Vastupidi: mida hoolikamalt last kasvatada, seda paremaks kujuneb tulevane isiksus. Mida rohkem laps õpib, seda soodsamad on tema väljavaated elus edasi jõuda. Säärane konventsionaalne mõtlemine on üli-tarvilik ja sellepärast tehakse kõik, et kindlustada veendumust selle õigsuses. Opetaja kiidab hoolsat õpilast, et laps veenduks oma püüdluste kasulikkuses, tööle vormistamisel nõutakse haridust tõendavat dokumenti, et inimene kogeks, kui vajalikud olid eelnenud õpingud. Mingit väärtust pole arvamusel, et elus ei jõuta edasi ainult omapoolse tubliduse hinnaga. Seevastu arusaadavam seisukoht, mille kohaselt igaüks on oma õnne sepp, osutub kõigile tarvilikuks. Edasijõudnu saab veenva tõendi, et tema on kõige targem, sest kuidas muidu oleks ta jõudnud vastutusrikkale ametikohale; mahajäänud aga näevad temas innustavat eeskujut, kelle järgimine ja jäljendamine toob ainult head. Nii rahuldub igaüks oma osaga, mistõttu ühiskonna täisväärtuslikke liikmeid ei häiri vähimalgi määral Flaubert'i-taoliste veidriku sarkasm.

Need lakkamatud sarkasmid põhinesid autori suutmatusel mõista inimlikku piiratust. Nagu erandlikud inimesed üldse, nii hindas ka Flaubert inimõistust ja seega siis inimestki ülemäära kõrgelt. Hinnangute eitav iseloom ei tohi siinkohal eksitada, sest inimese ülehindamine ongi kirjaniku misantroopia üks peapõhjusti. Väide kõlab paradoksaalsena, kuid vasturääkivust siin pole. Tegemist on kõigest endastmõistetava tõega, et mis tahes hindaja saab teistele inimestele läheneda ainuüksi enesest lähtudes. Siit järgneb, et mida erandlikum inimene, seda erandlikumaks hindab ta paratamatult kõiki teisigi inimesi. Igapäevases suhtlemises tuleb ülehindajal küll pidevalt kogeda oma ekslikkust, kuid need ebameeldivad kogemused, jätkugu nad pealegi elu lõpuni, ei suuda muuta ülehindavat suhtumist. Hinnangute lähtepunktiks jääb alati erakordne isiksus ise, kes taandarendgut tundmata kasvab üha suuremaks, mistõttu tema suhtumises kasvavad suuremaks kõik teisedki. Mida välja paistvam isiksus, seda kõrgemalt hindab ta teisi, seda teravamalt tuleb tal kogeda oma kujutluste kattumatust tegelikkusega ja seda sapisemaks kujunevad ta märkused inimeste kohta. Flaubert, kes enne surma ihkab välja öökida kogu sapi, mida inimesed temas on tekitanud, võiks olla selle seaduspära tüüpnäiteks. Kirjanik säilitas elu lõpuni pettekujutlused, mille petlikkus muutus aastakümnetega nii teravaks, et lõpuks jäi vaid üle kirjutada kokkuvõtlik arvamus inimeste ja ühiskonna kohta. Selles kõikehõlmavas protestis väljendub eelkõige suutmatus eemalseisjana hinnata enda ja teiste inimeste suhtumiste paratamatut erinevust. Olnuks loomulikum, kui autor mõistnuks sedagi, miks inimesed temast erinevad, miks nad ei saagi olla teistsugused, sest suuremat mõistmist ei tule oodata mitte paljudelt, vaid üksikult. Inimesed ei tarvitse midagi taibata Flaubert'ist, kuid Flaubert ise peaks mõistma, miks inimesed temast midagi ei taipa, miks nad ei saagi taibata. Säärase mõistmisega kaasnenuks ka suurem sallivus piiratuse suhtes, mis kokku-

võttes tähendanuks kirjaniku veelgi avaramat maailmakäsitust. Selles jääb prantsuse kirjanik maha tippmõttelejaist, näiteks Goethest. Poleks õige arvata, et Goethe mõistis maailma Flaubert'ist erinevalt, tema mõistmine oli lihtsalt avaram. Oleks väga kerge esitada Goethe mõtteavalduste hulgast näiteid, mis, intonatsioonilt küll vaoshoitumad, sisult kattuvad Flaubert'i sarkasmidega. Flaubert'i ellusuhtumine polnud Goethele võõras, kuid seda endastmõistetavaks ja piisamatuks pidades taotles ta veelgi rohkemat. Olnuks Flaubert'il võimalik lugeda Goethele ette oma kõik inimkonna kohta käivad etteheited, siis oleks sakslane tõenäoliselt vastanud: «Aga loomulikult, kuid milleks raisata selle peale aega.» Erinevust kahe suurmehe vahel võiks kujukalt näitlikustada nende suhtumine utoopilistesse sotsialistidesse. Flaubert tutvus kõnealuste autoritega väga põhjalikult ning refereris seda lektüüri lõõvalt ilmekas sõnastuses. Goethe seevastu luges Saint-Simoni üpris põgusalt ning ütles kohe seejärel Eckermannile oma arvamuse, pidades säärast kriitikat täiesti piisavaks. Ka Goethe suhtus inimesesse sapiselt, kuid selle põhjusi mõistes muutus ta taas leebeks, jõudes niimoodi uue, veelgi avarama maailmakäsituseni, mis ühe osana kätkeb endas ka Flaubert'i ellusuhtumist. Prantsuse kirjanik niikaugele ei jõudnud, Goethega võrreldes oli ta ühekülgssem, kuid see ei õigusta veel tema algelist tõlgendamist, mis kõige lopsakamalt on saanud teoks J.-P. Sartre'i määratus «arvete-õienduses» «Perekonna idiot: Gustave Flaubert 1821-st kuni 1857-ni».

Vihjamisi on sellest raamatust olnud juba korduvalt juttu, siinkohal võiks teost iseloomustada ka kokkuvõtlikumalt. Ülimahukas arutus algab rahulikult ja erapooletult, selle sisuks on autori iseloomustust mööda küsimus, «mida saab teada mingist inimesest tänapäeval? ... Mida me teame näiteks Gustave Flaubert'ist?»⁴⁹ Järgnevad

⁴⁹ Sartre, op. cit., p 7.

kaks tuhat lehekülge peavad lugejat veenma, et mis tahes inimesest saab tagantjärele teada kõike. Täpsemalt: teada saab kõike, mida ainult teada soovitakse, sest: «Flaubert ei esita kunagi oma põhjusi, kuid pole raske esitada neid tema asemel.»⁵⁰ Pole tõepoolest raske, kui põhjuslikkuse leidmist ei suuna mitte uudishimu, vaid vajadus kindla teadmise järele. Sartre'i kannustab viimane, mistõttu Flaubert avaneb talle kõigis pisiasjus, mis kokkukuhjatuna loovad uuritavast kirjanikust nii eemalõukava pildi, et raamatu lugemise järel kerkib iseenesest küsimus: mis muudab küll Flaubert'i Sartre'i jaoks nii eemalõukavaks? See uudishimu peab paraku jääma täieliku rahulduseta, viidata saaks ainult kahe kirjaniku erinevusele. See vastandlikkus avaldub kõiges: välises ilmingus, ellusuhtumises, kirjanduslikes tõekspidamistes, mõtlemises. Näib nõnda, et väline ilming ja ellusuhtumine on sedapuhku iseäranis tähtsad, sest mässuliste kalduvustega Baudelaire'ist, kes ometi on Sartre'i kinnitust mööda Flaubert'i «kaksikvend»⁵¹, kirjutab autor vähimagi vastu-meelsuseta. Seevastu Flaubert'i suhtes pole tal vähimatki halastust. Selle karmuse põhjus näib olevat «Madame Bovary» autori üliras buržuualikkuses. Niisiis tuleb kirjanikul, kes «buržuaad» pidas kõige hirmsamaks sõimusõnaks, esineda tagantjärele väga ebameeldivas rollis, sest Sartre'i meelest on kõik Flaubert'is kodanlik, alates igapäevastest harjumustest ja lõpetades skeptitsismiga. Viimases näeb uurija samuti ainult buržuuaade iidset võtet, millega tunnetuse õigsust ja kindla teadmise võimalikkust kahtluse alla seades püütakse tegelikult halvata teadlike inimeste sihikindlat tegutsemist. Buržuualikkust niimoodi avardades ja rõhutades on Sartre kindlasti liiale läinud, kuid vähemalt tema üliras erinemises Flaubert'ist ei saa olla kahtlust. Kontrasti kahe kirjaniku vahel on täheldanud ka teised autorid. Nii teatab Rebous-

⁵⁰ Sartre, op. cit., p 36.

⁵¹ Sartre, op. cit., p 534.

sin üht Sartre'i Flaubert'ile pühendatud artiklit analüüsi-des: «Otsekohe torkab silma fundamentaalne erinevus, mis eristab Sartre'i, kelle meelest mõistus «lõpuks toob selguse kõigesse tegelikku, kõigesse sellesse, mis me oleme» — Flaubert'ist, kes, vastupidi, oli veendunud, et teaduslik tunnetus (*la connaissance scientifique*), nagu iga teinegi, jääb saladuste sügaviku kohale (*se detache sur un fond de mystère*). Püha Antoniuuse autori jaoks ei eksisteeri asjade südames mitte ainult tundmatu, vaid ka tunnetamatu.»⁵²

Loomulikult ei taha selget teadmist vajavad inimesed «tunnetamatust» midagi teada, sest skeptitsismis on nad alati näinud oma surmavaenlast. Välistab ju «tunnetamatu» täpse teadmise, selle puudumine aga halvab tegutsemist. Tegutsemistung on endastmõistetav inimeste puhul, kel pole midagi mõtelda, sest kõik on nõndagi selge. Ka kõige keerulisemad nähtused hinnatakse otsekohe ära juba ammu omandatud süsteemist lähtudes, misjärel jääb üle ainult vaadata, mida uue tarkusega tegelikus elus peale hakata. Selge teadmise hindajad on ka mõtlejatena eelkõige tegutsejad, kuid tegutsemise puhul on tähtis ainult tagajärjekus. Kui tegutsemisjanu ei saa väljenduda muus, siis väljendub see vähemalt agressiivse mõtlemisena. Lihtsad ja selged mõtted hoogsas esituses — tegutsemislembe mõtleja on niimoodi teinud parima. Selguse tagavad kaks olulist eeldust: lihtne, kahestamisel põhinev mõtlemisviis ja kergeusklik valmidus võtta otsekohe omaks kõik, mis vähegi sobib oma süsteemi õigsuse kinnituseks. Näiteid sellest lihtsustamisest ja kergeusklikkusest pakub hulganisti ka Sartre'i mahukas raamat. «Pärtliõös näiteks,» kirjutab autor, «on kas kolossaalne vaimupimedus või määratu tartüfferii...»⁵³ Needki sõnad veenavad, et dialektilise mõistuse kriitik mõtles tegelikult väga lihtsakoeliselt. Näib ju

⁵² Reboussin, op. cit., p 106.

⁵³ Sartre, op. cit., p 1262.

nõnda, et verepulma teostumisvõimalusi vaagides saab arvesse tulla ainult üks kahest: teadlik pettus või lihtsameelne usk tapatöö õiglusse. Ometi tähendab selline lähenemine ainult kõige algelisemat lahendust. Oigem oleks ütelda, et Pärtliõõs olid tegevad mõlemad, pettus ja vaimupimedus, kuid nendele kahele lisandub arvutu hulk teisi tegureid, mida kõiki tagantjärele pole üldse võimalik välja selgitada. Kooliõpikuis on küll juba ammugi käibel kujutus katoliiklastest, kes hirmsa sündmuse eelõhtul märgistavad oma tulevaste ohvrite maju, kuid see on ainult üks tollaseist selgituskatseist. Saada selle sündmuse kohta täielikku selgust pole võimalik, ja nii ongi seda igatmoodi tõlgendatud, nähes neis tapatalgutes kord ettekavatsematut õnnetusjuhtu, kord jälle üht Katariina di Medici sadismi avaldust.

Teaduslikult mõtleivate inimeste jaoks on taolised selgitused muidugi lihtsameelsed, sest teaduslik meetod — üks tähtsamaid Sartre'i argumente — näitab tõe otsekohe kätte. Kui tarvis, siis võib kohe ära otsustada sellegi, kumb kahest siis tegelikult — vaimupimedus või pettus? Sartre pole skeptik, ta on hetkega valmis aktsepteerima tõe, mis talle sobiv tundub. Grafoloogia võimaldab mis tahes inimesest saada ammendava ettekujutuse, seda aga on väga tarvis, niisiis elagu grafoloogia! «Olen näinud,» kirjutab autor, «kuidas nad [=grafoloogid] viskavad tülgestusega minema kirju, mille käekiri reetis alatust või «perversioone»: nad reageerisid grafeemidele nagu nägudele, mõnikord nagu äkitselt paljastatud häbedusele.»⁵⁴ Kergeusklikule filosoofile ei tule üldse pähe, et käekirjatundjate väljendusrikas miimika ei taga veel aravisatud kirjade autorite kõlvatust. Muidugi on grafoloogial suuri saavutusi, kuid nende ülehindamine võib olla ainult kahjulik. Teadmine on ju hea asi, kuid teades ei maksaks kaotada huvi sellegi vastu, mil määral võib oma teadmisi usaldada. Täienduseks sartrilikule kerge

⁵⁴ Sartre, op. cit., p 929.

usklikkusele võiks lisada hoopis ettevaatlikuma arvamuse, mille on sõnastanud Goethe: «Et käekiri sõltub iseloomust ja inimese mõistusest, et ta saab anda vähemalt eelaimduse tundmise ja tegutsemise viisist, selles ei saa olla kahtluse varjugi, nagu peab tunnistama ka kogu isiksuse kooskõllalisust, mitte ainult näojoontes, üldises konformatsioonis, vaid isegi näoilmes, hääletoonis, keha liigutustes. Sellest hoolimata on antud juhul tegu pigem tundeasja kui selge teadusega. Selle meetodi abil võib küll sihile jõuda mõnel üksikjuhul, kuid üksikjuhtude ühendamine usaldusväärseks terviklikuks meetodiks õnnestub raskesti ükskõik kellel.»⁵⁵ Need sõnad veenavad, et teabeallikana tunnistab Goethe käekirja täielikult. Kuid samas ta ei rutta nägema grafoloogias universaalset võtit kõikide inimsaladuste lahtimuukimiseks. Ja vaevalt küll oleks käekirjatundjate väljendusrikkaimgi miimika sundinud teda oma kahtlustest loobuma. Siingi ilmneb erinevus teadmishuviliste ja teadmist vajavate inimeste vahel. Esimesed asetavad rõhu teadmiste kvaliteedile, teiste jaoks on oluline eelkõige kvantiteet. See kvantiteet sunnibki Lombrosot joonlauaga mõõtma kurjategijate näojooni. Ei saa ju pärast kõiki vaevarikkaid uuringuid rahulduda üksnes teadmisega, et seadusega satuvad pahuksisse eelkõige kehaliselt tugevad ja vaimset nõrgavõitu inimesed. Hoopis suurem teene osutatakse inimkonnale siis, kui õnnestub leida teaduslik meetod, mida rakendades osutub võimalikuks märgata tulevast kurjategijat juba varakult.

Soovist tuua maailma ülemäära selgust oli kantud ka Sigmund Freudi tegevus. 19. sajandi hingeteadurite lõputud ennastkordavad arutlused jumalikust käsust, süü-
mest, sisehäälest jne muutusid pikapeale nii tüütuks, et varem või hiljem pidi langema murrangut põhjustanud sõna «alateadvus». See mõiste äratas noore Freudi

⁵⁵ Crepiéux-Jamin, J. L'écriture et le caractère. 7^{ed.} rev. Paris, Alcan, 1921, p 8.

tähelepanu. Sellal kui ülejäanud hingeuurijad nägid selles vaid õnnestunud sõnaleidu, mida kasutades saab kõike arusaamatut kergesti seletada, teatas Freud otsustavalt, et tema seletab ära, millel põhineb salapärane alateadvus tegelikult. Suures senitundmatu avastamise rõõmus lubas ta endale ilmseid liialdusi, mis äratasid kohe kõmulist tähelepanu. Ilmusid nii teravmeelsed naeruvääristajad kui vaimustatud jüngrid. Seksuaalne problemaatika, see kõikidest tabudest suurim, muutus korrapealt igapäevaseks kõneaineks. Senisest tabust sai teadus, kui mitte ainus, siis vähemalt tõeline. Mõistagi ei tohtinud seksuaalelu uurimine kujuneda eesmärgiks omaette, ta pidi jääma üksnes vahendiks inimese alateadvusliku mina avamisel. Ometi on tegemist nii kõitva ainestikuga, et kavatsetud vahend hakkas tasapisi üha enam muutuma just eesmärgiks omaette. Hemingway tunnistab kusagil, et ta nõrkuseks on kujutleda oma tuttavate voodistseene. See nõrkus on igati mõistetav, sest mis saaks olla meelikõitvam oletustest tuttavate seksuaalelu kohta. Sugulise hälbe avastamise rõõm on nii suur, et iseeneest kaob igasugune vajadus juurelda avastuse tähenduse üle. Vähemalt autorid, keda tsiteerib Sartre, paistavad peaeesmärki ikka nägevat Flaubert'i homoseksuaalsete vahekordade tõestamises, kuid need suurejoonelised katsed tunduvad — «tsitaatide rohkusele ja vaimurikkusele vaatamata»⁵⁶ — kuulsale eksistentsialistile väheveenvana. Tõsiasi, et isegi Sartre keeldub tunnistamast Flaubert'i homoseksuaalseid vahekordi, osutub määratult kaalukaks, kuid see muidugi ei tähenda veel «Madame Bovary» autori seksuaalelu normaalsust. Taolised hüpoteesid ja tõestused võivad näida viljatud, kuid üksnes vähiklikele kõrvalseisjatele. Kui meetod kord juba olemas on, siis tuleb talle leida ka vääriline rakendus. Seda meetodit kasutab ka Sartre ise, vaagides psühhoanalüütiku terava pilguga Flaubert'i tekste. Analüüsi käigus selguvad oht-

⁵⁶ Sartre, op. cit., p 1049.

rad eemaletõukavad erijooned, mis võhiklikule pilgule jäävad muidugi märkamata. Kohati on analüüs nii kummaline, et seda lugedes jääb lausa suu lahti, sest seesuguse lektüüri järel kaob igasugune lootus, et kaks inimest võiksid üht ja sama teksti mõista üldjoonteski ühtmoodi. Flaubert'i Goncourt'idele saadetud humoristliku sedeli analüüs võiks olla selle väite kinnituseks.

«Pidulik sündmus leiab aset esmaspäeval. Gripp või mitte. Seda halvem. *Merdel*

Ja ma palun vabandust, et lasksin teil nii kaua oodata. Siin on kava:

1. Alustan ulgumist täpselt kell neli. Tulge niisiis kell 3.

2. Kell seitse orientaalne dinee. Teile serveeritakse inimliha, buržuaade ajusid ja ninasarvikurasvas praetud tiigrikliitoreid.

3. Pärast kohvi võtan taas üles puunia lõugamise, kuni kuulajate kärvamiseni.

Kas see sobib teile?

Teie teenistuses.

P. S. Täpsust ja saladusepidamist!»

Nõnda kõlab see küllakutse, mille puhul esimesel pilgul võiks vaielda ainult kasutatavate humorismide kohasuse üle. Psühhoanalüütilise pilguga loetakse teisiti. Sartre avastab sellest kirjast igasuguseid halbu asju, rõhutades eriti kirjutaja sadistlikku püüdu eluvõõraid vendi kohutada. On võimatu tagantjärele kindlaks teha, mismoodi lugesid Goncourt'id Flaubert'i kirja, kuid vähemalt seda võib täie kindlusega väita, et hirmu see küllakutse neis ei tekitanud. Teaduslikku meetodit järgiv lugeja niimoodi ei arva, metoodiline inimene märkab paljutki, mis lihtsurelikule jääb tähelepandamatuks. Kes jõuaks kokku arvata kõiki neid isa- ja vennatappe, mida Flaubert noorpõlveloomingus psühhoanalüütikute silmis on endale lubanud! Mitte midagi ei aita viited kirjaniku ja ta isa südamlikule vahekorrale, Freudi õpetuse põhjal selgub vaieldamatult, et isatapud olid Flaubert'i üks eralõbusid.

Täielikkuse mõttes olgu mainitud, et ema ja õde pole kirjanik tapnud kusagil, kuid see näiline inimlikkus ei võta temalt süüd isa ja venna suhtes. Teadusliku meetodi rakendamine võimaldab selgust ka kõige ilmvõimatumais asjus. Isčäranis köidab Sartre'i ühes Flaubert'i noorpõlveteoses esineva unenäo kirjeldus. Kambrisse ilmuvad valgesse kitlisse rietatud mehed, verepripsmed käistel, pussnoad hambus. Pole teada, kust nooruk selle koleda kirjelduse võttis, kuid tõenäoliselt on tegemist ta enda unenäoga, mille psühhoanalüütiline avamine heidaks täiendavat selgust kirjaniku isikule. Iga hinna eest on ju tarvis kõike teada ja sellepärast lubabki Sartre 1168. leheküljel esitada selle unenäo «täieliku tõlgenduse». Lubadus ei unune, sest leheküljel 1545 tuleb ta kõitva aine juurde tagasi, teatades sissejuhatuseks otsustavalt, et «meie, kahekümnenda sajandi lugejate jaoks on Flaubert'i unenäod dešifreeritavad.» Ometi jääb see üritus ka seekord teostamata, sest järgnevatel lehekülgedel muutub vahutav retoorika taas ainuvalitsevaks, mistõttu noore Flaubert'i oletatav unenägu läheb psühhoanalüütikul lihtsalt meelest.

Kuid kõik autori ettevõtted ei lõpe nii tagajärjetult. On ju eesmärgiks kõlvatuse paljastamine, sellega aga on siin maailmas ikka hakkama saadud. Midagi lausa hirmsat ei suuda Sartre küll leida, kuid seda mõjuvamad on tema hoogsad sõnad. Et iseloomustus oleks täielik, siis räägib autor teose 1802. leheküljel ka Flaubert'i nekrofiiliast. Ei maksa sellest sõnast ära kohkuda, süüdistus põhineb ainsana ühel kirjal, milles kirjanik mingis kontekstis mainib, et talle meeldis lapsepõlves olla surnukuuris. (Flaubert'i isa tegutses eelkõige kirurgina.) See kirjakatke sunnibki Sartre'i järeldama: «Teiste sõnadega, ta rahuldab ilma riskita oma sadistlikke ihasid ja nekrofiiliat.»⁵⁷ Psühhoanalüütikute pilguteravust arvestades tuleks niisiis eneseväljendusega ettevaatlik olla. Flaubert

⁵⁷ Sartre, op. cit., p 1802.

oli selles ülimalt hooletu, liiati ei suutnud ta ette näha teaduse tulevasi pööranguid. Kõige rängemini on kirjanik väärtanud ühes «Madame Bovary» mustandis, millest selgub, et Rudolph peidab Emma Bovary kinda põue kavatsusega kasutada seda eset seksuaalseks otstarbeks. Autor on paljastatud! Rudolph on muidugi Flaubert ise, Emma Bovary saab olla ainult Louise Colet. Niisiis pole kahtlust kirjaniku seksuaalses hälbimuses. Joobunud intonatsiooniga lõpetab psühhoanalüütik kümneid lehekülgi hõlmava analüüsi: «Ja milline perverssus: mees kasutab naise riietusest, justkui naine tema kujutluses tegutseks kunstriistana.»⁵⁸ Et autor ei näi lugejate sellekohaseid teadmisi täiesti usaldavat, siis peatub ta lähemalt ka kahel viisil, kuidas kinnast antud juhul tarvitatakse.

Viimati esitatud avastus osutubki Sartre'i määratu teose psühhoanalüütiliseks hiilgesaavutuseks. «Milline perverssus!» — need kaks sõna peavad olema uuringu teaduslikuks kokkuvõtteks. Sartre, nagu tema Freudist innustunud mõttekaaslasedki, piirdub seksuaalelu analüüsiga. Tõenäoliselt polegi õige arvata, et seksuaalküsimuste juurest saaks minna veel kaugemale. Intiimasju uurides jõutakse enamasti ikka kokkuvõtliku «perverssuseni», kui aga kord juba perverssus, siis on ka uuritava inimese kohta kõik öeldud. Tähtis on eelkõige tõestamise vajadus, tõestamine ise ei kujune siis enam kuigi raskeks. Sartre'ile piisab mõnest juhtumisi pudenud sõnast, et nende põhjal kirjutada kümneid lehekülgi tõestusi. Sugulisele kõlvatusele lisaks selguvad sel puhul muudki tõsiasjad. Nii veendub autor noorpõlvkirju analüüsides, et määravat osa Flaubert'i ülivarajases kirjanikuks hakkamise otsuses etendas alaväärsuskompleks. «Üheksa-aastaselt on Gustave otsustanud kirjutama hakata, sest seitsmeaastaselt ta ei osanud lugeda.»⁵⁹ See

⁵⁸ Sartre, op. cit., p 719.

⁵⁹ Sartre, op. cit., p 40.

arvamus meenutab otsekohe Helvétius'i, kelle meelest Shakespeare kujunes suureks draamakirjanikuks sellepärast, et ta jäi nooruses vahele põtrade salaküttimisega. Sartre'i mõttekäik on küll kaasaegsem ja teaduslikum, kuid sisult peaksid mõlemad arvamusel olema kaunisti samaväärsed. Igati selge on psühhoanalüütiku jaoks ka Flaubert'i «neuroos». Noor buržuaa ootab nii kannatamatult isa surma, et saab lõpuks närvihaire. Autor on teadlik võimalusest, et kõik lugejad ei nõustu selle väitega, mistõttu tal on juba aegsasti varuks ka mõjukas vastuväide. «Küllap arvatakse, et ma lähen liiga kaugele, et ma annan Pont-l'Évêque'i kriisile majanduslikke motiivatsioone, mida — ükskõik millisel kujul — Flaubert'i juures tollal ei saanud olla. Selle peale vastan ma lihtsalt järgmist: kas pole me selle teose käigus näinud Gustave'i sada korda unistamas päritud rikkustest?»⁶⁰ Niisiis on Flaubert'i puhul isegi haigus tema kõlvatuse otsene tagajärg. Sedapuhku olnuks autoril võimalus väidet kinnitada ka viitega Flaubert'i kinnisusele selle haiguse asjus, sest häbenetakse ju ikka seda, mis tõepoolest on häbiväärne. Küllap ka seetõttu pole kirjaniku «neuroosi» kohta ikka veel täit selgust. Kuid vähemalt ühe vaieldamatu tõsiasja toob Sartre sel puhul siiski esile. «Elkõige on see neuroos ajalooline ja sotsiaalne: ta on objektiivne ja dateeritud nähtus, milles kuhjuvad ja totaliseeruvad ühe kindla ühiskonna — Louis-Philippe'i kodanliku Prantsusmaa — erijooned (*les caractères*) . . .»⁶¹ Selgitusi taoliste mõttekäikude kohta ei peaks tarvis olema.

Flaubert'i närvihaire sotsiaalsuse tõdemisega lõpebki selle määratu teose esimene osa. Järgnevate osade kohta pole andmeid, kuid juba see esimene on nii külluslik, et ühelgi temaga tutvunud lugejal ei saa enam tekkida huvi teose võimaliku järje vastu, sest Sartre'i «Gustave'il» pole Flaubert'iga midagi tegemist. Suuremat

⁶⁰ Sartre, op. cit., p 1881.

⁶¹ Sartre, op. cit., pp 2135—2136.

tähelepanu väärivad kirjaniku isiksuse tundmaõppimise seisukohast tema suhted ametivendadega. Eraklusele vaatamata kuulus ju Flaubert'i tutvuskonda suur hulk tollaseid silmapaistvaid kultuuritegelasi. Turgenev, Taine, Renan, Sand, Goncourt'id jne — kõigi nendega ühendas «Madame Bovary» autorit pikaajaline sõbralik suhtlemine, mille kirjalikke kajastusi allikana kasutades saaks kirjutada väga palju. Ometi tõestaks selline põhjalikkus ainult iidset tõe, mille paljude teiste hulgas on lihtsalt ja väljendusrikkalt sõnastanud ka Goethe: «Sest räägitaгу mida tahes, sarnast ära tunda saab ainult sarnane.» See aga tähendab, et erandlikul isiksusel tuleb ka sõprade osas olla eriseisundis. Mida erandlikum inimene, seda väiksem on tõenäosus kohata teist samasugust. Kui sellist ei leidu, siis jääb üle leppida nii-öelda endast väiksema sõbraga, see tähendab inimesega, kes suurmehe üleolekut tunnetades rahuldub täielikult tema sõprusega, püüdmata enese või teiste ees temaga võrdväärse näida. Tingimused viimase võimaluse teostumiseks tunduvad loomulikkuseni lihtsad, kuid tegelikkuses esineb säärast ebavõrdsete inimeste sõprust niisama harva kui kahe suurmehe kohtumist. Põhjus on selles, et suutlikkus ennast väiksemaks tunnistada on sama haruldane kui tõeline suurus. Sääraseid kiduraid võimalusi arvestades peab tunnistama, et sõpradega oli Flaubert'il õnne: tal oli üks väiksem ja üks endaga võrdväärne sõber. Kõik ülejäänud, kellega ta sõbralikult suhtles, võiks paigutada nende kahe vahele.

Et viimati öeldu võib tunduda omapäratsemisena, siis tuleb mõne lausega peatuda neil põhjusil, mis tingivad erandlike inimeste eriseisundi. Erandlikkust ei saa inimeste meelest ju üldse olla. Kõige rohkem kehtib see paratamatus taites ja mõtlemises, mis on kõige raskemini mõõdetavad. Spordis on lihtsam, sest tulemust, ainsat otsustajat, saab suhteliselt hõlpsasti hinnata. Seevastu kirjanduse hindamine on lootusetu üritus, mistõttu tuleb mõista sportlike kalduvustega Hemingway soovi

saada tšempioniks kirjanduses, sest tunnustus tähendab sõnakunstis sedasama, mis tulemus spordis. Kõik jutud asjatundjaist ja võhikuist või siis teaduslikumalt väljendudes professionaalidest ja diletantidest on lihtsalt raskusi kinnimätsivaks hädavahendiks, mis mitte midagi ei selgita. Sarnane võib ju sarnase ära tunda, kuid see äratundmine jääb üksnes kahe asjaosalise eraasjaks, millel on üldsusele vähe mõju. Üldsus vajab hindamiseks mõõdupuud, kuid erandlikkus just sellepärast säärast nime kannabki, et tema hindamiseks puudub mõõdupuu. Eialgu sobib selleks tunnustus, kuid tippude puhul on see küündimatu. Vahe, mis suurkirjanikku lahutab reakirjanikust, on umbes sama suur kui erinevus esimese järgu maletaja ning maailmameistri vahel, kuid selle tuvastamiseks kulub väga palju aega. Praegu võib üsna julgesti väita, et Flaubert'i rutulised kirjad on sisukamad tollaste tunnustatud kirjanike «teoreetilisest» töödest, kuid sääranegi — tõestamatu — väide osutub võimalikuks alles palju hiljem pärast asjaosaliste surma. Mõõdunud sajandi lõpuski tähendanuks taoline hinnang ainult kohatust. Kirjade autor oli küll juba noorukina teadlik oma erandlikkusest, kuid õnneks teadis ta sedagi, et erandlikkuse kuulutamine muudaks ta senisest veelgi naeruväärsemaks, sääraseks iseteadvuseks polnud vähimatki õigustust. Sest mida erakordset sai olla noores tuimuris, kes mõnikord paberit määris. Kõmuline «Madame Bovary» muudab olukorda tunduvalt. Flaubert osutub tunnustatud kirjanikuks, mis muidugi tähendab tema kuulumist vaimueliidi hulka. Nii on ta järsu hüppega jõudnud algtasandilt tiptasandile, millest ta on tegelikult samuti üle, kuid seda üleolekut ei saa enam tõestada, sest tiptasandi inimeste suhtumine erandlikusse ei erine põhimõtteliselt algtasandi inimeste omast. Vahe on üksnes selles, et kui algtasandil ei tähendanud erandlikkust paberimäärimine, siis tiptasandil pole ka raamatute kirjutamine midagi erilist. Pealegi veel nii vaevaline kirjutamine, ainus silmahakkav eripära, millest aga kau-

geltki ei piisanud oma erandlikkuse veenvaks tõestamiseks. Ometi polnud taoline kirjutamisviis ainsaks erijooneks; oli palju teisigi, mis kõik kokku muutsid kirjaniku isiksuse näilisele tavalisusele vaatamata kuidagi eriliseks, just see ei võimaldanudki lähedust Flaubert'i ja teiste kirjanike vahel: Flaubert jäi oma lihtsusele vaatamata kõiges põhilises täiesti arusaamatuks.

Erandiks on siin ainult kaks kirjanikku. Esimene neist oli Louis Bouilhet, kes kõikidel juhtudel juba ette leppis ka mõistetamatuks jääva Flaubert'iga; teiseks kujunes Turgenev, kelle jaoks Flaubert'is lihtsalt polnud midagi arusaamatut. Mõistetamatu ja üksnes alateadlikult tajutud erinevus, mis tekitas võõrastust Maxime du Campis, Gautier's, Goncourt'ides ja teistes, osutus Turgenevi silmis otsemaid iseäranis väärtuslikuks. Sellest siis ka kahetsus, mida Turgenev tunnistab Flaubert'ile juba ühes oma esimestest kirjadest, et tal kuulsa prantslasega õnnestus kohtuda alles nii hilja. Säärane tormiline otsekohesus ei olnud vene kirjanikule sugugi iseloomulik, sest Turgenev, kaugel olemast lihtsameelne slaavlane peenikeste prantslaste hulgas, võis mõnikord oma gallia sõpru diplomaatilisuselt isegi ületada. Lausa koomilise näite selle kohta pakuvad Alphonse Daudet' mälestused, kus autor pärast vene kirjanikule pühendatud lehekülgede lõpetamist avastab jahmunult ühe Londoni publikatsiooni põhjal, et Turgenevi tegelik suhtumine temasse oli sootuks erinev seni kujutletust. Suhetes Flaubert'iga seevastu polnud Turgenevi käitumises teeskluse varjugi. «Nad sobisid omavahel ka hästi, need kaks morni hiiglast,» ütleb H. de la Varende. Vaevalt oleks tarvis lisada, et kasvu või näoilme osatähtsus oli selles suhtlemises sootuks tühine. Tegemist oli lihtsalt kahe isiksusega, kes tajusid teineteise erandlikkust juba esimesel kohtumisel. «Esimesest korrast peale, mil ma teid nägin — (teate küll, mingis kõrtsis teisel pool Seine'i) — valdas mind teie suhtes suur sümpaatia; vähe on neid inimesi, eriti prantslasi, kelle seltsis ma tunneksin end nii rahulikult

sundimatuna ja samaaegselt nii ergana (*éveillé*); mulle tundub, et ma võiksin teiega vestelda nädalate kaupa...»⁶² Nädalatepikkusi vestlusi küll ei toimunud, kuid jutlemisega sisustatud päevi möödus kenake hulk. Polnud ju Turgenevi kahetsus liiga hilise kohtumise üle täiesti põhjendatud, sest suhtlemine kahe kirjaniku vahel kestis tervelt seitseteist aastat. Seejuures polnud jäägitut üksmeelt. «Leidke teine pealkiri,» kirjutab Turgenev, ««Tundekasvatus» on halb.» Pealkiri jääb muutmata, kuid muutmattult südamlíkena püsivad ka kahe kirjaniku suhted. Turgenevi tunnistuses Zolale, mis cesti keeles ehk liiga intiimselt kõlab, on kahe kirjaniku suhete kohta kõik ära öeldud: «Mul pole tarvidust rääkida teile oma meelehärmist: Flaubert oli üks neid inimesi, keda ma siin maailmas kõige rohkem olen armastanud. See polnud ainult suur talent, kes siit läks, see oli eliitolevus ja tsentrum meie kõigi jaoks.»⁶³ See isiksuse ja kirjaniku koosrõhutamise meenutab otsekohe Turgenevi viimast kajastumist Flaubert'i kirjades: «Tema ärasõit Venemaale kurvastab mind väga, sest ta ei tea, millal tuleb tagasi. /— — —/ Veetsime koos kakskümmend neli oivalist tundi. Misugune tubli inimene ja milline kunstnik!»

Turgenevi ärasõidu järel asus prantslane taas jätkama «Bouvard'i ja Pécuchet'd», seda «inimtotruse odüsseiat», nagu teost on hakatud tagantjärele nimetama. Viimase aastakümne ebameeldivused ainult süvendasid tema misantroopiat: «Tõesõna, kurat on selles maailmas tugevamaks pooleks.» Kunagine majanduslik heaolu oli lakanud, sõbrad surid üksteise järel, vanadus tikkus kimbutama. Nii hakkavadki üha valjemini kõlama kaebed: «Milline aeg! Milline lumi! Milline üksindus! Milline vaikus! Milline külm!» Üha sagedamini tunneb kirjanik end määratud tühjust läbiva teelisenä, kes ühes isikus on kõrb ja kaamel ja rändaja. «Räpane leiutis on see

⁶² Тургенев, Иван. Полное собрание сочинений и писем в 28 томах. Москва—Ленинград, 1960—1968. Письма, т 7, с 140.

⁶³ Тургенев, op. cit., XII, 2, с 251.

elu, tõesõna! Me kõik oleme keset kõrbet, keegi ei mõista kedagi (ma räägin eliitloomustest).» Muidugi ei tule taoline olukord Flaubert'ile üllatusena, seetõttu õnnestub tal raskustest ka kenasti üle olla: «Ettehoole ei lämmata mind just rooside alla, kuid ma ei süüdistata teda, olles veendunud asjade vajalikkuses.»

Veelgi selgemini ilmneb autori tegelik ellusuhtumine tunnistusest õetütrele: «Ah, vaene kallis tüdruk! Kui sa suudaksid lugeda minu vana laastatud südant, siis sa mõistaksid, et oma halbadele kirjadele vaatamata olen ma stoiline.» Seda stoitsismi toetas tõhusalt ka mõistuslik üleolek kõigist hädadest. Kuni lõpuni jäävad Flaubert'i kirjad hoogsaks ja sundimatuiks läkitusiks, kus kurtmistele ja süüdistustele lisanduvad alati tasakaalustavad naljatused. Nii kirjutab ta pärast jalaluumurdu: «Sel ööl oli mul kohutav košmaar minu jala tõttu. Roomasin kõhuli, ja Paul (kojamees) mõnitas mind. Ma tahtsin talle jutlustada religiooni (sic), ja kõik olid mu maha jätnud. Mu jõuetus viis mind meeleheitele. Mõtlen sellele veel praegu.» See isegi unenägudes masendavalt mõjuv jõuetus oligi hädadest suurim, mis kirjanikku sundis kurtma. Asi oli seda hullem, et tervise ja vanuse poolest pidi kõik justkui korras olema. Autor teadis, et «kui vaim ei pöördu enam loomulikult vastu tulevikule, siis ollakse vanur», mistõttu temagi püüdis kaugemaid asju kavandada, et olla üle ebameeldivast olevikust. Ometi valdasid teda tulevikust rääkides otsekohe kahtlused. «Me oleme koos unistanud reisist Termopöülidesse, kui ma saan valmis «Bouvard'i ja Pécuchet'ga». Kuid selleks ajaks, see tähendab kaheksateistkümne kuu pärast, kas Vana pole siis juba liiga vana?» Kahtlus edasise suutlikkuse suhtes kordub üha uuesti, sest kirjanik tunneb ennast sageli väsinuna. «On päevi, nagu tänane, mil ma lausa nutan väsimusest (sic), ja vaevu jätkub mul jõudu sulge hoida! Ma peaksin puhkama. Aga kuidas? ... kus, ... ja mismoodi?» Puhkust soovivad muidugi lakamatult kõik. Muu hulgas oli ka Turgenev väga mõistvalt

kirjutanud: «Eelkõige — ärge sööge end ise ära: see on ainus asi, millele inimene ei suuda vastu seista.» Teadis seda hästi ka Flaubert, kuid ei suutnud sellest hoolimata leida sobivat puhkeviisi. Üksnes väga harva sai soovitud vaheldus siiski võimalikuks. Nii kirjutab autor mõni kuu enne surma: «Jules Lemaître (Havre'ist) tuleb mind neljapäeval vaatama. Niisiis hakkan ma kolme päeva jooksul rääkima kirjandusest, ülim õnn! See kujuneb mulle puhkuseks.» Seejärel muidugi jätkub kõik taas vanas vaimus. Päeval lugemine ja kirjutamine, öhtul noorusaegade meenutused vana teenija seltsis.

«Küsin endalt, kas keegi on kunagi töötanud ja elanud nii nagu mina. Mulle tundub, et ma muutun fenomeniks. Minu ainus meelelahutus kõigil öhtuil pärast õhtusööki on vestelda Julie'ga ammumöödunud aegadest.»

Eelaimus osutus õigeks, kirjaniku fenomenaalne töökus on muutunud üldtuntuks. Juba kaasaegsed mäletasid teda alailma töötavana, sellisena esineb ta ka õetütre mälestustes. Kummargil oma töölaua kohal, «kirjutab ta palavikuliselt, viskub tahapoole, klammerdab käed tooli käsitugede külge ja oigab, mis mõnikord kõlab otsekui korin. Kuid siis äkki moduleerub ta häälmahedaks, paisuvaks, rõkatavaks: ta on leidnud otsitud väljendi, ta kordab lauset iseendale. Siis tõuseb ta hoogsalt ning tõttab suurte sammudega läbi kabineti; ta skandeerib käies silpe, ta on rahul, see on triumfihetk pärast kurnavat vaeva.»

Nii jätkus see päevast päeva ja aastast aastasse, kuni ajurabandus tegi kõigele järsu lõpu. Kirjaniku piip suites veel, kui sisse astus asjatult kohaletõtanud arst.

L I S A

George Sandile

[juuni-juuli, 1869]

Kui kena ja veetlev on Teie kiri, jumaldatud õpetaja! Niisiis pole peale Teie enam kedagi, minu ausõna! Lõpuks tuleb mul seda uskuda. Totruse ja hulluse tuul lõõtsub praegu maailma kohal. Need, kes püsivad püsti, kindlate ja õigetena, on harvad.

Seletan nüüd, mida tahtsin öelda, kirjutades, et poliitika aeg on möödas. Kaheksateistkümnendal sajandil oli tähtsaimaks asjaks diplomaatia. «Kabinetide saladus» oli tõepoolest olemas. Rahvad olid veel piisavalt juhitud, et neid eraldataks ja et neid ühendataks. Mulle näib, et asjade säärane korraldus ütles oma viimase sõna 1815. Sellest ajast peale on vaevalt tehtud muud kui arutletud välise vormi üle, mis oleks sobiv fantastilisele ja jäledale olendile nimega riik.

Kogemus tõendab (mulle näib), et ükski vorm ei sisalda isenesest head; orleanism, vabariik, impeerium ei ütle enam midagi, sest kõige vasturääkivamad ideed võivad pääseda sisse igaühesse nendest kastidest. Kõik lipud on sedavõrd rüvetatud vere ja sitaga, et oleks juba aeg nende täielikuks kadumiseks. Maha sõnad! Ei mingeid sümboleid ega fetišeid enam! Selle valitsemise suur moraal seisneks tõestamises, et üldine valimisõigus on niisama totter nagu jumalik õigus, kuigi pisut vähem jäle!

Küsimus on niisiis kohatu. Pole tarvis enam unistamist valitsuse parimast vormist, sest kõik nad on väärt ühepalju, vaid Teaduse määravaks muutmist. See on kõige pakilisem. Ülejäänud järgneks paratamatult. Puhtakujulised vaimuimesed on inimsoole teeneid osutanud rohkem kui kogu maailma pühad Vincent de Paulid. Ja poliitika jääb igaveseks tobeduseks, kuni ta ei muutu üheks Teaduse sõltlaseks. Riigi valitsus peab olema üks osakond Teadusasutuses, ja viimane kõigi teiste hulgas.

Enne kui hakkate tegelema toetus-kassade ja isegi põllumajandusega, saatke kõigisse Prantsusmaa küladesse Robert Houdine, et nad teeksid imesid! Isidori¹ suurimaks kuriteoks on mustus, millesse ta jätab meie kauni kodumaa. Dixi.

Imetlen Maurice'i tegevust ja tema ütlemata tervislikku elu. Kuid ma pole võimeline teda jäljendama. Loodus, kaugel mind tugevdamast, ammendab mind. Rohule pikali heites näib mulle, et ma olen juba mulla all ja et salat hakkab kasvama mu kõhus. Teie trubaduur on loomult haiglane inimene. Maakohti armastan ma vaid reisidel, sest mu isiku sõltumatus laseb mul siis unustada oma tühisust tunnetava teadvuse.

Oetütar Caroline'ile

[31. oktoober 1872]

Amm leiab, et tema väike jätab ta unarusse ning pole üldse rahul, üldsegi mitte rahul! Kuidas! Pühapäeval, olles terve nädala mööda saatnud kirjata, saan ma ühe, väga lühikese ja garneeritud korteri üürikuulutust sisaldava, mitte midagi rohkemat, ja sellest ajast peale — vaikus! Ei mingeid teateid!

Sa arvasid, et mul on sõbrad ja et mul pole sinu kirju tarvis. Võta teadmiseks, et eksisid! Kõigepealt, Turgenev ei tulnud, ja ta ei tulegi. Teda on taas haaranud jooksva, ägedamalt kui kunagi varem. Tema põlv, ütleb ta mulle, on lapsepea suurune, ja kahe öö jooksul pole ta teinud muud kui «ulgunud»; tal tuleb tuppa jääda järgmise kevadeni. Mis puutub d'Osmoyse, siis ta sõitis tagasi neljapäeva hommikul, et minna vaatama Alfred Guérard'i, kes on haletsusväärnes seisundis. Mme d'Osmoy käis siin pühapäeval magamas.

Hommikul einestasid minuga väike Baudry ja ema Heuzey, kes on d'Osmoy vallutanud.

¹ Isidoriks nimetati Flaubert'i lähikonnas Napoleon III. Tlk.

Üks härra (Naaber?) tõi mulle notari kinnituse, ma ei tea mille. Visiit oli farss (minu poolt), jutustan sulle sellest.

Ootasin sinu abikaasat eelmisel nädalal ja ma ootan teda siin. Kuid Ernesti mitte! Kirja Carolt mitte! Kena küll.

Maksan unustamise eest kätte, korraldades järgmisel pühapäeval lõunasöögi oma kaunitele sõbrataridele Farmi tänavalt. Vaat nõnda!

Emban sind tugevasti, vaatamata oma neimahimule.
Sinu vana onu.

I. Turgenevile

13. [november 1872]

Teie viimane kiri pani mind heldima, mu hea Turgenev. Tänu Teie ergutuste eest. Kuid oh häda! Kardan, et mu valu on ravimatu. Isiklikku laadi muredele lisaks (peaaegu kõigi nende surm kolme aasta jooksul, keda armastasin) *masendab mind ühiskondlik olukord*. Jah, see on nõnda. See võib olla totter, kuid see on nii. Ühiskondlik tottus ujutab mind üle. 1870-st peale olen ma muutunud patrioodiks. Oma maad kärvamas nähes ma tunnen, et armastasin teda. Preisimaa võib oma püssid lahti võtta. Pole teda tarvis, et meid surnuks teha.

Kodanlus on sedavõrd hämmeldunud, et tal pole enam isegi enesekaitseinstinkti; ja see, kes ta järel tuleb, on halvem. Tunnen kurbust, mis oli omane IV sajandi Rooma patriitsidele. Tunnen, et maapinna põhjast kerkib parandamatu Barbaarsus. Loodan, et kärvan enne, kui ta kõik minema on viinud. Kuid oodates pole see naljakas. Vaimu huvid pole kunagi vähem arvesse tulnud. Igasuguse suuruse vihkamine, Ilu põlgamine, lõpuks kirjan-duse jälestamine pole kunagi olnud nii ilmne.

Olen alati püüdnud elada elevandiluust tornis, kuid tõususeisundis sitameri peksab selle müüre, nii et torni ähvardab varing. Jutt pole poliitikast, vaid Prantsusmaa

vaimsest olukorrast. Kas Te olete lugenud Simoni ringkirja, mis sisaldab rahvahariduse reformi? Kehalistele harjutustele pühendatud paragrahv on pikem kui see, mis puudutab prantsuse kirjandust. See on üsnagi tähendusrikas sümptoom.

Lõpuks, mu kallis sõber, kui Te ei elaks Pariisis, siis annaksin korteri, mille siin olen üürinud, viivitamatult üle tema omanikule. Lootus Teid siin mõnikord näha on ainus arvessetulev asjaolu, mis mind sunnib korterit alles jätma.

Ma ei suuda enam kellegagi vestelda vihaseks saamata, ja kõik see, mida nüüdiskirjandusest loen, paneb mind püsti kargama. Kena seisund! Mis aga ei takista mul raamatu valmistamist, milles püüan välja sülitada oma sapi; tahaksin sellest meeleldi Teiega rääkida. Nii-siis, nagu näete, ei vaju ma norgu. Kui ma ei töötaks, siis jääks vaid üle pista pea jökke, kivi kaelas; 1870 on palju inimesi muutnud hulludeks või nõdrameelseiks või *raevunuiks*. Mina olen sellest viimasest kategooriast. See on tõde.

Oivalise Mme Sand'i on mu halb tuju tõenäoliselt ära tüüdanud. Ma ei kuule temast enam midagi. Millal tema tükki mängitakse? Kas mitte detsembri algul? Just sel ajal loodan Teile visiidi teha.

Seni aga katsuge taluda oma jooksvat, vaene kallis sõber; ja olge kindel, et ma Teid armastan. Teie

Madame Roger des Genettes'ile

[märts, 1877]

Kas ma olen Teile öelnud, et ühel õhtul koos Maxime Du Campiga me lugesime üle ning põletasime ära kõik meie noorpõlve kirjad? Need vähemalt pääsevad *järetpõlvede* käest; ainsana oli neis juttu kirjandusest ja *daamidest*. Kui naiivsed me olime! Naersin palju ja nutsin pisut. Ikkagi, ma ei kahetse üldse oma noorust, armastan vaid oma elu sügist, nagu ma aastastki armastan ainult

sügist. Kevad on totter ja suvi viib mu meeleheitele; mis puutub talve, siis sellest ärgem mõelgem...

Kõik see, mida loen, tekitab minus igavust, ja ma vaatan uuesti läbi Leconte de Lisle'i Sophoklest. Ühel õhtul, Sèvres'i tänava salongis², Te lugesite «Antiikseid luuletusi», ja ma kuulen veel praegugi, kuidas Teie kõlav hääl ütleb neid nelja värssi:

*Naer pilkav looduselt jääb inimvaevadele,
eal mõtteid muule ta ei suuna enda säralt;
oma ülima jõu ta jaotab kõikidele
ning rahu üleva vaid jätab enda päralt.*

Te kandsite sinisest siidist kleiti ja juustes olid väga kahvatud roosid. Oo möödalinud päevad! Kui meeleldi vähkren ma nendes!

G. de Maupassant'ile

Croisset, 2. jaanuar 1880.

Et 1880 oleks Teile kerge, mu väga armastatud õpilane. Ennekõike: ei mingit südameklappimist, tervist kallile emale; head süžeed draama jaoks, mis oleks hästi kirjutatud ja tooks Teile sisse sada tuhat franki. Soovid suguelundite osas tulevad alles viimases järjekorras, loodus kannab selles asjas hoolt iseenesest.

Ah nii, Teil on siis käsil raamatu avaldamine! Värsiraamatu, muidugi mõista? Kuid Teie kirja järgi on Roueni jutt³ osa raamatust. Ja pealegi Te ütlete, *meie* korrektuurid. Kes on need *meie*?⁴

Mul on kange himu näha antipatriootilist sõnamulinat. Ta peaks olema hästi käre, et minus meelepaha tekitada.

Kahe nädala pärast loodan lõpetada oma peatüki (celviimase)!!! Püüdke tulla kolme nädala pärast. Emban.

² Louise Colet' juures. *Tlk.*

³ «Rasvarull». *Tlk.*

⁴ Oma kirjas on Maupassant riivamisi rääkinud koguteose «Medani õhtud» eelseisvast avaldamisest. *Tlk.*

CONTENTS

The stages of the Estonia's way to independence <i>Hillar Randalu</i>	1363
On political ecology of small nations <i>Jaanus Kiili</i>	1369
On the anniversary of the law of the land <i>Kaarel Liidak</i>	1374
On the human-ecological situation in Estonia <i>Tiina Raitviir</i>	1390
Reflections upon the importance of the frontiers of states and nations <i>Abel Mirogljo</i>	1416
Karl Marx <i>Bertrand Russell</i>	1430
Utopia and philosophy <i>Vootele Vaska</i>	1441
Flies and churches <i>Hando Runnel</i>	1450
Poems <i>Laur Tamm</i>	1458
Hero and society <i>Paavo Kivine</i>	1466
"Only" <i>Leo Anvelt</i>	1477
Observations on the physicists' ways of thinking <i>Henn Soonpää</i>	1481
Verbal communication <i>Roman Jakobson</i>	1487
How the Estonian language came into being <i>Huno Rätsep</i>	1503
The Bible as a subject matter of Estonian music <i>Hugo Lepnurm</i>	1525
<i>Review: Elmar Järvesoo, Dotsent Jaan Mets: Biography with an English Summary. Toronto, Üliõpilasselts «Liivika» Kirjastus, 1988. 196 lk. Jaan Lepajõe</i>	1533
<i>Review: Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X 1985—1987. Toimetanud Leelo Andrén, David Papp, Enno Penno, Ago Vallas, Stockholm, 1988. 194 lk. Margus Laidre</i>	1535
Editorial note. Summary	1543
Gustave Flaubert as a Man: An essay. III <i>Ilmar Vene</i>	1552

СОДЕРЖАНИЕ

Ступени становления независимости Эстонии <i>Хиллар Рандалу</i>	1363
О политической экологии малых народов <i>Яанус Кийли</i>	1369
В день годовщины земельного закона <i>Каарел Лийдак</i>	1374
О человеко-экологическом состоянии Эстонии <i>Тийна Райтвиір</i>	1390
Размышления о значении государственных и этнических границ <i>Абель Мирольо</i>	1416
Карл Маркс <i>Бертранд Рассель</i>	1430
Утопия и философия <i>Воотеле Васка</i>	1441
Мухи и церкви <i>Хандо Руннел</i>	1450
Стихи <i>Лаур Тамм</i>	1458
Герой и общество <i>Пааво Кивине</i>	1466
«Только» <i>Лео Анвельт</i>	1477
Наблюдения над типами мышления физиков <i>Хенн Соонпяэ</i>	1481
Вербальная коммуникация <i>Роман Якобсон</i>	1487
Слово о возникновении эстонского языка <i>Хуно Рятсеп</i>	1503
Библейская тематика в эстонской музыке <i>Хуго Леннурм</i>	1525
<i>Рецензия: Elmar Järvesoo, Dotsent Jaan Mets: Biography with an English Summary. Toronto, Üliõpilasselts «Liivika» Kirjastus, 1988. 196 lk. Яан Лепайёз</i>	1533
<i>Рецензия: Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X 1985—1987. Toimetanud Leelo Andrén, David Papp, Enno Penno, Ago Vallas, Stockholm, 1988. 194 lk. Маргус Лайдре</i>	1535
От редакции. Резюме	1547
Гюстав Флобер как человек: Эссе. III <i>Ильмар Вене</i>	1552

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

Hind 1 rubla